Галина ПАГУТЯК

ГОСПОДАР

Фантастичний роман

Частина перша

І. ВЧИТЕЛЬ

Триста років тому на планеті Ерідан народився чоловік по імені Сава. Коріння його роду сягало планети Земля, але він довгий час не підозрював, як і більшість ровесників, котрі мали спочатку порозумнішати, перш ніж довідатись про це, бо, як би ми цього не хотіли, історія всюди лишає свої сліди.

Розповідь про Савине життя можна почати не з того моменту, коли він вперше закричав і був негайно сповитий у пелюшки, а з дня його зачаття. Якраз тоді було прийнято рішення обжити сусідню планету Селію з не зовсім приємною атмосферою для людей, але цілком пристосовану для травоїдних ласків; так вирішили люди, хоч на Селії трава не росла і не збиралась рости.

Ласки, аборигени Ерідана, зашвидко плодились, і на планеті ставало тіснувато. Крім того, вони поробились надто розумними — і якось уже не пасувало їх їсти. Втім, ласки виглядали ніжними, беззахисними істотами. Мали прегарні зелені очі й біленькі ріжки. Жили серед; такої розкішної природи, яка землянам не снилась, і потроху еволюціонували, як трапляється іноді у космосі — велетенському казані, де щось постійно кипить, булькає і витікає.

Люди сприйняли еволюцію ласків недовірливо. Але, навчені доісторичним ще досвідом, не посміли перечити незбагненним силам.

Це був благородний вчинок: віддати зеленооким рогатим істотам Селію, коли в твоєму розпорядженні лишаються ще чотири планети, котрі можна принагідно обжити.

І все ж таке рішення далося людям непросто. Вони довго дискутували. А коли нарешті прийшли до спільної згоди, то відчули велике полегшення. Таке велике, що батьки Сави поєдналися у своєму просторому будинку з прозорою стелею і блакитними стінами. Це був їхній медовий місяць, і рано чи пізно вони мали засвідчити здатність до продовження роду: без того шлюб через три роки вважався недійсним.

Був пречудовий день, світило сонце, співали птахи, коли вони зачали Саву, не підозрюючи, що відтепер починаються їхні нещастя, бо через дев’ять місяців народився хлопчик з зеленими очима і ріжками, що нітрохи не псували ніжного личка. Ці дві ознаки робили його схожим на ласка, і нічого гидкого в тому не було. А можливо, він був як всі люди. Звичайним хлопчиком з беззахисними, добрими очима. І тільки потім людська фантазія нагородила його цими дивними зовнішніми ознаками, не в силі збагнути внутрішній світ Сави.

У земних старовинних романах описувалось усе, а про найголовніше говорилось ніби між іншим. Напередодні Переселення базікали менше, але теж між іншим. Годилося б розповісти про місце народження Сави, описати пейзаж за вікном, зробити ґрунтовний екскурс в життя батьків, родини. Пояснити, чому, звідки з’явився такий феномен, як Сава.

Наші предки здатні були уявляти майбутнє чимось неймовірно досконалим, повним чудес, а людину ледве не супермонстром. Мушу визнати, що їхня фантазія вкрай недолуга. Ніякий дідько нас не вхопив. Ми їмо з ножем і виделкою, жінки годують дітей власним молоком, а різні там роботи як були дурними, так і лишились.

Не вмію я розповідати послідовно. Не жив у ті часи, коли ласків запхнули на Селію, але можу собі уявити, як їм не хотілось кидати рідну

планету. Такі втішні створіння зі сріблястою шерстю, довгастими очима і чорними віями. Хвостики в них були пухнасті, ласки прудко бігали на довгих ніжках. Так пояснюють діткам у школі і ще кажуть, що в цих тендітних істот дуже смачне м’ясо. На жаль, його уже ніхто не скуштує. Дітки не знають, чому в гарних голівках ласків народжувались небезпечні думки. Але і про це я розповім згодом, бо намагаюсь спершу знайти найголовніше, а воно вислизає з рук, і одразу налітає Цілий вихор інших думок. Хай йому грець! Краще писати пальцем у повітрі.

Клітина ділиться, ділиться, а потім з неї виростає щось таке, яке видно й без мікроскопа; в котрого є руки, ноги, все, що має бути в чоловіка, і навіть більше. Ріжки, якими нагородили хлопця того дня космічні сили (в батьків я не повірю, хоч убийте, не могли вони такого сотворити), отож цих ріжок не могла ліквідувати найновіша медицина.

Я кажу те, що чув. Моя мета — хоч трохи впорядкувати легенди. Я фольклорист, а не вчений. Я навіть не особистість. Якщо хтось нею був, то це Сава. Ні тварина, ні людина, ні бог. Оце його суть і форма. Іноді я почуваю до нього огиду, іноді боюсь, але частіше обожнюю Саву, бо я людина, як і всі. Мені болить серце, я лисію, я вмираю. Всі бачать моє життя, наче за прозорою стіною, і я знаю, як воно закінчиться. Цікаво, що кожен будинок у нас будується за принципом прозорості. Щось має бути прозорим: стіна, стеля чи підлога. У домі Савипих батьків була прозора підлога. Таким чином, ніхто їх не бачив, коли вони займались своїм ділом. Втім, вони були молоді. Старі люди не бояться виставляти напоказ своє життя, їм це навіть приємно.

Я ще не досягнув старості, а коли досягну, то вживатиму металіки, щоб омолодитись. Старість негарна через нездатність кохати.

Мені вже п’ятнадцять років. Я вільний слухач Академії Пам’яті, котру раніше називали Академією Історії, доки історія не стала богом без віруючих. Щоб мені там подобалось, не скажу. Мої знання неглибокі й глибокими ніколи не стануть. Проте дух Академії Пам’яті не до вподоби багатьом, і той факт, що я взявся за Саву, може колись мені добряче

зашкодити. Сам ие знаю, навіщо намагання суперечити, оця самовпевненість і суперечливість власних думок, бо щойно я клявся не проявляти своїх уподобань, а тепер маю велике бажання повідати про любов до... Ні, я не можу назвати твого імені. Це — страшно. Я просто зрозумів, що над людьми висить меч самотності. Ласки саме тому загинули, що почали це усвідомлювати. Вони не здатні були винести болю, щойно відчувши його. Якби я не любив тебе, то не страждав би від розлуки, відстані, хоч і невеликої, як на наш вік. Я на одній планеті, а ти на другій. Моя планета чорна, а твоя — біла. Я перебуваю в розпачі й тривозі, а ти в невіданні радості й горя... Саме тому життя Сави, котрий пізнав велике й єдине кохання уже в зрілому віці, примушує здригатись моє перо. Боляче думати, як цей, може, найдосвідченіпшй з людей нашої планетної системи вперто змагався зі смертю, ницістю, байдужістю і, головне, з самотністю, ніколи не знаючи спочинку. Сава ие мав вибору, бо сама доля зробила його разюче не схожим на інших.

Зате ми маємо тепер у кого вірити, бо в історії, тобто пам’яті, є надто багато білих плям, щоб ми могли цілком на неї покладатись. Ми — де молоді. Нам не довіряють, але нас і побоюються, наче ми такі вже нерозумні й безвідповідальні, що можемо перевернути світ догори ногами. Тим часом нам це аж ніяк не властиво. Просто з крові ще

не вивітрились деякі інстинкти, їх ще не змінили поміркованість та "здорова" самоізоляція. Ми можемо зім’яти шматок глини і зробити з неї щось інше, а в о н и залишають свій витвір кам’яніти, не сподіваючись виліпити кращий. Хіба не так? Але час — не смерть, а вічність — не забуття, а пам’ять. Ми ще не навчились користуватися пам’яттю, проте колись навчимося. Або зовсім забудемо. Як фольклористові мені часто доводиться вислуховувати різні нісенітниці від статечних, літніх людей. Дуже важко викликати когось на відвертість. А я до того ж чомусь не викликаю довір’я; високий, худий, люблю простору одежу, щоб вона розвівалась на вітрі. Найкраще на нашій планеті — це вітер. Якщо котрогось дня він зникає, все завмирає і люди ні про що інше не можуть думати. Ходять смутні, понуривши голови, питаючи одне одного:

— А що каже Служба Вітрів?

Ніби має настати кінець світу. Без вітру самопочуття значно гіршає, тиск падає, старі люди мруть, як мухи. І так буває тоскно — не знаєш, куди себе подіти.

Думаю про тебе. Що робиш ти зараз? Ладен товкти кулаком прозорі стіни, доки скло не вкриється тріщинами, наче павутинням. Чому, чому в найтяжчі хвилини тебе немає поруч? Я не бог, щоб не прагнути тебе. Я не бог, щоб знаходити тебе в підземеллі й просипатись на твоє волосся золотим дощем. Я не Сава, котрий був безмежно терплячий, чи так нам здається через три століття? Можу зараз відтворити голоси сучасників, і вони навперебій почнуть розповідати про Саву, про бідолашних ласків, але ніколи не почую голосу самого Сави.

Беру з купки кристалів одного, ставлю під промінь... В кімнаті сидить чоловік років за шістдесят, архітектор. Я розмовляв з ним колись давно на одному з пляжів. Він сидить в трусах, тіло моторошно просвічує. Витирає піт з лоба і невдоволено сопе. Чоловік дивиться на те місце, де колись сидів я, роззявивши рота.

— Юначе, — цідить він крізь зуби, — я би радив вам вибрати серйозне заняття. Ви ганяєтесь за казками? Я свого часу теж любив їх слухати від бабусі. Вам уже не чотири роки, а чотирнадцять... А я майже нічого не пам’ятаю. Принесіть-но краще мені води, може, щось згадаю...

Я ледь не зриваюсь, забувши, що це об’ємне зображення. Втім, досить з нього тієї води, котру я подав йому того далекого літа.

Чоловік п’є довго й жадібно.

— Скажіть, будь ласка, над чим ви зараз працюєте?

— Навряд чи вас це зацікавить! Обдумую систему каналізації для одного гірського курорту. То що вас конкретно цікавить, юначе? Мої дитячі спогади? Хіба що цей. Десь було мені років п’ять. Бабуся повела мене в зоопарк. Там я побачив ласка. Він виліз на дерево і ловив між гілля мух, отих, що з оранжевими крильцями. Я закричав, а він зістрибнув з дерева і почав тікати. Оце і все...

Чоловік ліг горілиць, і живіт його почав ворушитися, наче він проковтнув жабу.

— Ну, а щодо Сави, чоловіка божого, то знаю лише, що він мав роги і хвіст, а під кінець ще й обріс шерстю!..

Зараз я можу вже сміятись, а тоді просто остовпів, почувши такі нісенітниці з уст дорослого, ба старого чоловіка, який, звісно, пожартував.

Коли слухаєш подібних людей, то почуваєш себе безмежно самотнім, бо вони не чують тебе, вони ефемерні. Один хлопець любить продивлятися записи різних засідань, де повно людей, і розважається, лаючись та показуючи язика.

До речі, малі діти дуже бояться тієї штуки. Вони абсолютно не сприймають нічого ефемерного, одразу починають верещати і кликати маму.

Але ж ти, ти не була малою дитиною. Чого ж ти так злякалася?

Втім, я б, напевно, помер, якби бачив тебе і не міг торкнутися бодай одним пальцем.

Виходжу на вулицю. Мене підхоплює вітер, крутить на всі боки...

Я люблю тебе. Я молодий, сильний. Міг би носити тебе все життя на руках. Чому це трапилось? Чому я не захистив тебе?

Ноги самі мене несуть від дому, де живуть ефемерні істоти, до дому, де їх немає. Це дім мого вчителя. Він, як і я, живе сам. Мої батьки розлучилися, коли мені було десять років. У цьому факті я не вбачаю нічого для себе образливого. Як повідомляє статистика, в нас зі ста шлюбів до кінця живуть спільно лише 0,2 процента пар. У моїх батьків уже давно власні сім'ї. Але мені трохи жаль вчителя. Він не захотів одружитись. Він просто ніколи не кохав і тому до шлюбу ставився з презирством, кажучи, що люди здичавіли і немилосердно плодяться, бо їм нудно.

Наші далекі предки вірили в рай і пекло. Вчитель каже, що райське життя на Ерідані зробило з людей стадо і що пекло все-таки потрібне. Я з ним згодний і не згодний. В моїй душі панує пекло, коли думаю про розлуку з тобою. Мабуть, без цього пекла я перестав би сприймати навколишній світ, злився б з ним, не міг би бути самим собою.

Сава приніс у наш світ тривогу, котра могла б нас змінити, збагатити, але люди не захотіли внутрішньої свободи, їм треба чомусь підкорятись. Якби ласки поставились до них агресивно, вони б просто їх знищили. На дружбу з не схожими на себе ми не здатні: інстинкт самозбереження. Лише Сава розумів ласків. Проте він не наблизив їх до нас, лише пригнітив усіх величчю свого благородства.

Мені здається, що я заплутався і мій учитель теж заплутався, хоча ніколи цього не визнає. Виникає відчуття, наче я йду на прийом до лікаря: і страшно, і потрібно. Гублю по дорозі всі свої мізерні знання й несу себе, порожнього й беззбройного.

Діти ліплять з піску палацики, а потім, через багато років, коли ці палацики знову стануть піском, лежатимуть, підставивши сонцю животи, і обмірковуватимуть систему каналізації.

Ось підходжу до низенького будиночка, перед яким аж по самі вікна росте тривога, навіть квітів нема, лише трава шелестить тихо.

— Це я.

Двері безшумно відчиняються на звук мого тихого голосу, вимовляючи аж наче вибагливо:

— Альберт відпочиває. Через 22 хвилини він прокинеться.

Я покірно сідаю в поруділе шкіряне крісло, склавщи на колінах руки. Дім Альберта повний найнесподіваніших речей, зроблених руками самого господаря за старовинними кресленнями і малюнками. Це переважно фігури звірів, птахів, людей з глини та дерева, моделі допотопних кораблів, чудернацькі механізми, призначення яких вчитель довго й терпляче мені пояснював. Одні з них вимірювали час, інші — тиск повітря, напрям вітру. Ці зворушливо наївні речі вчитель майстрував, не знати нащо. Людство давно створило досконаліші прилади. Вчитель мій живе минулим. Я злегковажив інформацією, люб’язно наданою мені дверима, і тихенько прокрався в кімнату вчителя.

Якби ти була зі мною, я б думав лише про вічність і про тебе.

Вчитель лежав у незручній позі, на спині, стиснувши кулак лівої руки. Ніяково спостерігати за сплячим, коли він не знає про це і не дозволяє тобі цього. Вчитель мав ось-ось прокинутись. За останній місяць, відколи ми не бачились, він дуже схуд, лице навіть уві сні виглядало втомленим і неспокійним. Як він важко дихав, — наче всі привиди старого світу зараз оточили його і він задихався серед тісняви. Якби я мав трохи влади, то позбирав би усі змайстровані ним цяцьки, відніс би подалі й спалив. Бо це все несправжнє, імітація того, що давно перетворилось на порох. Справжнє минуле на цій планеті й Селії — Сава з його несамовитою любов’ю до всього живого.

Вчитель прокинувся, а я стояв під стіною, не помічаючи того, геть затуманений злістю й гординею.

— Що ти тут робиш? — несподівано різко спитав він. Я почервонів.

— Вчителю...

Альберт несподівано підхопився і босоніж, загорнутий в простирадло, подався в ту кімнату, де я його перед тим чекав.

— Ти нічого не брав?

— Ні.

Альберт сів на дерев’яний стільчик, якого сам зробив.

— Як твої справи?

Мені страшенно хотілось поговорити з ним, нарікати на власне безсилля, але нині не зміг би сказати нічого цьому иевдоволеному чоловікові, хоч і не сердився на нього.

— Нічого.

— Працюєш?

— Так. Трохи...

Вчителеві завжди було приємно чути, що я не байдикую, як мої ровесники, що знають одні лише розваги, мандрівки на яхтах, танцювальні клуби і фільми, в котрих кожен може зніматися незалежно від таланту.

Я сказав "трохи" з притиском, натякаючи знову ж таки на труднощі, але вчитель не звернув на це уваги.

— Працюй, хлопче, може, колись згодиться.

Це мене остаточно знищило. Я йшов сюди з надією, що почую слово підтримки, підбадьорюсь. Я йшов сюди, переконаний в необхідності й величі нашої спільної справи: повернути людям пам’ять про них самих. А тепер, коли я щиро повірив, пожертвував безтурботними втіхами, почав чіплятись до людей з дикими, на їхню думку, питаннями, зустрічаю лише холодну байдужість.

...Або я зовсім не розумію свого вчителя.

— Ходімо погуляємо! — сказав Альберт і вийшов, через хвилину повернувся уже вдягненим.

— Щасливого повернення! — продзижчали двері.

Мені це побажання видалось трохи моторошним.

— З часом про все дізнаєшся! — поплескав мене по плечі вчитель.

Я ображено відвернувся.

— Може, мені краще піти додому?

— Такого гарного вечора недобре сидіти самому. Ходімо вечеряти!

Надворі посвіжішало й вітер ослаб. Я боявся цих надвечірніх годин, коли в повітрі вчуваються таємничий шелест і загадкові голоси давно померлих людей: в дотиках цих голосів є щось матеріальне. Здригаєшся

всім тілом, і звідкись наповзає страх, який найчастіше переходить в розпач.

Ми зайшли в невеликий павільйон на розі двох вулиць. Скляні стіни затулено важкими темно-червоними шторами. А в стелю вмонтовано світильник — модель нашої планетної системи. Поки вчитель домовлявся за вечерю, я, задерши голову, наче першокласник на екскурсії в Музеї Космічних Перемог, роздивлявся світильник. Ось Сонце: його люди так і назвали Сонцем на згадку про неймовірно далеке земне світило, і п’ять планет: Ерідан, Селія, Веста, Аргус і Марсія. Три останні поки що непридатні для життя. Ерідан обжили люди, а Селію — Сава, точніше — ласки, а потім уже Сава.

Я подумав, що коли справді з чогось починати свою розповідь, то тільки з ласків. Не тому, що з ними було пов’язане все життя Сави, а тому, що ласки — справжні господарі Ерідана, а ми лише загарбники, хоча могли б стати вдячними гостями, друзями. "Це не наш дім, це — колонія, — говорив учитель. — Ми повинні, як останні волоцюги, весь час дивитись туди, де була колись наша домівка". "Туди" — означало відшукати в найпотужнішому телескопі маленьку зірочку, на якій ледве видно гори, ліси, ріки.

Ми вечеряли, запиваючи їжу легким рожевим вином, і мовчали. Іншим разом я тільки б радів можливості побути з вчителем. При світлі штучної сонячної системи, на якій по черзі то засвічувались, то гасли різнобарвні кульки — жалюгідна імітація мізерного клаптика Всесвіту, — Альберт виглядав виснаженим, наче від хвороби. Його профіль завжди вражав чіткістю ліній, котрі, однак, ніколи не були застиглими. Таке лице, на якому є все: злість, любов, підступність, наївність, жорстокість, беззахисність.

Зал потроху наповнювався хлопцями й дівчатами. Вчитель, здається, був серед усіх найстаршим. Я намагався не дивитися в бік веселих компаній, де сміялись, танцювали, тільки я у своїй довгій одежі

захисного зеленого кольору пив легке вино, смиренно опустивши очі. Втім, і сам би я ніколи не підійшов до них.

— Якщо хочеш танцювати, Тітусе, танцюй, — сказав учитель. — Ти вже геть знудився. Не дивись так злякано. Ще встигнеш стати песимістом. Прийдеш завтра до мене. Маю стару книгу, де є згадка про смерть Сави. — Мене завтра тут не буде. Їду...

Я збрехав, не зморгнувши й оком, бо не хотів чекати до завтра. Мені страшно було б залишатись увечері дома якраз тоді, коли не міг дати ради думкам, не знав, за що братися. Альберт знає мій характер: я ладен місяцями сидіти тихо й мовчати, а потім накоїти хтозна-чого.

В десять років я втік з дому, полаявшись з батьком, і, уявіть собі, мене ніхто не шукав. Я майже місяць блукав лісами, по два дні нічого не їв, крім ягід, а коли щастило, набредав на гірські котеджі, де завжди був запас продуктів, ночував там. Один, без людей, не відчуваючи страху. Все мені було цікаво, все було вперше: скелі, річки, дерева, що руйнували каміння. Я ще подумав, що на рівнинах теж колись були скелі, але дерева зруйнували їх своїм корінням. Це була дуже наївна думка. Додому я б не зміг сам вернутися. Мене, обідраного і геть здичавілого, спіймала ботанічна експедиція: кілька чоловік з величезними розкошланими бородами і дві тоненькі стрижені жіночки з писклявими голосами. Ці жінки дуже довго не випускали мене з рук, намагаючись надати мені людського вигляду, хоча це повинна була б зробити тільки моя мама, за якою я вже скучив.

Коли я, чистий, причесаний, ступив на площу перед нашим будинком, то вже був не наш дім. За час моєї відсутності батьки розлучились, і віднині мною мало опікуватись суспільство.

Я отримав свободу. Згодом мати сказала мені, що вона думала, ніби я поїхав на екскурсію. Саме в той день, коли я зник, весь наш клас повезли на закладини нового міста. Це мало виправдати її в моїх очах.

Заплаканий, я стояв коло будинку, де жили вже інші люди, й роздумував, чи піти мені зараз їсти морозиво, чи шукати маму, чи йти просто в опікунську раду. Хтось поклав мені руку на плече. Пам’ятаю, яка вона була важка. Це був учитель...

— З тобою щось негаразд, Тітусе... — стурбовано сказав Альберт.

— Вчителю, я геть розгубився. Мені здається, що я ні до чого не здатний. Я не вірю, що зможу довести цю справу до кінця. Не можу зібрати все докупи.

— Але ж хіба я можу чимось тобі зарадити? Постарайся зрозуміти Саву, а тоді пиши або не пиши. Я ніколи не примушував тебе щось робити... Правда?

— Ні.

— Поясни.

— Люди... вони не хочуть одне одного зрозуміти, це найгірше... Ви... от ви не можете мене зрозуміти, а я вас...

— Хлопче, я тобі не нянька. Мусиш сам про себе потурбуватися, тим паче, що швидко настануть великі зміни...

Вчитель перейшов, на шепіт, з незрозумілим острахом озираючись довкола:

— Ти не повинен мене провідувати якийсь час. Я не маю права робити тебе зараз своїм спільником. Бувай — і хай тобі щастить!

Він підвівся і вийшов. Я став знову вільний, як багато років тому.

Дорогу мені перепинили танцюючі. Висока чорнява дівчина схопила мене за обидві руки і гаряче зашепотіла:

— В мене немає кавалера. Залишся!

П’янкий запах квітів, божевільні, блискучі очі, гаряче дихання, довге гнучке тіло, що горнулось до мене, як ліана в лісі, через який я дитиною продирався, не маючи ні палких бажань, ні розуму, ні мети...

— Залишся! Я сама, сама!

Холодні руки міцно вчепились у мене. Вона заступала собою всіх, хто оточував нас, кружляла і примушувала мене кружляти. Паморочилась голова, світло різало очі...

В мене немає дівчини, я вигадав тебе. Я вигадав учителя, вигадав Саву.

— Хочеш, підемо звідси? Я не можу бути сама!

Я відштовхнув її щосили, не тямлячи себе, жалкуючи до сліз за власною безглуздою жорстокістю.

Побіг, а вслід прогримів регіт, і я зрозумів, що навіть оце благання було неправдою.

Перехожі не зупиняли мене, щоб спитати, чи не треба допомогти. Таке можливе було лише на планеті Земля, де існувала небезпека і люди потребували захисту. Тут, в раю, кожен міг дати собі раду, не прагнучи нічийого співчуття.

Я ліг під деревом на вологу траву. Крізь листя, мов котячі очі, світились дві жовті зірочки. Це вже було колись. Я чекав когось, не маючи більше надії.

Серед тиші пролунав несміливий стукіт копитець по вулиці, вимощеній рожевими і блакитними плитками.

Я не повернув голови на той стукіт. Незабаром він віддалився. Я заплющив очі...

II. ВІЙНА ЛЮДЕЙ З ЛАСКАМИ

Перший корабель космічних розвідників з планети Земля прибув на Ерідан весною. Це трапилось п’ятсот років тому. На досліджену вздовж і впоперек штучними супутниками планету вперше глянули людські очі. Це були очі капітана Артура Сігайра (36 років, зріст 185 см, чорне волосся, чорні очі, хоробре серце, блискучий розум), пілотів: Стефана Стефаніаді (29 років, зріст 180 см, чорне волосся, блакитні очі, благородна душа, в минулому — офіцер) та Дмитра Асанова (31 рік, зріст 183 см, русяве волосся, сірі очі, мужній, товариський характер).

Спершу вони побачили безмежні ліси, що вкривали навіть вершини гір, блакитний океан, схвильовану високу траву. Вони бачили це очима своїх предків-землян і очима дітей та онуків, котрі будуть дихати чистим, свіжим повітрям.

Артур Сігайр мав померти через рік від раку горла. Він передчував це і ліз усюди попереду батька в пекло. У нього не було ніяких шансів вижити.

Розвідники вийшли з корабля і, не змовляючись, торкнулись м’якого грунту, міцно перегдитого травами.

Втративши рай, людство віднайшло його в глибинах космосу.

Артур Сігайр ще не знав, що хвороба покидає його тіло і йому судилося померти інакше: загинути внаслідок аварії одного з кораблів, котрі перевозили землян на нову батьківщину. Такі аварії були звичайним явищем. Сігайра чекала смерть безболісна і миттєва — єдина нагорода за пережиті страждання.

Пілоти згадували з шанобливим тремтінням у голосі перші години перебування на чарівній планеті.

Стефан Стефаніаді:

"Ми були наче п’яні, забувши, що, можливо, перебуваємо під владою оптичного обману, викликаного отруйною атмосферою цієї планети..."

Дмитро Асанов:

"Те ж відчув, напевно, Колумб, побачивши замість безмежної водної пустелі пахучу зелену землю. Ми зробили перші кроки і з подивом дізнались, що досить змахнути руками — і ми полетимо. Вітер легко підхопив нас, вгадуючи бажання. Але ми не полетіли. Нас не пускав чорний космічний пил, поважна місія, та найбільше — впевненість, що людина власними силами не може злетіти".

Артур Сігайр:

"Я не дуже піддавався чарам цього зеленого раю, бо був капітаном корабля. Але, признаюсь, це було до дідька спокусливо. Спершу відпустив товаришів скупатися. Я мусив мати дві пари очей, щоб стежити за кораблем і за ними. Повернувшись, вони виявили бажання піти в гайок і пошукати там прісну воду та їстівні плоди. Я змусив їх повторити інструкцію, взяти з собою зброю, а сам залишився пильнувати корабель".

Стефаніаді:

"Ми, безперечно, поводились досить легковажно, не те що наш суворий капітан, який колись вважався найвеселішим хлопцем в усій Космічній Академії. Але польоти навчили нас не розпускати слину і миттю знаходити потрібне рішення.

Вода була чудова, проте солона. Ми сподівались, що вона виявиться принаймні прісною або солодкою. Коли швендяєш серед астероїдів і гаряченьких зірок з різними фокусами і знічев’я наступаєш на хвіст кометі, то іноді сподіваєшся на якийсь приємний сюрприз. Втім, Артур був переконаний, що на Землі своя логіка, а в космосі своя, і якщо ти пілот, то не маєш ні батьківщини, ні рідних, ні милих дитячих спогадів..."

Дмитро Асанов:

"Ми наблизились до групи дерев, що росли віддалік. Нічого небезпечного не помітили. Поміж широким листям червонілись круглі плоди завбільшки з дитячий кулак. Стефаніаді простягнув до них руку, але я його відштовхнув. Плоди могли бути отруйні, хоча й дуже гарно пахли. Ми рушили в глиб гаю. Дерева давали таку густу тінь, що під ними нічого не росло. Плоди нависали над нами, наче взяли собі за мету нас спокусити. Було тихо. Те, що ми побачили далі, нагадувало казку. Ми побачили вперше живих істот! Я ніколи не зможу забути тієї миті. Залита сонцем галявина і кілька граціозних, схожих на кіз тварин, які мирно паслися. З даних попередньої розвідки ми мали їхній опис, але пересвідчитись на власні очі — це зовсім інше. Одразу впадали в очі сумирність і лагідність істот. Це були самець і дві самки з дитинчатами. Ми не зводили з них очей. Одна з самок наблизилась до дерева, зіп’ялась передніми ніжками на стовбур і зірвала плід. Він покотився по траві. Самка відкусила шматочок і знову продовжила пастися.

Мені здалося... Хай я божевільний, але ця сцена призначалась для нас. Плоди виявились їстівні. Ми непомітно зникли... Не змовляючись, нарвали плодів, скільки могли, й рушили до корабля. Це було до біса смачно. Ми ум’яли десь по півдесятка. Каштан роззявив рота, коли ми висипали на траву розкішні дари природи. Ми запропонували Артурові

теж прогулятись, але той відмовився. До плодів капітан навіть не доторкнувся. Ми заявили, що хочемо ночувати надворі. Капітанові довелося самому йти спати в корабель. Він страшенно розлютився. Тоді Стефаніаді загорлав, що ми добровільно беремо на себе місію піддослідних кроликів, повалився на траву і швидко захропів.

Коли ми встали, точніше, нас розбудив стусанами Артур, виявилося, що наш сон тривав аж дві доби. Стефан трохи огризався, кажучи, що після такого польоту не завадило б добре виспатись. Він боявся визнати, що це вина отих райських фруктів, котрі мали, напевно, слабку снотворну дію. Капітан міг нам влаштувати добрячого прочухана.

Проте чомусь не зробив цього.

Капітан пішов до гаю сам, озброєний, не звертаючи уваги на наші глузування. Невдовзі він повернувся, шпурнув нам під ноги забиту тварину, з якої ще текла кров.

"Ці каналії, — сказав Артур Сігайр, і повіка в нього засіпалась, — ще себе покажуть!"

Мені було страшенно гидко на душі. Пролилась перша кров на цій планеті. Земля вся була просочена людською кров’ю, не кажучи вже про кров тварин. І це ми привезли сюди.

Ми їли засмажене на рожні м’ясо. Смажив сам капітан. Ми не дорікали йому, просто мовчали. Нам хотілось, щоб він щез. Сів у корабель і полетів до дідька. "Слабаки", — буркнув собі під ніс капітан, витираючи масного рота.

Стефаніаді сплюнув і побрів до океану. Капітан посміхнувся. Я знав, що це означає: "Все прекрасно. Ми залишаємось людьми навіть у космосі".

Так розповідає легенда нового часу, легенда, яка своєю красою не поступається "Одіссеї" та Біблії. Імена трьох пілотів викарбувані золотими літерами на постаменті пам’ятника:

Артур Сігайр

Стефан Стефаніаді

Дмитро Асанов.

Тварин назвали ласками. Малися на увазі їхня лагідність і безборонність. Колись на Землі жили схожі істоти, їхнім м’ясом і молоком вигодувались тисячі поколінь, їхньою шерстю вкривались люди в негоду.

На Ерідані ласки були повноправними господарями. В морях і ріках плавала риба, в небі літали птахи, нижче повзали змії та різна комашня. Ласки були єдиними ссавцями. Це довгий час хвилювало вчених. Планета була багата, щедра, розкішна, схожа на жінку без найменшого ґанджу. Оптимізм засліпив багатьох.

...Переселення на Ерідан, яке почалося через дев’ять років після польоту екіпажу Артура Сігайра, тривало майже десять років. Сто тисяч землян мали утворити небачено щасливу цивілізацію. І все ж бажаючих покинути Землю було не так і багато.

Відлітаючі називали землян самогубцями. Вони передрікали неминучу загибель всьому людству і закликали покинути Землю й шукати в космосі іншу планету. 30 відсотків населення Землі вмирало від раку і білокрів’я. Решта мали загинути від війни. Такі цифри називали найбільш фанатичні переселенці.

Вчені шукали на Ерідані й Селії сліди цивілізації, але їх чекало розчарування. Космос підніс землянам нечувано щедрий дарунок. Їм це

було навдивовижу, бо мали за собою тисячоліття гріхів перед природою. Здавалось, Космос дав їм шанс виправитись.

І все-таки поспішність, з якою переселенці покидали Землю, скидалася не на підкорення космосу, а швидше на втечу. Вони летіли за спокоєм, комфортом, хотіли гарно жити, а для цього їм потрібно було покинути рідну планету з її невирішеними проблемами, запитаннями. Вони не знали, що ці проблеми наздоженуть їх і на Ерідані. Але звідти уже не буде куди тікати, там не буде кого зраджувати. Часи, в які жив Сава, були ще неспокійнішими часами. Емоції панували над розумом, людям снилась планета, котру покинули їхні предки. В моді були сентиментальні зітхання за далекою зірочкою. Люди чіплялися за ще не зотлілі реліквії, пильно цікавились власною генеалогією, але все це нагадувало ворушіння у безнадійно схололому попелі.

Сава був останнім вибухом у крові земної раси.

Я міг би писати про героїзм перших переселенців, якби це було комусь потрібно. Але наш світ прозаїчний, схильний до скепсису й іронії, схожий на розбите дзеркало, яке можна скласти, але відображення вже не буде цілісним: скільки шматків — стільки відображень.

Я гадаю, що найганебнішою війною в житті людства була війна з ласками. Її, власне, якось незручно назвати війною, але те, що відбувається зараз, лише наслідок того, до чого призвели людська тупість, егоїзм і байдужість.

Я ще не в силі багато чого збагнути. Можливо, колись мені буде смішно над нинішніми потугами проникнути в суть речей. Але я зрозумів одне — нам не можна жити без ілюзій, людина нічого не варта без того сяйва, яке вона створює навколо певних явищ та й навколо себе також. Інакше життя розчавить її, наче комашку.

У нас немає релігії. Лише — міфи. Але міфи — то не ілюзії. Вони переконують нас в нашій недосконалості. Життя руйнує ілюзії повсякденно, проте ми будуємо їх знову й знову, інстинктивно, бо свідомих ілюзій не було й не буде ніколи.

Історія ласків і Сави, може, для когось і міф, а для мене правда. Завжди.

Ласки були прегарними істотами. Я бачив про них фільми, але не міг погладити їхню сріблясту шерсть, не міг, прихилившись до дерева, мовчки спостерігати за ними. Я міг лише в музеї доторкнутись замащеного дитячими руками опудала із скляними зеленими очима.

Ласки не тікали від пострілу й ножа. Проте їх не ставало менше. Ласків бачили на вулицях між людей, в сховищах, на дитячих майданчиках.

Вони чомусь особливо горнулись до дітей.

Проникали на космодроми, проводжаючи в політ пасажирів, заходили до жител, цікавлячись усім. Деякі люди брали їх до себе, намагаючись приручити, але ласки, попри свою лагідність, вели себе з якимось незбагненним почуттям власної гідності.

З часом винищення ласків досягло такого ступеня, що вже межувало з безглуздою жорстокістю. Нарешті склалася думка, ніби ласки рано чи пізно вимруть, оскільки природа не наділила їх інстинктом самозбереження. Втім, люди теж не були наділені цим інстинктом. Проте вони вижили. "Ласки не мають розуму, — твердили. — Тому їм не витримати конкуренції". Відсутність інстинкту й розуму — хто ж тоді ці ласки? Може, духи? Ретельні досліди мозку ласків показали досить банальні результати. Ласки не йшли в ніяке порівняння з людьми.

Вийшов закон про заборону вбивати ласків у період розмноження та годівлі малят. М’ясо їхнє виявилось майже некалорійним, навіть шкідливим для здоров’я, хоч перші поселенці були від нього в захваті. Певно, ласки мали чутливий організм і щось таки погіршило якість м’яса. В мозку було знайдено кілька невідомих центрів, призначення яких не вдалося вияснити одразу, а потім не стало матеріалу для експериментів.

Словом, користі від ласків було небагато. Найгірше те, що вони заважали.

Ласки були прекрасні, як дерева, квіти, як риби у воді й птахи в повітрі. Їм вистачало місця на планеті, але вони чомусь тягнулись до людей.

КІЛЬКА ОПОВІДОК ПРО ЛАСКІВ І ЛЮДЕЙ

Ласк, ласка і ласеня

Ласк, ласка і ласеня прийшли на космодром. Ракета відправлялась на Селію. На космодром прийшли також чоловік, жінка та їхнє дитя.

Жінка з дитиною проводжали чоловіка. Вони, як годиться, поцілувались на прощання й заплакали. Побачивши це, мале ласеня засумувало й спитало: "Чому цей великий металевий птах не забере з собою ще їх двох?"

Батько поважно пояснив: "Цей чоловік мусить спочатку побудувати для них дім".

Ласеня ще хотіло щось спитати, але надійшов охоронець і прогнав усіх трьох.

"Тату, — сказало ласеня, — ніколи не будуй дому для нас, бо це дуже сумно".

Ласеня і дзеркало

Ласенята з усього дивуються і майже нічого не бояться. А найбільше люблять гратися. З сонцем у космосі, з водоростями на березі моря, з рибами, одне з одним. Мають змогу все понюхати і навіть лизнути. Бояться тільки плям на шерсті. Ото забрудниться ласеня і одразу в плач та до мами, щоб вона гарно вимила його. Мусять ще впевнитися, чи вопи чисті. Заглядають у калюжі або одне одному в очі. Коли з’явились люди і привезли з собою дзеркала, ласенята дуже зраділи, Дзеркало дає таке чисте відображення.

Одне ласеня отак помила мама, і воно довго шукало дзеркало. Нарешті прийшло в чийсь дім. Відчинило двері, походило, але не знайшло того, що шукало. Це його страшенно здивувало, і ласеня вирішило дочекатись господаря, щоб спитати, куди поділись всі дзеркала. Господарем виявився самотній і сердитий чоловік.

"Скажіть, будь ласка, — чемно, як його вчили, спитало ласеня, — чому у вас немає жодного дзеркала?"

"Що ти тут робиш?" — спитав чоловік.

"Ви їх розбили?"

"Я тебе питаю, що ти тут робиш? Хто дозволяв відчиняти двері й нишпорити по кімнатах?"

Хоч вони й не порозумілись, бо розмовляли різними мовами, але й не посварились. Чоловік налив ласеняті в блюдечко води, бо сам прийшов зі спеки. Ласеня побачило своє відображення у воді й залишилось більш-менш задоволене.

"Спасибі, але чому у вас нема дзеркала?"

Чоловік нарешті зрозумів. Він зняв з великої каструлі блискучу накривку і поставив її перед ласеням, як щит. І воно теж зрозуміло. Буцнуло ріжками в дзвінку накривку.

Потім вони бігали по кімнатах і гралися у війну. Ласеня нападало, а чоловік оборонявся. Їм було дуже весело.

Справжні дзеркала ніколи не б’ються.

Сонечко

Ласки теж хотіли мати імена. Деякі звались так, як люди, а інші повигадували собі. Одну ласку звали Сонечко, і це ім’я було найкраще з усіх, коли-небудь створених людьми й ласками.

Ласки і смерть

Ласки дізнались від людей, що є життя і смерть. Тепер вони потребували безсмертя. Деякі так зажурились, що три дні не їли і геть охляли. Тоді найстаріший і наймудріший ласк запропонував утекти в незаймані ліси і жити без людей, не переймаючи від них ні гарних, ні поганих звичок. Проте більшість ласків не вподобала того рішення. Вони навчились од людей витирати ноги об килимок коло дверей, носити капелюшки з пір’їною, їсти морозиво і писати одне одному листи. А що це були дуже кмітливі створіння, то стали гратись зі смертю. Вони тепер вмирали, коли їм заманеться, і воскресали теж, коли їм того хотілось. Люди, певна річ, не могли з цього скористатись, бо не вміли гратись. А діти бавились разом з ласками.

Як вполювати ласка

Щоб вполювати ласка, ласку чи ласеня, треба з ними спочатку подружитись і ввійти у таке довір’я, що ласки самі попросять, щоб ви їх вбили і з’їли. Якщо вам це важко, то є ще один вірний засіб: підстерегти ласка в засідці й вистрелити в нього. Це не має нічого спільного з грою у смерть. Можете бути спокійні: ласк не воскресне.

Любов

Ласки навчилися ставати невидимими, а іноді приходили в такому вигляді до людей. Невидимими вони могли бути лише 15 хвилин.

Почувши слова кохання, які говорили одне одному чоловік і жінка, ласки дійшли до висновку, що кохання породжує музику і що музика — це голос кохання. Цього їм було досить, і вони більше не набридали людям, коли ті любилися, а ходили на концерти у філармонію. Слух у них так розвинувся, що ласки відчували найменшу фальшиву ноту й бурхливо висловлювали своє обурення оркестрантам.

Мабуть, я ніколи не стану серйозним. Зараз відчуваю в собі нехіть писати далі про всю цю історію, котра не робить честі людям, а значить, і мені. Може, воно пройде. Я не здатний відвернути своїх думок від тебе. Та й пишу лише. тому, що сподіваюсь колись прочитати оце тобі. Ти мусиш знати про ласків, Саву, вчителя. Я не пішов за ним, бо не готовий був забути про все на світі, крім Вищого, отже, про тебе також. Я й досі не пішов. Чекаю тебе отут. Як я можу допомогти тобі, коли ти сама цього не хочеш, коли твій розум затьмарений уже більше року і немає надії прорватись в те жахливе місце, де поряд існують спокій безжурний ї спокій вдаваний, ненависть запекла і ненависть прихована, де одні мають свободу, не потребуючи її, а інші не мають нічого?

Якби ти опинилась на галявині серед ласків, могла їх гладити чи просто милуватись ними, ти б видужала, не тікала б від мене} не ухилялася б від моїх поцілунків. Ти не належиш мені, ти не належиш нікому, бідна моя хвора дівчинкоу що з тобою трапилось тоді?

Міранда. Вона сиділа на сходах будинку, дивилася на море, але боялась води. Боялась кудись далеко йти. Боялась залишатись сама в кімнаті. Її батьки загинули в авіакатастрофі’. Міранда по-дитячому не вірила в це, сподіваючись, що батьки повернуться.

Я не міг залишити її саму. Ми не розлучались навіть вночі. Я й досі здригаюсь, коли згадую теплий подих на своєму плечі. Ми ще тоді не підозрювали, що таке справжня близькість, але я не знаю кращого відчуття за те, коли ми гріли одне одного холодними ночами. Я більше не обнімав і не обніму жодної дівчини, крій Міранди. Не розтанув запах її шкіри, волосся, гіркуватий присмак уст. Я зрозумів, чому ти боялася. Ми, кожен по-своєму, намагаємось повернутись лицем до мудрого світу, котрий зветься природою. Ми винні перед ним, і ця вина мучить нас. Чекаємо звідусіль підступності. А я вже нічого не боюся, бо втратив найдорожчих мені людей, яких потребував більше, ніж вони потребували мене.

Ніхто зараз не вірить книгам, а це єдиний спосіб побачити те страшне й гарне.

Якби ласки могли дивитись на усе збоку, вони б так не мучились. Для них навіть резервація, кількасот квадратних кілометрів, обгороджених металевою сіткою, видалася б місцем для медитацій. Вони таки вивели людей з рівноваги. Спочатку в домівках, установах, школах, танцзалах встановили сигналізацію. Як тільки котрийсь із ласків брався за клямку, електронний пристрій видавав жахливий звук, що імітував чвакання болота. Це на якийсь час допомогло. Але одного чудового дня всі пристрої вийшли з ладу. Ласки знову поновили свої відвідини. Здавалось, ще трохи — і вони почнуть давати людям поради, як їм жити. Цивілізація, котрою так гордились, перетвориться в казна-що.

III. НЕ ТРЕБА МЕНЕ ЧЕКАТИ...

Розплющу очі, побачу прозору стелю й одразу забуду, хто мені снився. За ніч вітер натрусив на дах листя. Хай лежить: його так гарно просвічує сонце.

Середина літа. Сьогодні мій день народження. Кожного разу до мене приходив учитель. Ніби між іншим. Ми з ним сиділи і розмовляли, пили каву. Десь о четвертій з’являвся робот-поштар. Він приносив мені подарунки від батьків, їхніми голосами вітав мене. Батьки, напевно, вважали, що я зовсім дорослий. Дарували різні дорогі й непотрібні речі: вечірні костюми, завеликі на мене, хронометри, записи наймодніших пісень, безгучну рушницю для полювання на птахів. Я тримав ці скарби в стінній шафі або згодом обмінював на щось інше в знайомих хлопців. Воно було мені непотрібне, навіть рушниця, котра стріляла несхибно, досить було їй вказати жертву. Вона досі валялася десь в кутку, хоч я й не збирався полювати на птахів. Втім, якщо я сьогодні подамся у мандри, чи завтра, чи через рік... Можливо, доведеться захищатись. Не від птахів, звичайно. Птахи мене будять щоранку своїм співом. Сьогодні мені 16 років. Відчуваю полегкість, наче досі цей шістнадцятий рік сидів у гравюрі, на котрій зображені дерева взимку. Їхнє гілля утворює неповторний візерунок на білому тлі, аж стає моторошно від намагання дерев заповнити порожнечу. Рік припав десь до он тої покривленої галузки, а тепер зістрибнув — отже, не боюсь більше тієї картини,

У цій моїй вранішній самотності є щось гротескне: я лежу навзнак і чекаю, що ось-ось зніметься страшенна буря, розламає мій дім, як горіхову шкаралупку, і поховає мене під цими уламками. Або я вийду на вулицю і не побачу жодної людини, хоч не вельми потребую когось бачити. Невже це правда, що мине десяток років і я стану спокійний? Нікуди не захочеться тікати, знаходитиму втіху в щоденному ритмі роботи, боятимусь будь-яких змін, навіть на краще. Останнім часом став помічати, що старші люди мають якісь сірі, втомлені обличчя, пригаслі очі. На все у них готова іронічна посмішка, часом дуже зла. І у мого вчителя теж таке обличчя, тільки живіше. Він повернувся тиждень тому і через два дні знову кудись зник. Просив переказати мені, що влаштувався на роботу і з часом я зможу його провідати.

Я дуже зрадів цій звістці. Подумав, чи не піти й мені працювати. З шістнадцяти років я матиму право на це. Тобто від сьогодні.

От тільки дочекаюся робота-поштаря, почую, як цей торохкотливий ящик запевнятиме любого Тітуса в найщиріших батьківських і материнських почуттях. Дзуськи! Зриваюсь з підлоги, на якій сплю з тринадцяти років, привчаючи себе до суворого життя, і лізу під душ, регочучись від лоскоту холодних струменів. Я зовсім не змінився: от візьму й повішу собі на груди табличку: "Homo sapiens Тітус, 16 років". Треба щось втнути сьогодні дивовижне, А робот хай вертає назад: мені начхати на їхні подарунки.

Зараз піду добре поснідаю й поміркую, як найвеселіше провести цей день. Знайду якусь дівчину, і ми потанцюємо в порожньому кафе на самотньому пляжі. Мірандо, не сердься, я просто не хочу ще й сьогодні бути сам. Це несправедливо. Мої терплячі пошуки в книжкових джунглях і досі не увінчались успіхом. Я більше не вбираю жадібно знання — я вже переситився ними. Вчитель, звісно, сказав би, дивлячись зверхньо: "Учитись потрібно все життя".

Я себе втішаю думкою, що дещо все-таки знаю і цього ніхто від мене не відбере. Це, може, єдине тримає мене на світі. Поки що. А як буде завтра? Повториться твоя доля, Мірандо: замкнутись у собі й збожеволіти. Я поїду в Центрополіс до Оракула. Маю на це право — шістнадцять років. Кожен хоче взнати своє майбутнє. Правда, вчитель казав, що це лише приманка для обивателів і снобів, дешевий розважальний павільйон. Зрештою, доля на цій планеті у всіх однакова. Але ж він там не був!

Коли я стану старшим, то боятимусь смерті й усього того, що здатне розбити мої ілюзії. Але зараз я не вельми марновірний і можу стерти з пам’яті найприкріше.

Я надумав утекти. Може, на цей раз батьки з’являться самі. Що ж, хай почекають!

На всяк випадок я прибрав у кімнаті, нарвав у садку квіток, поставив у вазу з водою і на цупкій рожевій картці вивів: "Коханому Тітусові в День Народження. Міранда". Коли я клав цю картку біля квітів, сльози самі собою бризнули з очей. Я ледь не поцілував її, оту картку.

...Вдягнувшись у свою вічну зелену одіж (пристойнішої я не мав, а нацуплювати модне дрантя, подароване батьками, ніхто б мене не примусив), я подався творити славні діла.

На вулиці я наздогнав військовий оркестр. Блищали мідні труби й ґудзики, світився синіми емалевими візерунками барабан. Музики смішно надимали щоки, випинали груди. На ногах мали білі чоботи, а на руках білі рукавички. Нагадували поважних ситих котів з дитячих казок, створених ще на Землі. Все вже забулось, історики без~ угавно торочили про жахи цієї планети, але мені не раз спадало на думку: невже там справді було так нестерпно? Як же тоді вони могли створити ці прегарні казки про Червону Шапочку? Летючий Корабель і Кота в чоботях? Або про те, як принцеса сиділа на вершечку високої башти й лицарі розганяли коней, щоб дострибнути до неї і зняти перстень з її руки? Невже нас просто лякали, щоб ні в кого не виникло бажання повернутись назад?

Мене обігнали два дженджики. Один хіхікнув і покрутив пальцем біля лоба. "Тітусе, ти повинен поводитися поважніше!" — зауважив я собі, переступаючи поріг кафе.

Всівся за столик і замовив пляшку вина. Я пе збирався напиватись. Ця пляшка була скоріше символом дорослості.

Зараз у моді були ділові люди, тобто ті, котрі, крім своїх справ, асенізації, психіатрії чи технології, нічим не цікавились. Епоха вузької спеціалізації. Прозаїчна епоха.

Вона не мала нічого спільного з тим раєм, який вимріяли люди, переселяючись на Ерідан. Купка людей, які не мали за душею нічого, окрім бажання бути щасливим для себе, вони привезли з собою і інші бажання: владарювати, бути багатшим за свого сусіда. Мати більше грошей. Кращу квартиру. Розкішні прикраси. Люди не помітили, що не гоняться за щастям, а втікають від нього. Біжать і не мажуть зупинитись. І уже насолоди приносять тільки відчуття нудьги і пересичення. Але ніхто ще не вірить, що міраж розтанув. І що рай починає потроху набирати рис пекла. А молодь... Молодь здебільшого не могла собі знайти місця в цьому велетенському мурашникові. Всі місця були зайняті. Але з нас не спускали ока.

Я мав учителя, старшого за себе вдвічі, великого нігіліста й скептика. Тому багато моїх думок — чистий плагіат: розповідаю ніби я, а насправді за мною пильнує недремне око Альберта. Я вже навчився дивитись на себе збоку й почуваю до власної особи лише презирство. Абсолютно ніякої оригінальності! Чи просто в голові не прояснилось. Я настільки пройнявся Мірандою, що затримав те, що страшно важко затримати, — дитинство. Я її дуже любив. Люблю. І завжди любитиму.

Я вихилив одним духом повний келих. Якийсь чоловік по сусідству, з давно не чесаним, масним волоссям, посміхнувся. Він хотів спитати: "Чи не зарано ти починаєш пити на самоті, хлопче?" Але не спитав. Хто її знає, цю молодь... Ще підстрелить з беззвучної рушниці, справжнє призначення якої вбивати вільних птахів у небі.

Я водив по тарілці виделкою, розмазуючи підливу. Треба їсти, хочеш чи не хочеш. В тебе немає матері, щоб примушувала це робити. Втім, я давно вже не потребую опіки. Сам колись бігав за Мірандою, прохаючи її з’їсти кілька ложок супу. Вона іноді слухалася, особливо коли я вдавав, що гніваюсь. О, в мене жахливий характер! Я жорстокий. Цілував її, коли

вона цього не хотіла, а коли хотіла, вдавав байдужого. Боже, якою я був тоді дитиною! Надавав значення дрібпицям, не цінуючи головного. Я ж іще не знав, що кожну людину, яка горнеться до тебе, якій ти потрібен, треба оберігати, мов квітку від зливи, вітру, пекучого сонця, намагатись робити все, щоб її не втратити. Це — головне, найголовніше. Сава був такий, я знаю, інакше б він не посадив сади в пустелі, на планеті, яка нікому не була потрібна, "де зараз проводяться військові навчання і де буду служити я.

Навіщо нам військо? З ким воювати? Війна людей з ласками давно закінчилась. З інопланетянами? За останні п’ятсот років не зафіксовано жодного штучного сигналу. Очевидно, військо існує про всяк випадок. Є речі, котрі люди не хочуть втрачати, і тому на них може будь-хто зазіхнути.

Здавалося, що я дуже багато часу прогайнував у цьому кафе. Втім, мені зовсім не хотілось іти звідси, я випив ще, чекаючи, що ось-ось наберусь хоробрості й зможу спокійно розглядати людей. Інша річ, коли маєш до них якусь справу, як це було з моїми фольклорними студіями. Вчитель хотів, щоб я переборов у собі ніяковість, замкнутість, не дивився спідлоба, як піймане звіреня, але сам був не набагато кращий.

Мабуть, негаразд пити самому. Принаймні в моєму віці. Коли хтось заходив, то роззирався по боках, шукаючи вільного столика. Обличчя при цьому набувало дивного виразу: суміш пихи, остраху й улесливості. Коли відвідувач сідав, лице його кам’яніло, але під тією закам’янілістю вгадувалось побоювання, що, можливо, його приймають не за того, ким він себе вважає. Ті, що приходили вдвох або втрьох, трималися одне одного, хоч навряд чи відчували велику потребу у взаємній приязні.

Були це люди в різному одязі й різного віку. Я єдиний нагадував жебрака або мандрівного філософа, що в людських очах означає одне й те ж.

Мій столик обминали. Я чомусь не викликаю ні в кого довір’я. Скляний дах, скляні стіни, тільки підлога не скляна, вкрита зеленим жорстким килимом. Ми нагадували риб у акваріумі, котрі задихались в тісняві. Нарешті ввімкнули кондиціонер. Дві дівчини сміялись мені просто в лице. Це нагадало останній вечір з учителем, коли той мене так нагло покинув. Знаю я цих дівчат! Вони всі ловлять чоловіків, старших за себе, а над такими, як я, сміються. Папуги в крикливому пір’ї.

Якась дама років тридцяти, хтиво вигнувши топкий стан, поправляла перед дзеркалом коїгацю різнобарвного волосся. І ця теж ловить? Та ні. Осторонь стояв невеликий чоловічок з плескатою головою, тримаючи напоготові сумочку зі зміїної шкіри. Він коротко щось мовив, і в жінки враз опали руки. Вони вже йшли геть. Попереду він, а вона за ним, трохи згорбившись, щоб не впадала у вічі диспропорція зросту. Я подумав, що цю жінку недавно кинув чоловік і вона тримається свого психіатра, котрий навряд чи з нею одружиться.

Зараз вони підуть на берег моря, де повно людей, але ще залишились глухі закутки. І захмелілий психіатр візьме її грубо серед кущів, щоб іще раз принизити, а вона буде на нього дивитися переляканими очима, повними сліз, а потім поправить плаття, піде до себе додому. У великому незатишному будинку, де вона живе з дитиною, хлопчиком-підлітком, жінка ввімкне музику і так і засне під неї. Серед ночі вона прокинеться, і їй спаде на думку, що психіатр не одружується з нею тому, що боїться появи батьківських почуттів до її сина і що хлопчика можна віддати в інтернат, де йому буде цікавіше з ровесниками. Сама вжахнеться власних думок, але згодом так і зробить. Проте психіатр все одно не одружиться з нею, а це зробить лише інженер по пришиванню ґудзиків, і вона матиме від нього двох слухняних діток: хлопчика й дівчинку.

Ось так. Може, мені слід обрати професію соціального психолога, любий вчителю? Втім, це вирішую тільки я. І першим моїм рішенням буде поїсти морозива. Я підвівся і попрямував до автомата. Шоколадне

морозиво — ось що я найбільше люблю. Взяв дві порції. Коли вертався, помітив цікавого типа в навушниках і з заплющеними очима. Він перебував десь далеко звідси і мався, судячи з посмішки, вельми там добре. Перед ним стояла купа порожніх тарілок. Він міг бути навіть волоцюгою, тобто волоцюгою на час відпустки. Коло нього на окремому стільчику лежала засмальцьована торба, з якої виглядав ріжечок спортивної куртки. На другому стільці теж висіла якась одежина. На третій він просто полінувався щось покласти. В таку пору готелі в нашому місті переповнені, а той чоловік, видно, був гордий, щоб проситися на нічліг. Отак і дрімав тут після ситого сніданку.

Я міг би запросити його до себе, але чомусь був певний, що уже сьогодні він сидітиме у літаку або дряпатиметься по схилах лісистих гір.

Може, собі кудись гайнути? Авжеж, в Центрополіс до Оракула. Нічого особливого в тому місті пема. Зверху воно нагадує декоративну тарілку, бо лежить посеред рівного столу, а в нас місцевість гориста.

— Тітусе? Ти що тут робиш?

Мене гукнули шкільні знайомі: Аст, Фрідріх і Матіуш. Вони вже були трохи напідпитку. Я звівся і потис їм руки. Вони без запрошення повсідалися коло мене.

— Оввa, Тітусе! — сказав Аст, куценький, як і його ім’я. — Ми вже годину за тобою спостерігаємо, а ти хоч би що. Розумуєш над побрехеньками? Кинь це діло. Все одно загребуть у військо. Будемо рити траншеї й засипати їх знову. Робота знайдеться...

— Бачиш, він уже сердиться! — засміявся Матіуш. — Не будь дурний, Тітусе! Ми тебе любимо. Цей компот, що ти його так ощадно п’єш, може тільки немовля приспати, Фред, збігай за склянками і візьми закуски, бо геть повпиваємось.

— Як ви там? — спитав я.

— Як бачиш! — хихикнув Аст. — Збираємось і дудлимо. А потім бігаємо за дівчатами або вони за нами бігають.

— Погано бігаєш, Асте! — кольнув його Матіуш. — Дівчата прудкіші.

— А ту кицю з рожевого особнячка я таки догнав, га, хлопці?

— Та ну тебе! Де ти пропадаєш, Тітусе? Сидиш вдома чи їздиш по людях?

Я схилив голову:

— Вже не їжджу.

— А що я тобі казав, Асте? Зрештою, все набридне, особливо коли в хлопця гаряча кров.

Надійшов Фред.

— Ну, за твої шістнадцять, Тітусе!

Я витріщив очі, але не від здивування. Коньяк пив перший раз в житті.

— Оце по-нашому! — сказав Матіуш. — Ми ще з тебе зробимо чоловіка. Як там поживає наш дорогий наставник? Відколи ного виперли з школи за реакційні ідеї, не доводилось стрічати. По суті, він нічого, але до біса наївний. Боже милий! Морочити голови казочками — та мені це навіть бабуся посовістилась би розказувати!

— Ніякі це не казочки! — втрутився Фред. — Це історичний факт.

— Який, історичний? Я щось ніби чув... О, згадав! Кажуть, Альберт у божевільні. І головне — сам туди пішов. Добровільно!

Матіуш засміявся:

— Чи не тому ним так зацікавилася поліція? Альберт, напевно, збирає пожертви на пам’ятник Саві: ходить з торбою і канючить гроші в наївних людей, га, Тітусе? Це цілком у його стилі. Чому ж ти не пішов з ним?

— Здається, — мрійливо закотив очі Фред, — він десь і організовує таємне товариство, яке повернеться на Землю і буде просити в неї пробачення.

— Дурний! — обірвав його Матіуш. — Там живуть одні бридкі велетенські комахи. У фільмі показували. Чоловік там здохне або від блювоти, або від радіації. Б-р-р!.. Що з тобою, Тітусе?

Хлопці довели мене до вбиральні, і я ледь не виблював з себе нутрощі.

— Отак-то, Тітусе! — глибокодумно мовив Матіуш, коли я вже сидів надворі, прихилившись до дерева.

Що він хотів цим сказати, не знаю. Мені стало холодно. Фред дав свою куртку.

— Зараз пройде. Якби в мене був такий день народження — повісився б.

Я заплакав. Жорстка кора дряпала мені щоку.

— Може, збігати в аптеку?

— Може, ми щось не те сказали? Ми ж говорили про Альберта. Він фанатик і хотів тебе зробити таким самим. Але ж ти наш хлопець, правда, наш?

— Ні! — буркнув я.

— Чого ти до нього причепився? Хочеш, Тітусе, ми знайдемо тобі гарну дівчину? Там, на Селії, дівчат не буде. Вона чекатиме на тебе. А не буде чекати, дідько з нею! Іншу знайдемо.

Я мимоволі посміхнувся.

— Нарешті! Аст знає, що основа життя — кохання. Тільки в школі цьому не вчать. Давайте тікати звідси бо онде поліція крутить носом. Я пропоную прогулянку морем.

До моря було зовсім близько. Хлопці мали власну стежку. Нас вилаяв якийсь дід, коли ми перелазили через паркан. Матіуш довго щось йому пояснював, з чого я зрозумів, що він теж п’яний. Дідові пабридло слухати, він сплюнув і пішов до маленького білого будиночка з прозорою стіною, що виходила на море.

Я чвалав за ними, наче прив’язаний, боявся, що сам не знайду дороги додому. Побачивши море, облишив їх.

— Куди, Тітусе?! Катер відчалює!

Фред вхопив мене за руку. Ноги грузли в сліпучо-білому піску.

Катер був обліплений людьми, але на горішній палубі майже ніхто не сидів, бо був сильний вітер. Фред і Матіуш сіли по боках, Аст — навпроти.

— Як тобі, вже ліпше? — спитав Аст.

— Ліпше.

Матіуш мугикав собі під ніс, сіпаючи ногою. Фред блаженно заплющив очі.

— Маєте зі мною клопіт? — зітхнув я.

— Ну, ну, не церемонься!

З цього було видно, що я їм добряче набрид. Аст підвівся і став прогулюватись по палубі, раз по раз хапаючись за поручні. Катер плив вздовж берега, котрий аж ворушився від людських тіл. Я страшенно не люблю багатолюдних пляжів. Купатися волію уночі або їду кудись далі.

Аст, запхнувши руки в кишені, зупинився переді мною:

— Ти хоч знаєш, куди ми їдемо?

— ???

— В розважальний парк.

— Не люблю кімнат сміху.

— Ха-ха! Вічне твоє "не люблю"... Фреде, поясни йому, що таке розважальний парк!

Фред навіть не ворухнувся.

— Він боїться, щоб ти не подумав про нього погано. Дорожить твоєю думкою, а раптом Тітус стане знаменитістю.

— Що ти верзеш? — ліниво розтулив рота Матіуш.

Вони всі троє нагадували зараз котів, які потягалися, перш ніж вирушити на полювання.

— Тоді я скажу. Ми будемо дивитися фільми, котрих не показують у місті, але дозволяють тут. А раз вони є, чому б не подивитися? Суспільству вигідніше, коли ми переказимося зараз, ніж у тридцять років вимагатимемо реформ освіти, культури, політики і так далі.

— Слухати тебе гидко! — пирхнув Матіуш. — Нахапався словечок. Це вульгарно врешті. Тітус, боропь боже, подумав, що ми сексуально ненормальні. А я, між іншим, їду туди тільки вдруге.

Він тарно кривлявся, хоч з публіки були тут лише я, Аст, Фред та літній дядько, оброслий волоссям, наче мавпа.

— Хіба всі туди їдуть? — спитав я, маючи на увазі катер.

— Всі! Справжнє паломництво. До речі, новинка сезону. Все як насправді! — радісно потер руки Аст.

— Нудно й це! — обізвася нарешті Фред. — Люди після того — наче звірі. Я, мабуть, не сходитиму. Як оті старигани, що душаться на нижній палубі. Їм досить подихати тим повітрям...

— Ти, Тітусе, теж тут будеш душитись? — глузливо спитав Аст.

— Та ні... — Я звівся, підійшов до краю палуби і так, як був, у одязі, стрибнув.

Через кілька хвилин я дістався берега. Добре, що з катера не послали рятувальної шлюпки. Схоже на те, що ніхто не помітив мого стрибка, крім, звичайно, трьох добровільних опікунів.

"Коханому Тітусові в День Народження. Міранда".

Як добре прийти додому і прочитати ці слова, забувши, що сам їх написав.

Мені не хотілось навіть розгортати подарунки батьків. Вони прийдуть сюди завтра. Потрощать цю блакитну вазу, поламають меблі, пообризкують стіни грязюкою, пошматують весь мій одяг. Я це знав, як тільки вони підійшли до мого столика. Якби я сказав хоч слово всупереч, вони б мене жорстоко побили. Кожне слово для них мало вагу, оскільки вони боялись всього на освіті й тому воліли швидше нападати, ніж захищатись. Я добре знав ці вовчі закони. Поліція дивилась крізь пальці на їхні розваги, а батьки мали достатньо влади, щоб захистити синів. Я мав лише мовчки зносити образи, щоб одного прекрасного дня випадково не втонути в морі. Але я вірив, що колись відплачу їм за себе, за Міранду, за вчителя. Вони зазнають такого приниження, якого не можуть собі уявити.

Це вони чи їхні дружки розправились з Мірандою. Її ж так легко можна було налякати. Ці тварюки роздобули десь фотографію її батьків, і коли Міранда, як завжди, сиділа на сходах, вона раптом побачила, що батьки йдуть назустріч. А їх уже півроку не було на світі. Вона не витримала того потрясіння. Я в той день, як останній ідіот, поїхав з Фредом начебто у гості до якогось старого. Повірив підлій брехні — і досі не можу собі цього простити.

Міранда вже тоді була хвора. Вперто вірила, що батьки живі.

Більше я її не бачив. Пробував шукати, але ніхто не знав, куди саме повезли Міранду.

"Коханому Тітусові в День Народження, Міранда".

Мій мокрий одяг лежить в кутку і пахне водоростями. Я не засвічую світла. Не тому, що боюся їх приходу, а тому, що не хочу.

Якщо ви бажаєте прогулятись за місто, то неподалік від піщаного кар’єру побачите сріблястий циліндр, заввишки близько сотні метрів. Це — завод переробки сміття. Якщо ви не знаєте цього, то повітря навколо вам видасться чистим і цілющим. Якщо ви знаєте, то мимохіть почнете затуляти носа. Якщо ж ви ласк або ласка, ви не будете слухати, що вам кажуть, а сприйматимете все так, як насправді.

Ця темрява змушувала до божевільних вчинків. Я увімкнув світло, знайшов у шафі рушницю, якою полюють птахів. Наклав повні кишені патронів, уважно перечитав інструкцію. Треба було гідно завершити день народження.

Я поліз на дах, на свій скляний дах. Став на світлому квадраті наче на порожнечі. Дивно, як я не провалився.

Вгорі були зірки, Селія і, може, Земля. Я підняв рушницю й вистрелив не цілячись. Довго стріляв у небо, відчуваючи, як здригається приклад і німіють руки.

То була добра рушниця. Стріляла беззвучно, не полохала птахів.

IV. ПОХОРОН ДЖМЕЛЯ

Тут, на висоті десять тисяч метрів, немає вітру. Його створюють спеціальні пристрої, але це не рятує від головного болю. Мій сусід, которому десь під сімдесят, впав у паніку. Йому таки кепсько, аж позападали очі. Він вирвав у мене з рук кисневий апарат, який я приніс з аптечки, наче це був еліксир молодості.

Я дивився в ілюмінатор на мишачого кольору хмари і намагався думати про Міранду, вчителя, траву й дерева. Мені мало доводилось літати. Здебільшого це траплялось уві сні — та й то зовсім низько над землею. Мабуть, моїх Предків на Землі недовго доводилось переконувати в необхідності переселення. Вони б залюбки пішли пішки на Ерідан, якби це було можливо. Я чув, що тоді в усіх кінотеатрах Землі крутили фільми з чудовими пейзажами нашої планети, де на зелених луках паслися прегарні створіння — ласки з ніжним м’ясом (вказувався вміст білка, жирів та вуглеводів). У землян, мабуть, слинка текла: самі вони їли казна-що. За п’ятсот років, ясна річ, не збереглися ті фільми, де про кожен кадр багатозначно говорилося: "Тут іще не ступала нога людини". Може, й тепер є отакі місцини.

Я б узяв з собою Міранду, і ми жили б там. Ми б дуже рбережно поводилися: не ламали гілок, не смітили, не бруднили б воду. Міранда не боялася б і жорстоких людей. Я боявся б за неї і за себе. Ми навчилися б розуміти одне одного, навчилися б розуміти мову квітів, риб, птахів. У нас ще так їх багато. Лише п’ятсот років ми живемо на цій планеті.

Вчитель лише б посміявся. Авжеж, я тільки-но закінчив школу і з моєї голови ще не вивітрився той оптимізм, який нам уперто й наполегливо прищеплювали. Наша педагогіка ніяк не вженеться за реальним життям. Колись перших переселенців найбільше хвилювало, чи не народяться їхні діти потворами й недоумками, а може, взагалі не народяться. Тому кожну новонароджену дитину зустрічали з шалелою радістю. Існував культ дитини, ще такий сильний двісті років тому, коли з’явився Сава.

Ми вже почали приземлятись, точніше — падати. Я вже зараз не дуже схильний до мандрів, завжди кваплюся додому, наче хтось там чекає. Але я ніколи не допущу, щоб мене чекали. Це — нестерпно. Колись настане час, що всі, кого я любитиму, будуть зі мною і ми ніколи не розлучимось. Міранда збожеволіла від чекання. Їм мало було мене одного.

Господи, як же не хочеться вилазити!

Я допоміг вийти старому. Йому вже полегшало, і він іронічно спитав:

— Чи не до Оракула, юначе?

— Ще не знаю, — здвигнув я плечима. — А... ви там були?

Старий зайшовся якимось дерев’яним сміхом:

— Балаган!

Я подивився услід старому. Назустріч йому поспішала худенька, маленька бабуся. Вони поцілувалися, взялися за руки й повагом рушили до аеровокзалу.

День чудес почався. До центру я доїхав пневматичним поїздом. У нашому місті не було такої гігантської кишки, всередині якої мчали вагони, підстрибуючи на зупинках, наче кролики. Люди видались мені якимись переляканими. Мабуть, всі вони знали наперед власну долю й не мали права її міняти. Це мене трохи спантеличило, і я вирішив поблукати. Поснідав у кафе просто неба, де тихо грала музика, і тут же надумав піти в Музей Пам’яті. Мені легше буде уявити собі Саву, коли побачу речі тієї епохи і хоч крадькома помацаю.

Я був у цьому Музеї ще зовсім дитиною. Ми їздили туди з учителем. Він розповідав такі дивовижні речі, що я слухав з роззявленим ротом. Можливо, через те невдовзі його примусили покинути викладання. Я ще мало тоді тямив, був просто закоханий в учителя. Однокласники шуміли, сміялись. Пам’ятаю, як учитель, блідий, з краплями поту на чолі, не розповідав, а наче молився. Він не міг уявити, що комусь байдуже до історії нашої планети й історії Землі.

Мені довелось питати, де Музей. Це охоче пояснила якась літня жінка в скверику, відкритому всім вітрам. Вона сиділа без будь-якого заняття, наче чекала мене.

— Ви з провінції?

Я трохи знітився, але ствердно кивнув.

— В провінції люди не такі зіпсовані.

Жінка зітхнула.

— Це не місто, а дім розпусти. Головне, що уряд навіть заохочує різні паскудства. Вважають, що вони сприяють народжуваності. Аякже! Дітками піклується держава. Якби держава ще сама їх робила. Колись так і буде...

Я почервонів, але не посмів утекти.

— Вибачте, хлопчику, я стара жінка і вільна говорити прямо. То тобі, кажеш, в Музей Пам’яті? Либонь, і я піду з тобою.

Вона обсмикнула сукню лілового кольору, поправила потріпаний капелюшок з новенькою стрічкою, і ми пішли.

— Слухай, а навіщо він тобі здався? Я не знав, як відповісти їй простіше.

— Ну, мене цікавить те, що було триста років тому...

— Як-то, що було? Сава. Я ще тоді мріяла полетіти на Селію, щоб допомогти йому садити квіти й дерева. Але батьки не пустили, вважали, що непристойно молодій дівчині жити поряд з чоловіком, з яким вона

навіть не заручена. Зараз з такого б сміялися. До того ж Сава мав роман з якоюсь аристократкою. Вона втекла з дому ради нього. Ти ж не повіриш, що я була четвертою в екіпажі Артура Сігайра?

— Але ж це було п’ятсот років тому! — не витримав я.

— Хіба я такою старою виглядаю? — посміхнулася жінка.

Справді, вона непогано збереглася. Мала всі зуби, волосся майже не сиве. В молодості вона, напевно, була дуже гарною.

— Та ні… — промимрив я.

— От бачиш! Що мені п’ятсот років! Все, що в книжках пишуть, то брехня. Я була четвертою, і ласків помітила вперше теж я. Артур любив тримати нас в лещатах, але на мої вибрики заплющував очі. Вони ж, коли прилетіли, боялись носа з корабля висунути і пояснювали, що охороняють його від шпигунів. Я одразу збагнула, що тут людей чортма. Все так і дихало чистотою. Мені закортіло одягнутись в біле плаття й прогулятись до моря. Але у космос таких речей не беруть. Я просто казилась, доки не здогадалась спорожнити аптечку. Всілась шити плаття, й більше мене нічого не обходило. Артур аж пінився од люті, але знав мій характер. Я не боялась ніякого суду на цій планеті, а на Землю вертатись не збиралась. Стефан єдиний мене розумів, проте не суперечив командирові. Чоловіки звикли до муштри. Я робила, що заманеться. Ходила в гості до ласків, малі ласенята тулились до мене, ми бавились разом… А потім Артур і Дмитро заткнули мені рота і силоміць потягли в корабель, зачинили в коморі і не випускали доти, доки корабель не стартував. На Землі мене віддали під суд, звинуватили в егоїзмі й чаклунстві і спалили на вогні…

— Але ж тоді вже не спалювали на вогні!

— Звідки ти можеш знати? Хіба ти там був? — згорда відказала стара.

Справді, звідки я можу знати, що діялось півтисячі років тому?

— Синку, я стільки всього пам’ятаю, а мене називають божевільною. В кого є хоч трохи клепок в голові, того мусять лікувати. Ходімо, я тобі покажу тих, кого теж хотіли лікувати свого часу!

Вона так несподівано сказала "синку", що в мене боляче стиснулось серце. Я відчинив перед нею важкі двері. Будинок був старовинний, прикрашений вітражами, але занедбаний. Видно, сюди рідко приходили. Я б сам не піднявся по тих вогкуватих, темних сходах, що вели на горішні поверхи. Йшов слідом за жінкою, не спускаючи очей з її кістлявої. спини. На другому поверсі були картини й скульптури, вивезені колись з Землі. Жінка спинилась на мить перед різьбленими дверима, наче вагалась. Тоді я перший переступив поріг. Вона засміялася. Спалахнуло світло у великій старовинній люстрі з кришталевими підвісками, від чого кімната одразу стала просторою. В нас не малювали таких наївних картин, де все було як насправді, здається, інших теж не малювали. Я принаймні ніколи не чув про художників, які б володіли пензлем. У нас конструювали об’ємні зображення, схожі на привидів, котрі з’являлись, коли комусь того хотілось. Я стояв, не насмілюючись підійти до жодної з картин. Звідкись полинула музика, яка ставала щораз голоснішою. Це була дуже стара музика, дуже сумна і неймовірно повільна. Під її впливом я нарешті почав рухатися. Картини були затулені чорними завісами з товстої тканини. Я підійшов до найбільшої, заплющив очі і смикнув завісу. А коли розплющив їх, все навкруги було залите червоним сяйвом. Перед старим з довгою білою бородою і дивовижно лагідним лицем стояв на колінах хлопець у дранті, з порепаними п’ятами. Плечі в нього здригались від ридань. Та хіба я спроможний описати цю картину?! То швидше було вікно, заглянувши в котре уранці, забуваєш найпрекрасніший чи найстрашніший сон. Картина означала так багато,

що, здавалось, не означала нічого. Старий був богом, а босий нещасливець — Савою. Жінка проказала твердим голосом:

— Цій картині більш як півтори тисячі років. Називається вона "Повернення блудного сина". Намалював її Рембрандт... Один чоловік мав сина. Той пішов з дому ще в юності, витратив гроші, здоров’я, молодість. І, коли повернувся, батько простив йому все. Глянь, сонце уже заходить...

Вона лагідно взяла мене за плечі й повела з кімнати. Я ще раз озирнувся — і тоді не витримав, кинувся назад, одну за одною відсмикуючи завіси. Кімната повнилася людьми з неспокійними обличчями, повними страждання й радості, людьми, які жили дві тисячі років тому, "в епоху дикості й варварства". Ті самовдоволепі людці, що їх я зустрічав кожного дня, — оце було виродження, деградація.

...Дівчина у вінку простягала мені квітку, усміхаючись ніяково й довірливо, наче боялась, що я не візьму скромної польової квітки. Мати вся була зосереджена на дитині, але світла, яке випромінювало її лице, вистачило б, щоб зігріти весь світ. Інша жінка, вся в передчутті материнства, лежала, затуляючись від золотого дощу прозорими рожевими пальцями... Не пам’ятаю, як я опинився на сходах. Жінка гладила мене по голові й розповідала. Я мовчав, а вона розповідала давні легенди. Це вперше мені зустрілась людина, котра справді пам’ятала. Між нею й учителем була прірва, бо він говорив те, чого не бачив. Я повторював пошепки, наче молитву:

— Рембрандт,

Ван Гог,

Вермер,

Тіціан,

Моцарт,

Брейгель.

Тільки б не забути. Ні тут, ні в пустелі, де невдовзі опинюся.

Сонце вдарило по очах. Вітер гнав вулицею обгортку від морозива. Двоє дітлахів, хлопчик в зеленому костюмчику і дівчинка в рожевому платтячку, будували з камінців хатку, Я ще не пам’ятав початку світу, але він мав починатися з отих двох дітей.

Отож, крім грошей, сміття, зброї, ми привезли на Ерідан і це... Мистецтво. Музику. Книги. Ми хотіли усе забути, від всього відректись. Але чи можна бути людиною, забувши про найголовніше? Про те, що людство тисячоліттями шукало і за ці золоті крупинки заплатило дорогою ціною — вогнищами інквізиції, стражданнями, смертями. Забувши, що таке біль, ми забули, що таке Людина...

Жінки уже не було зі мною. Я уявив собі, як вона вертається в Музей, підіймається по сходах, витирає картини і слухає музику. Потім втомлено йде вуличкою поміж жовтуватих запилюжених кущів, невідомо куди, не маючи і не потребуючи даху над головою, бо може уявити себе за дві тисячі років звідси, в майстерні художника, де на стіні висить карта Землі.

Я не мав уже ні сили, ні бажання шукати Оракула й довідуватись про власну долю. З часом я настільки помудрію, що сам вгадаю, чого мені слід остерігатись найбільше.

Добряче дошкуляв голод. Вже сутеніло. Вуличка, якою я простував, видавалась вбогою і зовсім не життєрадісною, головним чином через низенькі занедбані будиночки (без скляних стін!). Я не міг уявити собі, як можна жити в стандартних житлах з стандартним умеблюванням, хай навіть тимчасово. А тут і досі жили. Дорога була викладена

нерівними камінцями завбільшки з мою долоню. Коло напівусохлого дерева, що росло між двома однаковісінькими будиночками, гралися двоє дівчаток і хлопчик; в сутінках їхні личка мали якийсь сіруватий відтінок. Я вирішив запитати в них, де можна поїсти. Підійшовши ближче, побачив, що хлопчик заіржавленим ножем копає ямку в сухій, твердій землі, а дівчатка перебирають невибагливі польові квіти, прив’ялі від спеки. Хлопчик мав десь зо сім років, дівчатка трохи менше. Діти були хоч і чисто вбрані, але якісь занедбані. Вони здивовано глянули на мене, Я здригнувся: очі в них були зелені, темно-зелені. Вранці вони мали бути кольору молодого листя. Я присів навпочіпки, і діти не здавались мені уже такими маленькими й беззахисними.

— Здрастуйте! — сказав я.

— Здрастуйте... — відказала тихенько одна з дівчаток і засоромилась.

Не пам’ятаю, чи й бачив колись, як соромляться діти. Я довго думав, що сказати далі.

— А в що ви граєтеся?

— В похорон.

— А вам не страшно? Де ваші батьки?

— Дома.

Хлопчик трохи зверхньо на мене глянув:

— Ми ховаємо джмеля!

— Він такий гарненький... Мама зачинила всі вікна, і джміль не міг вилетіти. А вранці ми з сестрою знайшли його під столом. Бачте, як він лежить на спинці і лапки зігнув. Стась каже, що він помер з голоду.

— Ні, він скучив за своєю мамою! — заперечила дівчинка, що досі мовчала. — Він так плакав і бився об шибку, а ми ще не вміємо відчиняти вікно. Стась каже, що треба вирити ямку і поховати джмеля. А він, коли захоче, прокинеться і вилізе.

— Він не прокинеться! — заявив Стась. — Як ти не розумієш, що він помер назовсім. Ну, давайте його сюди...

Дівчатка принесли на листочку джмеля.

— Ні, треба спочатку покласти квіти! Так... Тепер йому буде м’яко лежати.

— А що далі нам робити? — спитали дівчатка.

— Треба заплакати!

— Я не хочу! — скривилась мала з замурзаним носиком. — Я вже сьогодні плакала, коли мама забула принести мені морозива.

— А ви зробіть отак! — хлопчик затулив лице руками.

Я теж затулився й слухняно сидів, доки хлопчик не скомандував:

— Досить!

— Можна засипати?

— Ні, ще треба промови. Коли ховали мою бабусю, то було дуже багато усяких промов.

— А ким була твоя бабуся? — спитав я.

— Лікарем. Вона народжувала діток. І мене теж вона народила.

— І мене, і мене! — загукали дівчатка.

— Ви вмієте говорити промови?

Я знітився:

— Не знаю. Я ще не був на похороні джмеля.

— Ви спробуйте! А потім ми.

Я зрозумів, що мушу сказати про джмеля, який загинув у боротьбі з віконними шибками.

— Сьогодні, — мовив я, схиливши голову, — ми проводжаємо в останню путь дорогого джмеля, який понад усе любив сонце і квіти. Він міг би зараз літати на свободі, але шибки вікна хоч і прозорі, зате міцні, й він не міг їх пробити своїми грудьми. Пробач, джмелю, що не знайшлось жодної дорослої людини, яка б випустила тебе на волю!

Мені аж самому защипало в очах.

— Тепер я скажу... — підвівся Стась. — Хоч не вмію так, як ви. Нам дуже жаль, джмелику, що так сталося. Поглянь, скільки зібралося тут твоїх друзів. Ми тебе ніколи не забудемо.

— Ви не думайте, — заговорив я швидко. — Може, він ще прокинеться навесні. Навесні усе прокидається.

— А моя бабуся не прокинулась!

Тут я замовк.

— Я вірю, що джміль прокинеться. Треба тільки вкрити його гарненько, щоб він не простудився. Правда? А твоя бабуся велика, вона не може прокинутись так швидко.

— Ех, чим би прикрити джмеля, щоб його не забруднило! — забідкався хлопчик.

— У мене є чистий носовик! — згадав я.

— О, який великий!

Дівчатка розстелили хустину поверх ями. Потім ми обережно насунули землі. Вийшов круглий горбок, в який ми повтикали квіти, наче дерева. Ми ще хотіли обгородити могилу, але вже добряче стемніло.

— Де ви живете? — спитався я.

— Я он тут, — вказав хлопчик на будинок справа, — а вони отут.

Він вказав ліворуч.

Ми ще постояли під деревом, між двома будинками, прислухаючись до вечірніх звуків. Недалеко прогудів автобус, його світло ковзнуло по темному небі, наче прожектор.

— Ну, я пішов, — сказав я.

І тут діти вчепились в мене:

— А як вас звати?

— А ви до нас прийдете завтра?

— А ваш будинок старий чи новий?

— А ви далеко звідси живете?

Мені б довелося відповідати на ці питання до пізньої ночі. Я рішуче взяв малих за плечі, поклявся, що навідаю їх обов’язково і все розповім, а зараз пізно і мені треба в аеропорт, і що я проведу до дверей спочатку дівчаток.

Ми зі Стасем почекали, поки за ними зачиняться двері.

— Слухай, а ти був коли-небудь в Музеї Пам’яті?

— Ми з татом ходили туди якось. І з бабусею. Це інші туди не ходять, а наша вулиця ходить.

— Чому?

— Не знаю. Ми просто інші. Бабуся казала, що ми походимо від Сави. Нас скоро переселять звідси...

— А ти хочеш?

— Ні.

— Чому?

Хлопчик помовчав, а тоді сказав:

— Нас не люблять. Вони поселять мене в один будинок, тата в другий, а маму в третій.

— Це неправда. Не бійся. Ніхто не посміє вас розлучити.

Хлопчик зітхнув.

— Я б запросив вас додому, але тато, коли втомлений, то дуже сердитий. Він на заводі намотує дріт на такі великі барабани. Ви приходьте у неділю, він тоді добрий.

— Гаразд. Слухай! — тут мене осяяло. — А може, це дуже добре, коли всі люди побачать вас і будуть знати, хто ви.

Мені важко було перекласти все це на мову, зрозумілу дитині.

— Я знаю, що ви хочете сказати. Ви хочете сказати, що ми навчимо людей ходити в Музей. Але нас мало. Нас просто розлучать одне з одним. Ви не подумали, коли сказали...

Я почервонів.

— Гаразд, — поважно мовив хлопчик, — Я вам покажу, де зупиняється автобус.

І він сміливо пірнув у темряву.

— Слухай, у вас що, ліхтарів немає?

— Є. Це ви просто так потрапили. Ось тут чекати...

— Може, ти побіжиш?

— Та ні. Хай вони собі удвох побудуть. Не люблю комусь заважати.

Я засміявся і пригорнув хлопчика до себе. Все він знає...

— Сьогодні, ні, завтра я приїду додому, і знаєш, що я там побачу?

— Що? — відізвався Стась.

— Побачу, що там усе побито, потрощено, а вони ж не знають, що найдорожче я завжди ношу при собі!

— Хто?

— Розбійники. Тільки ти не бійся!

— Я розбійників ніколи не боюсь.

Я зняв з шиї медальйон, метал блиснув під заблуканим променем місяця. Хлопець схилився над фотографією.

— Якась дівчина... — розчаровано сказав він.

— Міранда.

— Її що, вкрали розбійники?

— Так.

— Давно?

— Давно.

— Чого ж ви її досі не відібрали в них?

— Я не мав куди її сховати після цього. Можна, я тепер привезу її до тебе?

— Думаю, що можна. Я поговорю з татом.

Я не втримався і поцілував його в розумну голівку.

V. МІРАНДА

Пізно вночі я йшов вулицею до свого дому. Повітря так пахло квітами, аж наморочилося в голові. Мені не вірилось, що годину тому був Центрополіс. Я повернувся інший. Я справді був у Оракула, і він пожалів мене, не напророкував ні смерті, ні самотності, ні горя.

Двері, як я і сподівався, були вибиті. Щось боляче мене кольнуло, наче я втік, залишивши дім напризволяще. Війнуло пусткою. Я потягнувся було до вимикача, але і його не пощадили.

— Гей! — крикнув. — Гей!

Звісно, розбійники давно вже хропіли по своїх ліжках. Був десь ліхтарик. Після довгого вовтузіння в передпокої я таки намацав його на стіні, куди повісив бозна-коли. Поставив ліхтарик на підлогу і почав роздивлятися по кімнаті, оцінюючи нанесені збитки. Все, що можна тільки поламати їхніми пещеними руками, вони поламали; все, що можна було забруднити, вони забруднили. На білій стіні незмивною фарбою наквецяли: "Тітус — імпотент". Таке міг придумати тільки коротун Аст. Вся одіж перетворилась в брудне лахміття... Книжки і оці пам’ятні речі я сховав у саду. Подвір’я вони побоялись чіпати, зате обь рвали всі квіти. Я мав надто гарний настрій, щоб не брати ігобі цього близько до серця, але, коли глянув угору й побачив зафарбовану тією ж незмивною фарбою стелю, в мені усе закипіло. Страшенно закортіло

піти до тих мерзотників і добре надавати кожному по пиці. Не було навіть де лягти спати. Я вийшов надвір і сів на сходах. М’яка темрява оповивала сад, тільки з-за моєї спини просочувалося слабке світло ліхтарика. Квіти гостро й задушливо пахли тліном. Ще коли йшов сюди, помітив, що їх повиривано з корінням.

Я сам їх садив весною. Вчитель дав мені насіння. Не знаю, навіщо я їх садив. Тоді я це робив для Міранди. Весною завжди когось очікуєш. Для мене це як божевілля — чекати. Цілими днями я то не виходив з дому, то відбував далекі мандрівки. Мені так хотілось, щоб Міранда чекала мене, як чекала своїх батьків. Мене ніхто ніколи не чекав. Може, це станеться згодом. Досі тільки я потребував когось. Навіть у Міранди це був просто спалах страху. Якби вона мала собаку, то шукала б у нього захисту. Я подумав, що сьогодні не чув, щоб хтось сміявся. Цілий день пробув у великому місті — і не чув сміху. А це ж щось мусить означати?

Мабуть, вчитель охолов до мене, побачивши, що я стаю егоїстом.

Мені потрібна була тільки інформація, котру я мав осмислити на самоті. Я був зверху холодний, а всередині кипів. Слухаючи вчителя, ховав очі, щоб він не спостеріг у них жадібного блиску. А як я ховався з Мірандою! Кам’янів, коли вчитель говорив про неї, як про чужу. Це нестерпно, коли так говорять про людину, яку кохаєш. Вчитель гадав, що Міранда для мене не означає нічого, так собі, дівчинка-сусідка.

Якось ми з учителем проходили повз її дім. Міранда сиділа на сходах і, побачивши мене, крикнула:

"Тітусе!"

І пішла нам назустріч. Вчитель здивовано дивився на нас, бо ми мовчали. Нарешті я зробив кволу спробу познайомити вчителя і Міранду. Вона стояла поміж нас, така маленька, тоненька, піднявши догори

личко. Сонце сліпило їй очі, а вона не знала, що робити, така була безпорадна. Вчитель попрохав її відійти в тінь.

Я вперше тоді відчув, що я з Мірандою по одному боці, а вчитель — по другому. Тільки ми знали, що сьогодні ввечері цілуватимемось до запаморочення на килимі, що застеляє всю підлогу в її кімнаті, доки не поснемо, потомлені, не розплітаючи обіймів. Мені страшенно хотілось торкнутись Мірандиної руки бодай кінчиком пальця не чекаючи вечора, але не посмів зробити цього. Це було б надто зухвало. Навмисне весело сказав:

"Ну, ми пішли".

Міранда швидко хитнула головою, не висловивши ні найменшого невдоволення, але нас догнав її голос:

"Тітусе, ти прийдеш до мене ввечері?"

Я перелякано заплющив очі, бо ж учителеві ставало все ясно, і відповів:

"Прийду..."

Що ж мені лишалося сказати?

Через два місяці трапилось оте нещастя. Мені було начхати на всі таємниці, я розплакався перед учителем...

"Їй там буде краще", — сказав він спокійно.

Ми ще не знали тоді причини, я страшенно звинувачував себе і тільки себе. Затуляв вуха, щоб не чути її: "Тітусе!" Можна було змінити її лице, одяг, звички, але тільки не голос. У неї був незвичайний голос.

Міранді найбільше пасувало слово "цілісність". Маю на увазі не ту цілісність, яку створює спокійне, рівне життя серед природи. Міранда не вміла грати ніякої ролі, і, коли пробувала, це викликало якусь дивну жалість, як ото двоє людей, чиї стосунки є щось ідеальне, зразкове, раптом починають сваритися в твоїй присутності.

Вона не вміла також нарікати, тоді як усі ми тільки те й робили, що жалілись. Це мене найбільше захоплювало. Бо то був великий дар, властивий всім без винятку ласкам, рибам, птахам, квітам, деревам, камінню, рікам. Всім, крім людини, було дане велике терпіння і малі потреби. А люди збільшують та збільшують матеріальні потреби за рахунок духовних, не назву ж я духовною потребою прагнення принизити людину за рахунок вивищення іншої. Мої колишні однокласники вдовольнили матеріальну потребу помсти з передбачливості, властивої усім боягузам. Якщо сьогодні мене не налякають, то завтра це зроблю я. Вони не знали, що я перейняв від Міранди трохи байдужості і трохи терпіння. А потягу до речей я й так не мав ніколи. Учитель, напевно б, захворів з горя, якби хтось знищив його цяцьки. Втім, вони зроблені його руками. Я шкодував лише за квітами. Але їх чекали осінь і неминучість смерті. Сам собі я здавався, відколи втратив Міранду, вимушеним гостем, якому страшенно обридло його гостювання, але й має трохи втіхи з того, бо гість — особа в якійсь мірі привілейована. Це все, що зараз, — спроба знайти рішення, власне рішення. Воно десь близько, я його відчуваю. Чому я сиджу тут? Чекаю, щоб мене звідси випхали в спину, і тоді я за інерцією подамся на пошуки реальності, яка б мені беззастережно підкорилася, як своєму творцеві. Подалі від тієї реальності, котра мене не визнає, і тієї, до котрої я ще не готовий, а може, не надто чистий — стрілець у птахів. Рушниця більше не вистрілить в моїх руках, я розтовк її, вистрілявши всі набої. Я обережний, Мірандо, я мушу бути обережним, щоб зайвий раз не страждати.

Тоді, коли ти вперто відштовхувала мене руками, я не був жорстокий, як тобі видалось. Зараз я не відпустив би тебе, я випив би

тебе до краплини, влив у тебе гарячу кров, щоб ти забула про тіні померлих, розчинилася у моїй плоті й душі.

Це неправда, що я нічого не роблю, що я стою на місці. Я йду до тебе, тобі назустріч, навіть коли повертаюся лицем до минулого, до Сави. У нас ще стільки часу, що ми створимо спільний, наш світ, Мірандо. Я ніколи не повірю, що ти хвора. Я надто люблю тебе, аби жаліти.

Тільки б ніхто не стояв зараз за моєю спиною, тільки б ніхто не стояв і не дивився... Я різко обертаюсь, аяї до хрусту кісток, і бачу велику жабу, підсвічену з кімнати ліхтарем. Вона сидить і вперто дивиться на мене. Зовсім не страшна жаба: щоб перемогти цю темряву, я взяв би її в руки. Підгорля в неї пульсує, щойно я бачив лише чорну пляму, але несподіванка напружила зір. Я не даю збити себе з пантелику. Підводжусь і даю жабі дорогу. Через хвилину чую вогке чалапання по східцях. Небавом воно стихає в садку.

Мабуть, жаба розігнала темряву. Між стовбурами дерев починає світлішати, і в кронах відсвіжілими за ніч голосами озиваються птахи...

Частина друга

VI. ДЕТАЛІ ГРИ

Триста років тому на планеті Ерідан народився чоловік по імені Сава, якому судилося прожити довге й щасливе життя і не самотньому вмерти.

Птах з підбитим крилом не полетить. Історія має два крила: минуле й прийдешнє. Знати Саву — означає не просто пам’ятати про нього. Життя Сави для нащадків — міф, породжений планетою Ерідан, яку завоювали земляни. Чи це компроміс, чи спроба гармонії — розсудять через тисячу років наші нащадки.

Новітній міф є не що інше, як реальність світу.

Тому заплющіть очі…

…Діти, наче великі риби, граються у м’якій воді прозорим зеленкуватим м’ячем. На обрії, десь безмежно далеко, за тридев’ять земель, куди не можна дійти пішки, а лише треба їхати в поїзді, схожому на гусеницю, — здіймається сріблястий стовп, який увінчується чорною кулькою. Двічі на день, поки діти хлюпаються у воді й ліплять пиріжки з піску, хтось із малих зауважує сріблястий стовп і вони повертаються спиною до моря, щоб простежити, як тоне стовп і зникає чорна кулька. Потім знову забувають про небо, хіба що іноді їх привабить стрімка зграя хмар, яка переслідує вітер.

Дітлахи не знають, що це відвозять ласків на Селію. Їм здається, ніби ласків дуже багато, бо вони бачать їх кожного дня, а в цих ракетах двічі на день відвозять слухняних дітей, а ввечері привозять назад. І за цей час вони встигають побачити багато чого.

Тут стільки сонця, вітру, води й піску, що може набриднути. Увечері, коли стемніє і діти лежать у ліжечках у величезній кімнаті з полотняною стелею, Сава, котрому не більше п’яти років, згадує про маму. Вона повинна приїхати через три дні.

Сава вислизає з-під ковдри і скочується, наче горошинка, на підлогу. Під ліжком, між нічним горщиком і м’якими капцями, стоїть баночка, наповнена морською водою, а в ній золота рибка з червоним хвостом. Хлопчик віддасть рибку мамі, щоб вона впустила її в акваріум. Там уже живуть кілька рибок, але ця рибка буде найкраща, бо віп спіймав її сам, зовсім не збираючись ловити кого-небудь. Ця рибка стрибнула йому в долоні, підставлені човником. До цього вона сиділа у нірці під зеленим волохатим камінцем. В цю нірку проліз би лише його мізинець. Згодом рибка могла б вирости і поселитись в іншій нірці. В кімнаті темно, усі діти сплять. Підлога тепла, як пісок на березі. Рука намацує банку, яка

теж дуже тепла, і вода з ній тепліша, ніж у морі. Але це нічого: значить, рибка не замерзне.

Хлопчик занурює пальчик у воду. Він аж тремтить, передчуваючи, що ось-ось торкнеться в’юнкого тіла рибки. Вони обоє причетні до дива, вони обоє не сплять цієї ночі (рибки ж не сплять, бо у них очі ніколи не заплющуються, навіть у мертвих не заплющуються...).

Маленька рука занурюється у банку, зайва вода вихлюпується на підлогу. Пальці стискаються в кулак, не знайшовши того, що шукали. Ну, що ж це таке? Хлопчик з банкою підкрадається до дверей, де просочується трохи світла. Так і є: рнбка зникла, Сава до ранку крутиться на ліжечку, думаючи про жахливе несподіване зникнення рибки. Засинає на хвильку і знову прокидається, плаче. Хто придумав таку довгу ніч?

Йому хочеться, щоб мама приїхала не через три дні, а зараз, щоб він сів до неї на коліна і вона гладила його по голові. Вона, правда, не любить цього робити. Їй неприємно торкатись двох гострих камінців у волоссі. Але ж їх майже не видно, і Сава ні з ким з дітей не посварився, всі хочуть з ним гратися. Як же він розповість мамі, що в нього була золота рибка?

На ранок зникають всі таємниці. Рибка, вже не золота, а наче зліплена з піску, мертва, лежала на підлозі. Вона сама вистрибнула з води. Вихователька наказала її викинути. Сава взяв рибку і поніс. Він гадав, що треба пустити її знову в море. Рибка не тонула, потім її підхопила хвиля і віднесла кудись далеко. Савині руки пахли водоростями і ще чимось. Цей запах пригадається йому через багато років, коли в нього на руках вмиратиме дружина...

З тваринами легше розмовляти, ніж з деревами або людьми. Якщо в дитинстві Сава надовго зникав з дому, то його завжди можна було знайти у звіринці за два квартали від їхнього будинку. Хлопець міг тоді

ще бачити багато тварин, в тому числі ласків, нині вимерлих. Деякі тварини були колись вивезені з Землі. Вивезли небагато, не тому, Що на Землі майже не лишилося представників фауни, а тому, що справжня рідкість у всесвіті все-таки інтелект і його треба зберегти обов’язково.

Ласків не тримали в клітках. Вони вільно гуляли по території зоопарку. Дивна річ, Сава спочатку їх уникав, навіть недолюблював, бо діти дражнили його "Сава-ласк". Був трохи відлюдьком, і психологічні напади на нього кожної середи лікарів Інституту патології ледве не довели хлопця до отупіння. Це дало можливість зробити вченим мужам висновок про Савину розумову відсталість. Малий ще й не втямив, що це таке, як його послали в школу для розумово неповноцінних. Він навіть тішився з того, бо в цій школі вимагали набагато менше, ніж у звичайній. Одначе довго його там не протримали, виявивши в мовчазного хлопця непересічні здібності.

У звіринці Сава іноді видряпувався на дерево, з якого було видно все, що йому хотілось бачити. Якось він там заночував. Неподалік від дерева був невеликий басейн, в якому постійно мокнув бегемот. Сава прокинувся від того, що замерз. Побачив під собою зірки і над собою теж, а він завис між ними, обхопивши руками дерево, котре теж висіло, бо не могло ж воно рости в порожнечі. Хлопчик довго трясся зі страху, то заплющуючи, то розплющуючи очі, доки нарешті не втямив, що це зірки відбиваються у воді. Якби дерево було трохи вище, він побачив би справжні зірки зблизька. Сава притулився щокою до стовбура і заснув. Крізь сон йому вчувалося рикання лева Сильвестра, котрий кожного дня з’їдав ласка. Сава не був ласком, щоб боятися Сильвестра, та й один-єдиний лев на планеті не міг би поїсти всіх ласків, ласок і ласенят.

Хлопцеві подобались усі звірі й усі птахи. Він хотів з ними дружити, як це буває в казках. Годинами Сава сидів перед клітками і, врешті-решт, навчився вгадувати, що зараз зробить пантера, і як погляне на нього їжак, і що означає посіпування лисячого хвоста. Він дізнався багато чого і потай цим гордився. Коли на день народження йому подарували гарно ілюстровану книжку про тварин, він, прочитавши

кілька сторінок, заховав її подалі, між непотрібні речі. Сава був розчарований. Виявляється, люди настільки переважають тварин розумом і досконалістю адаптації, що рівності, а значить дружби, ніж ними бути не може. Він розчарувався не лише в книжці, а й у тих, про кого вона була написана. Слава богу, ненадовго. Саві стало байдуже, розумні чи дурні тварини. Він не міг уже без них обійтися. В очах звірів Сава бачив таємницю і чекав, що колись вони відчують до нього довіру. Адже звірі, якщо й роблять щось погане, кусаються, наприклад, то від страху.

Хлопчик не признався, коли його вкусив за руку шакал, котрий, здавалось, спочатку йому симпатизував. Сава розумів, що він надто рано наблизився до цього шакала. Рука не швидко загоїлась, довго боліла. Сава плакав не від болю, а від образи, хоч ображатися на звіра безглуздо: треба тільки вчасно відсмикнути руку.

День у дитинстві дуже довгий. Деякі квіти, що росли на клумбі перед клітками, заплющувались уже тоді, коли сонце тільки-но збиралось сховатись за будинки, а інші так і не спали всю ніч. Думати про життя квітів було дуже приємно, але Саву бентежила їхня мовчазність і нерухомість. Він не знав, що йому робити з квітами: зірвані, вони швидко в’яли, а часу на те, щоб спостерігати, як вони ростуть, хлопець не мав.

У зоопарк приходило багато людей: одні часто, інші вперше і востаннє. Вони всі ніде довго не затримувались, купували собі морозиво і розважались, дражнячи ласків, котрі ходили за ними слідом, ласо позираючи на морозиво. Ласків усе меншало. Деякі з них стали п’яницями. Крутились коло кафе й ресторанів, жалюгідні до сліз створіння з каламутними очима, брудною, зваляною шерстю і підібганими хвостиками.

Ласки були наче діти, котрі швидко переймають вади дорослих. Тотальна операція не торкалась тих ласків, яких прирекло на виродження саме існування їхнє в містах. Через десять років від

народження Сави почали вживатись санітарні заходи. Серед ласків поширились інфекційні хвороби, зокрема особлива форма сухот, властива і тваринам, і людям. Це викликало велике занепокоєння серед населення. Ласків, що не втратили здатність зникати, коли їм заманеться, виловлювали спеціальні бригади санітарної охорони, розчепивши сіті між будинками. Сава мав це бачити.

Зараз йому лише вісім років. Після обіду в звіринці він бачить дідуся зі смугастою бородою сиво-чорного кольору, в білому костюмі, навіщось підперезаному білизняним шнурком. Це — художник. Так звуть тих, хто малює картини на папері, полотні або стінах. Цей художник малював квіти, хоч мав би малювати звірів, раз уже приходить у звіринець. Сава соромиться спитати дідуся, чому той підперезується шнурком, чому не малює звірів і де він діває свої картини після того, як намалює. Хлопець так ніколи й не почув відповіді на ці питання, хоч ще довго бачив дідуся зі смугастою бородою, котрий приходив і в сонячні, і в похмурі дні, а в дощ затулявся великою парасолею, вперто малюючи квіти. Вони обоє мали поважні справи в зоопарку і могли пишатися, що не б’ють байдики.

Дідусь був переконаний, що квіти можна малювати все життя, а Сава не міг нічого з собою вдіяти: його, наче магнітом, тягнуло до звірів. Врешті мати повела його в Інститут патології. Він ішов туди, відкопиливши повну нижню губу, з потемнілими від впертості очима. Мати майже силоміць впихала його в парадні двері, погрожуючи, що коли він буде погано поводитись, то тут і лишиться. Але на Саву це не діяло. Лікарі вважали його вже дорослим і не пхали до рук цяцьок, щоб відволікати його увагу від численних експериментів. А мама перед кожними відвідинами примушувала його визубрювати половину шкільного підручника або відгадувати якісь дурні загадки, вважаючи, що це дуже гарно розвиває мислення.

Лікар, який прийняв їх, мав таку суху шкіру, що вона шелестіла, наче папір. Здавалося, в ньому не було ні краплі води і їв він лише черствий хліб. Цей лікар нещодавно захистив дисертацію на тему: "Феномен Сави і деякі питання атрофії інтелекту". Не дивно, що він дуже гарно

ставився до Сави та його матері, навіть простягнув хлопцеві руку для вітання, але той ще більше відкопилив губу. Лікар жваво розмовляв з матір’ю про новий фільм, крадькома спостерігаючи за Савою, щоб той не наробив якоїсь шкоди. Сава сидів біля дзеркала і бачив себе в профіль. Вуха в нього палали. Він знав, що, закінчивши базікати, лікар візьметься за його роги, буде торсати і питати, чи не болить, хоч цим має займатися інший лікар. Сухий, паперовий чоловік, робить це навмисно грубо, щоб показати мамі, який Сава поганий, бридкий, недосконалий, схожий більше на ласка, ніж на людину. І мамі буде боляче. Їй набагато краще, коли вона не бачить Саву.

Колись вона залишить його самого і піде до паперового чоловіка, щоб спати з ним в одному ліжку, як спала з батьком. Сава не пам’ятає батька, бо той покинув їх, як тільки побачив, що за дитина в них народилася. Бідна мама! Хай вона йде, куди хоче, тільки не зараз. Сава зіщулився в куточку біля дзеркала. Він удвічі менший за це дзеркало. Він взагалі ще малий. Його не можна залишити самого.

— Він все одно нічого не розуміє! — каже мама.

— Тихше! — притискає палець до сухих вуст лікар. — Мені здається, що з цим малим будете мати багато клопоту.

— Мені й так уже вистачає.

— А саме?

— Він мовчить. Я живу, з дня на день чекаючи вибуху.

"Якого вибуху? — думає хлопець і міркує далі: — Невже ця жінка моя мама? Мене ніби немає тут".

Лікар сміється, хоч зовсім не вміє цього робити. Сава повертає голову, щоб поглянути у вікно. Залягає тиша. Йому видно, як по шибці

повзе муха, намагаючись залізти в кімнату. Крил не видно, тільки черевце.

Саві вже нікуди не хочеться. Мухи не лишають на склі слідів, навіть коли їх багато. А Сава лишає, і всі люди лишають, правда, на підлозі або на піску, бо вони надто важкі, щоб ходити по склі. А леви нізащо не стануть дряпатися до кімнати, і коні, і птахи. Сава теж не прийшов би сюди, якби його не змусила мама.

Може, це все потрібно? Мама раніше казала: "Ти хворий, простудив собі голівку, і тому на ній виросли оці кісточки". Вона ніколи не каже "роги", бо вважає, що їх мають лише ласки.

Тепер вона каже, як розсердиться: "Як не будеш мене слухати, то оце в тебе залишиться і виросте до неба".

Саву це аніскілечки не лякає, але перед сном він не забуває подивитися у дзеркало.

— Треба дати йому якусь цяцьку, — зауважує лікар.

— Він і так весь час грається. Бозна-коли вчить уроки...

— Та що ви кажете? Вчителі не нарікають?

— Вчителі знають, з ким вони мають справу.

— Ви жорстока до своєї дитини.

— Краще б у мене ніколи не було дітей!

— Це не така уже й велика вада. Жарт природи. Кажуть, від смішного до великого часто буває один крок.

— Мені не до сміху. І я, і мій син лише піддослідні кролики. Як ви думаєте, доки нас будуть сюди тягати?

— О, у нас стільки молодих спеціалістів, котрі мріють захистити дисертації!

Мама сміється. Хлопчику аж легшає на серці.

— Саво! — раптом звертається до нього лікар. — Ти бачив коли-небудь морську свинку завбільшки з сірникову коробку? Цілком дорослу свинку!

Сава мовчить, але він хоче бачити. Пильно дивиться на лікаря, чекаючи, що той зараз вийме з кишені білого халата свинку завбільшки з сірникову коробку.

— Не тут. У Фокса. Тебе відвести?

Сава неквапливо піднімається зі стільця. Біля порога озирається, але заблукалий сонячний промінь, що відбився від кришталевої склянки, сліпить йому очі.

— Почекаєш мене надворі! — каже мама. — На лавочці коло сходів. Я ще порозмовляю.

Скоріше мамі доведеться його чекати. Дивна річ, вона найкраще повинна його розуміти, адже вони живуть разом.

Сава повільно зачиняє двері і з підстрибом біжить по сходах униз. Від довгого сидіння він геть уже знудився.

Цей підвал зветься віварієм, хоч його можна було б назвати також зоопарком, бо пахне тут так само — сіном, шерстю і гарячим подихом звірів.

Фокс доглядає тварин, пильнує, щоб вони не повтікали. Він, правда, показує Саві не все, лише те, що вважає за потрібне. Каже до нього: "Малий!.." Всі так кажуть, але Фокс каже найкраще. Ніби й не помічає тебе і водночас завжди поставить на ноги, коли спіткнешся. І пахне від нього гарно, як від працівників зоопарку.

Коли Сава вибрався з допомогою Фокса з підвалу, мами ще не було. Він сів на зелену лавочку, гойдаючи обома ногами. Доки мама наближалась до нього, хлопчик не спускав з неї пильного погляду.

— Чого ти мовчиш, Савочко? Бачив свинку?

— Я не мовчу. Бачив.

Саві важко було говорити з мамою, бо вона наче перехоплювала в нього слова, щоб він не мав що сказати.

— Свинка справді така, як сірникова коробка?

Сава мав відповісти якомога чіткіше:

— Так, як сірникова коробка.

Але він сказав:

— Ні, трохи більша. Там є ще клітка...

— А що в тій клітці?

— Друга свинка. Тільки велика.

— А на що хворіє велика свинка, ти не питався у Фокса?

— Вона здорова. А в маленької свинки не буде дітей, бо вона самець і не має пари.

Вони отак люб’язно розмовляли аж до самого дому, і Сава був переконаний, що мама його знову любить.

Сава все одно не зміг би прожити без зоопарку. Йому здавалося, що це уже назавжди. Навіть подорожувати не хотів, хоч на це була своя причина. Хлопець боявся нових людей. Все це зовсім не означало якогось там комплексу неповноцінності. Сава й не думав про таке ні в дитинстві, ні потім. Все життя його намагалися принизити і не могли викликати нічого, крім почуття самотності. Всі ми по-своєму самотні, правда ж? Тільки велика близькість іншої людини дає нам щастя, але рано чи пізно ми прагнемо повернути собі звичну самотність.

...Сава — це боротьба з самотністю, абсурдна і дитинно-зворушлива. Ми знаємо, що вона закінчиться поразкою.

Кожен прожитий день має певну цінність, але, коли вони всі ліпляться докупи, виникає розгубленість і безпомічність: одноманітні дні, не кращі й не гірші, сіються між байдужими пальцями часу. Господи, та ж усі люди відчувають одне й те ж, чому вони бояться в цьому признатись? Все було колись сказане, писати немає чого, говорити також. Тільки на те дав нам бог здатність забувати, щоб ми не придумували собі щось нове.

Цілий всесвіт мислить однаково, і за межі його не вирвешся. У нас ще не виникла проблема тікати з Ерідана. Тут таке чисте повітря і можна мити голову дощовою водою, не остерігаючись радіації й отруйних хімікатів. Космічні кораблі-гіганти демонтували і наробили з

них купу потрібних речей: туристські ракети, хатки для собак, сковорідки, оправи для окулярів, водопровідні крани, рушниці для полювання на птахів і ласків...

Чому отой дідусь-художник малював квіти, які завжди були і будуть, а не намалював останнього у світі лева?

На його клітці висіла табличка з таким написом: "Останній у світі Лев". Його фотографії були у всіх шкільних підручниках: добродушний величезний звірисько з жовтувато-срібною гривою. В кіосках продавали набори кольорових листівок про життя лева Сильвестра: "Лев спить", "Лев умивається", "Лев сердиться", "Лев снідає".

Лева малювали й художники, тільки Сава про це пізніше довідався. Він знав лише одного художника, котрий малював квіти так, що здавалось, ніби в світі нема нічого, крім квітів, ніби вони єдині живі істоти на все бездонне провалля з галактиками, червоними й білими карликами, зоряною пилюкою і смертоносними випромінюваннями.

Людям малося б від того робитися спокійно й затишно, але вони проходили повз картини, тільки краєм ока позираючи на них. А Сава згадає ті квіти лише тоді, коли стане дорослим і навколо буде мертва пустеля з чорними гострими каменями, звернутими вістрям в небо.

Саву змушував іти додому тільки голод. Лев Сильвестр прогулювався по просторій клітці, нетерпляче порикуючи. Нарешті доглядач приносив червоне, з кров’ю, м’ясо. Сава відвертався. Не тому, що це видовище видавалося йому диким: все, що робив лев, було гарним. Сильвестр мав уже стерті зуби, і йому доводилось довго і важко пережовувати їжу. Напевно, він соромився того, бо відходив у глибину клітки, де міг сховатися від людських очей.

Сава зітхав і казав: "Я прийду потім". Не то до лева, не то до наглядача, який час від часу навідувався поглянути, чи хтось не дражнить Сильвестра.

В погожі, сонячні дні посипані піском стежки перетинали мурахи, лаштуючись у далекий похід, а може вертаючись з походу. Вони були такі маленькі, що швидко стомлювались. Сава часто коло них спинявся й іноді, уже прийшовши додому, зауважував, що приніс на сорочці або штанцях кілька мурашок. І вертався, щоб віднести їх назад, на те саме місце. Хлопчику дуже подобалося це робити. Вік відчував, що йде не сам, а з кимось. Це нагадувало таємну гру, бо треба було йти обережно і весь час пам’ятати, що несеш мурашок, а не кота, котрого досить пригорнути обома руками до грудей і гладити, щоб він поводився спокійно.

Лев Сильвестр помер вночі, коли біля нього не було нікого й наближалась осінь з холодними вітрами й дощем. В газетах писали, що він помер уві сні, а значить легко. Напевно, Сильвестрові приснився такий страшний сон, що його старе, слабке серце не витримало і розірвалось від розпачу.

Сава плакав біля порожньої клітки. Він теж мав колись померти, беззубим і сивим. Хтось його втішав, проте хлопчик ще більше зіщулювався, притискаючи до колін запухле від сліз личко, тим паче, що його намагалися заспокоїти безглуздими обіцянками. "Ось побачиш, з нього зроблять опудало, поставлять в музеї, і ти зможеш навіть його погладити. Він буде ще кращий, ніж живий..."

"Що за дивна дитина! — казала мама знов і знов паперовому чоловікові у перервах між обіймами на твердій канапі в його кабінеті. — Що за дивна дитина! Я не здатна виховати з нього справжнього мужчину. Тут конче потрібна чоловіча рука".

"Авжеж..." — відповідав паперовий чоловік і змушував себе заплющити очі. Він не збирався одружуватися з матір’ю Сави і взагалі з будь-якою іншою жінкою. Йому було уже сто шістдесят років, але він добре зберігся, хоч трохи й тхнув музейною пилюкою.

Жінка ображено вмовкала, потім вкладалася зручніше, і чоловікова шкіра всотувала вологість її тіла, залишаючись сухою.

...Лев Сильвестр стояв на помості, войовниче вишкіривши вставлені зуби і погрозливо блискаючи скляними очима. Гладити його не дозволялось навіть дітям. Все-таки це був останній справжній лев на цьому світі. Батьки могли купити дітям лише іграшкових левів, яких було тисячі й усіх звали Сильвестрами. Щоб Сава заспокоївся, мама купила йому теж такого лева, і він клав його коло себе, коли спав, проте до зоопарку не перестав ходити.

Дні його дитинства були погідні й спокійні. Сава подорожував у думках і снах.

VII. САМОТНІСТЬ УДВОХ

Через десять років Сава виріс вдвічі, набрався сили і, хоча й перестав ходити до зоопарку, ще не став дорослим. Він так і залишився дикуном, тобто не зміг прийняти стереотипу, без якого неможливо спокійно й безболісно проживати на цьому світі.

Лице й тіло він мав гарне, досконале, любив запливати далеко в море, не думаючи в цей час ні про що, навіть про смерть. Може, він відчував, що проживе дуже довго і помрб не самотнім. Ласки, залишені на Ерідані, потроху повиздихали від невідомих хвороб. Сава не мав з того втіхи, не почував особливих жалощів. Його вада, на думку марновірних людей, була спричинена чаклунськими витівками цих тварин, котрі, власне, й не вартували, щоб з ними панькалися, відправляючи на Селію.

Коріння було пущено доволі міцно. Народжувались діти, будувались міста, одні — більш комфортабельні, другі — менш, залежно від близькості до промислових об’єктів.

Але все було не те. З покоління в покоління у кров передавався панічний страх; переселенці, котрі прийшли в інший світ, схожий на рай і пекло водночас, але аж ніяк не на обжиту планету Земля. В дитинстві ми не знали, що ми чужаки, але згодом від нас не могли цього приховати. Коли доводилось зустрічати надто багато людей, стривожених і замкнених у собі, яких не втішали ні вітер, ні ласкаве сонечко, ні калюжі після дощу, ні звірі в клітках чи птахи в небі.

"Вони самі не знають, що хочуть! — говорив сусід Савиній матері. — Якого дідька травмувати дитячу психіку".

"Фізична травма іноді буває болючіша, ніж психічна! — відповідала Савина мама. — Може, я так думаю тому, що маю сина. Мені все життя буде здаватися, ніби його народила інша жінка, а мені підло підкинули це дитя. Ми з пізнього покоління переселенців і беззахисні. А тут не обійдешся без твердої чоловічої руки..."

Савина мати була гордою жінкою, хоч їй і довелось багато вистраждати. Вона не покинула Саву. Не одружилася з паперовим чоловіком, який невдовзі захистив дисертацію, основою якої були дослідження над Савою, і незабаром помер від якоїсь інфекції. Вона б могла вийти заміж навіть після цього, але їй раптом стало усе байдужісінько.

Вони перебрались з сином у маленький будиночок неподалік від моря, що складався з двох кімнат і кухні. Чим вони жили, сам бог знає. Мати годинами сиділа коло воріт і розмовляла з ким-небудь про себе і про Саву. Були то сусіди, випадкові перехожі. Виглядало, наче їй хотілось розмовляти з усім світом. В негоду мати зачинялась у своїй

кімнаті й слухала радіо. Їла вона так мало, наче вирішила померти з голоду.

Закінчивши в чотирнадцять років школу і винісши звідти небагато знань, Сава пішов працювати. Ніяких бажань продовжувати навчання він не мав, та й хто б його утримував?

Сава влаштувався на невеличке риболовецьке судно. Море віддалило його ще більше від ласків. Робота була неважкою: допомагати рибалкам закидати й витягати сіть, перекладати живу рибу в бочки. Сава не звик до того, що зловлену рибу вбивають, а не відпускають на волю. І одного дня не встав о третій ранку, щоб іти на пристань, а тільки прокинувся, дивлячись з ліжка, як сходить сонце. Цей схід сонця він запам’ятав на все життя. Сонце незворушно виринало з-за збурених хвиль. Сава несподівано порівняв його з матір’ю, яка теж була незворушною, назавжди замкненою в собі. Все, що вона говорила, було неправдою. Сава знав, що неправда служить їй захистом. Мати не покинула його, і він її нізащо не покине. Він і так завдавав їй чимало прикрощів. Тільки б її не забрали до божевільні. Йому треба частіше бувати вдома. Материні розмови з перехожими й сусідами геть йому остогидли. Він і знайшов таку роботу, щоб менше потрапляти матері на очі. Рибалки не звертали уваги на його роги і взагалі мовчали, бо треба було працювати.

Сава перевернувся на бік, провівши долонею по гладенький стандартній стіні, де на цвяшку висів пучок прив’ялої трави. Вона міцно пахла, і Сава, ще не встигнувши вирішити, що ж він робитиме сьогодні, заснув знову.

Прокинувся він години через дві. Небо спохмурніло, збиралося на дощ. Сава згадав, що треба нагодувати курчат і не випускати їх з хліва, щоб даремно не мокли під дощем. Треба віднайти куртку, в якій він піде до міста в крамницю. І прополоти квіти.

Сава встав і, прибираючи постіль, посміхався сам до себе. Йому треба було зовсім небагато, щоб порадіти. Така гарна книжка, яку він позичив у бібліотеці... Він дочитає її сьогодні ввечері, дізнається, що ж трапилось з Робінзоном Крузо, чи повернувся той додому. Цей чоловік жив наче на іншій планеті, стільки перебув, стільки переробив усякої роботи. Йому ніколи не було нудно. Невже на маленькій Землі існували такі великі океани й острови, не нанесені на карти? Це, напевно, вигідно. Неможливо жити так довго самому. Страшно. Людина мусить бачити вдень хоч одну людину. Вона навчиться розмовляти сама з собою, ліпити з глини глечики, випалювати їх в печі, шити одежу зі звіриних шкур, плести лозові кошики, але ввечері їй все одно стане страшно, бо все це вона робитиме лише для себе. Якось вона подумає: "Навіщо мені все це? Я ж можу жити вільно. Їсти виноград замість хліба, не носити ніякого одягу, а просто блукати собі по острову, де нема ніякої небезпеки".

Може, згодом Робінзон Крузо так і зробить. На подвір’ї хлопець озирається на мамине вікно. Зоно зачинене. Сонце не проникає в її кімнату через віконниці.

Судно уже далеко в морі й повернеться після обіду. Хлопець пробував пригадати кожного з команди, але всі вони зливаються для нього в одне. Мовчазне похмуре лице, порізане зморшками й чорне від смоли та сонця. Якщо вони й розмовляли, то, напевно, в сім’ї або в кафе після роботи, добряче підпивши.

їм було все одно, що робити, аби робити. Вони не могли без роботи, померли б, якби її відняли в них. А в дитинстві могли, напевне, годинами сидіти перед кліткою в зоопарку або бездумно спати в траві, не відчуваючи наближення грози.

Сава тут був чужий. Рибалки бачили, як його пересмикувало, коли спіймана риба билася об палубу і він замість того, щоб кидати її в бочку, намагався зіпхнути хоч кілька за борт. Сава нарешті заробив добрячого лупка від бригадира, котрий називав його ідіотом і дівчиськом. Ніхто на

це не звернув уваги, а Сава, боляче вдарившись об поручень, очманіло мовчав... Він здогадувався, про що думають рибалки: "Ми зробимо з нього свого. Хай звикає". Все це були старші, сімейні чоловіки і на Саву дивились, як на одного з власних пуцьвірінків. "Залізна команда на залізному кораблі", — пишались вони. Але Сава зрозумів, що ніколи не звикне до цього діла, не стане ловцем риб і взагалі не зможе заподіяти шкоди нічому живому. Він з цим народився, і це був ще один доказ його неповноцінності в суспільстві, де хтось, спіймавши щось, не випустить його, а з’їсть, де люди — єдині істоти, які самі знищують і знищують собі подібних.

Сава випустив курчат з хлівця, насипав їм пшона. Дощ передумав падати, сонце припікало вже дужче. Хлопець скинув сорочку і, легко ступаючи босими ногами, пішов у будинок готувати сніданок для себе й матері, котра ще спала.

Він їсть сам, як звик за останні місяці, коли працював на судні. Залишає сніданок для матері на столі, прикривши його серветкою, хоч, коли повернеться з міста, знайде його майже неторканим.

Сава дивиться на себе в дзеркало, причісуючи густе волосся. Гребінець черкає об роги, які не може прикрити волосся, навіть коли зачесати його догори.

Хлопець виходить з дому, прихопивши сумку на продукти. Кущі, висохлі від роси, черкають його по лиці, така вузенька стежка від їхнього порога до хвіртки. Губи солоні від морського вітру, що робить солоними навіть полуниці в садку.

Коли він вертається десь під обід, мати уже сидить на змайстрованій Савою лавці...

— Мамо, я більше не буду там працювати.

Сава відводить погляд від материних великих карих очей. Вона на мить повертає голову, а потім знову дивиться на дорогу, чекаючи втомленого мандрівника чи когось з сусідів. Коло неї нічого нема: ні книжки, ні шитва, навіть окулярів від сонця, хоч дорога аж палає під сонячними променями. На матері синій халат в рожевих квітах, через що її незасмагле лице видається наче прозорим. Такі ж прозорі руки втомлено лежать на колінах.

— Чому?

— Мені там нецікавої— відповідає Сава.

"Море, воно таке порожнє. Хлопцеві тільки чотирнадцять років. Я хвора, з мене ніякого толку. Йому потрібно спілкуватись з ровесниками. Я певна, що він буде користуватись успіхом у дівчат. Погляньте, яке в нього стрункe тілої" — скаже вона уже пізніше за розмовою, коли Сава на другому кінці саду полотиме квіти. Чи не тому, що він повернений до неї спиною, вона вважає, ніби син не чує її довгих розбалакувань. Навряд чи й помічає вона його присутність. А ось у цьому Сава помилявся. Вони обоє вивчали одне одного віддавна.

Сава мусив радіти з того, що хоч бачить маму, котра, відколи вони поселились удвох у цьому будиночку, не впускала його до своєї кімнати. Та й у нього не було потреби звертатись до неї з якимись питаннями, і, тільки він став більш-менш самостійним, вона поступово почала віддаляти його від себе. Сава знав, де що лежить, в господарських речах був талановитим, якось усе легко давалось йому до рук. Хлопцеві тільки потрібно було знати, що він не сам, що у нього є мама, єдина рідна істота в світі. Мамин кашель за стіною, кроки, стук дверей перетворювали будинок на людське житло. Сава ж боявся, так боявся, що він не зовсім людина. З жахом прокидався вночі, коли йому снилось, як він обростає шерстю, втрачає мову і їсть траву.

А ходити до зоопарку він перестав у дванадцять років. Він жив у тому самому будинку, в якому народився. В місті якраз зареєстрували випадки хвороби, занесеної, очевидно, ласками, як стверджувала епідемстанція. То була гидка хвороба: тіло вкривалося лишаями, випадало волосся, запалювались очі, що іноді спричинювало сліпоту. Все це супроводжувалось лихоманкою, яка цілковито виснажувала організм. Епідемія наробила великого переполоху. Школи позачиняли. Шукалась вакцина, але поки що безрезультатно.

Сава мав багато вільного часу. Мати наказала йому сидіти вдома, але він не міг не порушити наказу. Надворі палала осінь, вода в морі ще не схолола, в лісі можна було нагребти купи золотисто-червоного листя і качатись досхочу або вилазити на дерева по горіхи. Сава іноді приєднувався до дітей, котрих добре знав і котрі вже не задавали йому дурних питань з приводу його зовнішності. Якийсь дідок, з тих, що полюбляли подовгу сидіти в лісовій гущавині на пеньку й тихенько дрімати, навчив дітей майструвати сопілки з гілок гнучкого, тонкого дерева. Все оживало довкола, бо кожна сопілка мала свій голос, як це буває у птахів (а дідуся, котрий малював лише квіти, Сава не бачив уже давно-давно, ще з весни; мабуть, він помер, старі люди завжди чомусь помирають). Епідемія ще тільки почалась, і зоопарк не встигли зачинити на карантин. З дерев спадало листя, засипало доріжки, і Сава не відмовлявся, коли хтось з доглядачів просив прибрати. Жаль, що не дозволяли палити листя. Звірі панічно боялись вогню.

По території зоопарку тинялись, похиливши голови, кілька ласків. Очі в них сльозились. Напевно, вони були хворі. Сава якось про це не подумав.

І ось одного вечора, коли посутеніло і зоопарк мали зачиняти, Сава, як завжди, звернув на широку алею, по боках якої були два штучні озерця з різними птахами, а посередині кожного бив угору гострий струмінь води. Сава прямував до виходу. Того дня одежа його пахла сіном, бо він дуже довго спостерігав за парою коней, в яких з’явилось маленьке лоша... Мати у нього була біла, батько — гнідий, з світлим

хвостом і гривою, а саме лошатко — темної масті. Саву це зовсім не дивувало, адже він теж зовсім був не схожий на свою матір. Його захопила поведінка двох дорослих коней. Мати лошатка то лежала, то вставала, не спускаючи очей з дитини. Іноді тихо іржала до батька, і той їй так само тихо відповідав. Мабуть, вони розмовляли про те, що лошатко кволе і його потрібно берегти від протягів, але яке ж воно гарненьке і як сміливо дибає на ще не зміцнілих ніжках, жаль, що взимку йому не буде де побігати. Час від часу маля підходило до матері поїсти, і Саву огортало якесь дивне почуття заздрісної радості.

Хлопець квапився до брами, яку мали ось-ось зачинити, і, вийшовши через неї, зупинився, щоб перевести подих. Двоє ласків стовбичило коло урни з сміттям, щулячись від холоду, хоч вечір був досить теплий і Сава одягнув лише тоненьку курточку від дощу.

Він безліч разів бачив ласків, але зараз йому якось боляче стиснулось серце. Вони дивились на хлопця довгастими очима, наче хотіли щось сказати. Обоє важко дихали, крізь рідку брудну шерсть випиналась ребра. "Якщо вони мене бояться, то чому не втечуть або не зникнуть? — подумав Сава. — За п’ять хвилин можна відійти дуже далеко". Йому якось не спало на думку, що не варто зупинятись. Хлопець дивився на ласків такими ж зеленими довгастими очима. Йому було незручно, наче за ним спостерігає багато людей, причаївшись за огорожею.

Рука його сама по собі вийнялася з кишені. Стало гаряче, коли він присів навпочіпки з витягнутою рукою, в якій була цукерка. Він розламав її навпіл. Звідки взялась у нього цукерка, Сава не пам’ятав. Першою несміливо наблизилась ласка. Вона обнюхала долоню й з’їла півцукерки. Сава просто механічно погладив її по голові, як це завжди робив, коли зустрічав на дорозі кішку чи собаку. Серце його закалатало, коли наблизився ласк. Хлопцеві здалось, що ласки зараз відомстять йому за всі знущання, яких зазнали від людей. Він погладив ласка по голові й мовчки відійшов.

Через кілька метрів обернувся: ласки дивились йому вслід і в ту ж мить рушили за ним. Сава пішов швидше. Він знав, що ласкам невільно ходити по місту. Хтось помітить і викличе службу охорони тварин. Ласків заберуть і відвезуть хтозна-куди.

Він чув за собою настирливе цокання копитець і кинувся бігти. Ще скажуть мамі, що Саву бачили з ласками, і вона поведе його в Інститут патології, хоч це не найгірше. Найгірше, коли вона обзиває його потворою. Саме слово не ображає Саву, але йому лячно від презирливого виразу маминого обличчя, наче вона ось-ось скаже: "Забирайся геть, ти мені не син!" Втім, Сава вже знає, що він зробить, коли мама отаке скаже. Він піде з дому і буде йти довго-довго, доки не виб’ється з сил. А потім ляже в траві, засне і більше не прокинеться. Сава витирає похапцем сльози і біжить далі. Він уже великий, добре, що стемніло, а то розплакався, як малюк. При мамі він ніколи не плаче, тільки на самоті. Сава знову обертається. Ласків не видно. Це неправда, що вони відстали. Вони просто зникли на п’ять хвилин.

А ось його дім, рятівне світло в ньому, Сава влітає до передпокою. Треба швиденько переодягтись, а то від нього пахне зоопарком. Сава лізе під душ, одягається і замість того, щоб шукати захисту в матері, раптом відчиняє двері надвір. Так і є. Ласки стоять на освітленій доріжці — гидкі, миршаві тварини, що риються в смітті. До того ж голодні. Сава приносить з кухні пачку печива і, розгорнувши її, кладе на східці, а сам ховається за поріг. Він знає, що це недобре. Заборонено підгодовувати ласків. Їх треба проганяти.

"Давайте домовимось! — каже Сава, не певний, що вони його зрозуміють. — Ну, я вас прошу... Не приходьте сюди, тікайте в гори. Там вам буде краще. Чесне слово!"

Ласки хрумтять печивом.

"Ну, чого ви до мене причепились? — трохи плаксиво продовжує хлопець. — До людей не можна чіплятись. А я — людина, хоч маю роги на голові".

"Господи! — каже мама, несподівано з’являючись за Савиною спиною. — Вони вже тут! Я так і знала, що коли-небудь ти їх приведеш!"

"Я їх не кликав. Вони самі прийшли. Мамочко, тільки нікуди не дзвони! Я тебе дуже прошу... Вони підуть..."

"Як вони підуть, коли ти їх годуєш? Геть звідси, геть!"

Мати хапає мітлу і шпурляє нею в ласків. Ті з підібганими хвостами тікають до хвіртки.

Сава заплющує очі й на мить втрачає свідомість. Коли він опритомнює, йому здається, ніби він уже не той Сава, яким був досі. І він починає плакати від жалю, що це справді так. А мати думає, що він плаче від страху.

Вони якось забувають про епідемію. Наступного дня зоопарк зачинено на карантин. На ласків влаштовують облави.

Через тиждень Сава залишається сам. Мати захворіла на цю страшну хворобу. Хлопець сидить надворі, на сходах, бо весь будинок просмердівся дезинфекцією. В лікарню йому приходити не можна. Сава просто сидить і думає, що, якби мама не прогнала ласків, вона б не захворіла. І, якби він не дав їм цукерки, ласки не пішли б за ним. І якби не погладив. Значить, винен він. А якщо мама помре, то його вина стане ще більшою. А якщо видужає, то, напевно, залишить його назовсім.

...І ось вони другий рік уже тут. Сава розгинає спину. Руки у нього в землі. Скоро зайде сонце. Треба загнати курчат. Вони ще не навчились

знаходити свій хлівець і засинають де-небудь, якщо їх вчасно не половити.

...Сава працював на плодоягідній плантації, будівництві, був поливальником вулиць, помічником столяра і помічником аптекаря. Утримував себе й матір, котра нічого не потребувала й казала в розмовах: "Щоб зберегти гідність, треба від усього відмовитись".

А проте вона не відмовлялась від Сави. Своїми кволими руками ця жінка не могла розірвати кровні зв’язки, що єднали їх. Син купував їжу, одяг для неї й для себе, навчився економити — не купував книжок, а відвідував бібліотеку.

Він виріс, став дужим, і ніяка робота не була для нього важкою. Може, тому він так часто міняв місце роботи, наче відчував, що колись різні вміння стануть йому в пригоді.

Комплексу неповноцінності Сава майже позбавився, бо працював з такими простими людьми, котрим було приємно повідомити: "Зі мною працює Сава". Вони не раз кликали його перехилити з ними чарчину. Сава не відмовлявся, хоча вина не любив.

Мати майже не виходила. Сава придбав у кредит відеон, і вона могла спілкуватися з усім світом. До того ж у неї завелись дві подруги: підсліпуваті, завжди голодні бабусі, які іноді залишали Саву без вечері й сніданку.

Саві було вже двадцять років, а він лишався дитиною: не мав ніяких мрій і бажань, доки жив з матір’ю, і навіть думати не хотів про неминучу й швидку розлуку, хоча й бачив, що мати хвора. Робив свою роботу, доглядав матір, дім, садок з невеликим городом і кілька курей. Аж світився радістю від найменшої приємної дрібниці: якесь велике яйце, розквітла пишна квітка, цікава книжка. Він міг би на цьому протриматись усе життя, нічого не втрачаючи і не здобуваючи.

Щодо дівчат Сава знав, що жодна з них не погодиться стати його дружиною, бо не захоче мати від нього дітей. Сава аж трусився, коли бачив маленьких дітей, а особливо коли вдавалося з ними побалакати. Хлопець розповідав їм про небачених звірів, малював їх на піску або на папері. З товаришами по роботі він не міг про це говорити. Крихітне дитяче рученя, просвічене сонцем, викликало в нього шалений захват. Нічого прекраснішого він не знав.

Втім, іноді наставали часи, коли його не влаштовувало навіть дитяче товариство. Сава ставав мовчазним і дратівливим. Він або ховався десь у лісі, або йшов спати. Але нерухомість не допомагала. Сава почував у собі нуртування хижих, темних сил. Немовби повертався давній острах, що колись він обросте шерстю і перетвориться на тварину. Тільки тепер чомусь здавалося, наче це трапиться на очах людей. Він боявся їхнього жаху. "Я сам знаю, чого я зараз хочу, — думав він. — Щось повинно трапитись, добре або погане. Інакше чому мені сняться такі дивні сни, про які не хочеться навіть згадувати?" Він схоплювався, міряв з кутка в куток кімнату, що видавалась йому тісною. Вибігав надвір, задирав голову, дивлячись на зірки, доки на душі ставало холодно й порожньо. Вертався до кімнати, брав книжку, але й вона не могла погамувати його неспокою.

Зустрічаючи на вулиці жінок, він похмуро відвертався, бо знав, що жодна з них не захоче жити в його домі, готувати йому їжу, лягати з ним в одне ліжко. А якщо й захоче, то неминуче піде від нього.

Але цьому переконанню Сави судилось трохи змінитись.

Як не дивно, іноді йому полегкість приносила якась чарчина вина, котру Сава випивав після роботи разом з Томасом (коли він працював помічником столяра). Томас був до вина ще охочіший, ніж до роботи, без котрої не міг прожити ні дня. Було йому вже під тридцять. Мав він дружину й трирічну дочку. Сава був його помічником. Вони виконували різні дивацькі замовлення від жителів міста, які прагнули зробити свої оселі неповторними. Це були дерев’яні клітки для птахів, лавки для

квітників, віконниці з вирізьбленими серцями, полиці на посуд, колиски... Роботи вистачало. Томас вдосталь сміявся над претензійними замовниками, які ставили грубі дерев’яні речі в стандартних будинках з синтетичного матеріалу. Вже трохи згодом будівлі стали споруджувати з каменю й дерева, але на це потрібен був дозвіл Екологічної комісії.

Томас мав безліч знайомих і намагався розворушити Саву, вважаючи, оскільки він старший за віком, це своїм обов’язком. Проте він ніяк не міг второпати, чому рівно без двадцяти десять Сава покидав найприємнішу вечірку.

— Якщо в тебе там якісь амурні справи, то я тебе розумію, — казав він, — хоч баби не варті того, аби нехтуй вати друзями. Але здається мені чомусь, що ти просто хочеш спати... Тоді ти нікчема, Саво. Я тебе зневажаю, чуєш, хлопче? Бо це неможливо, це жах, так роблять тільки останні тварюки. Врешті-решт, це смішно!

— Заспокойся, Томасе, я не буду спати, — вмовляв Сава п’яненького майстра, і той хапав його за руку:

— Поклянися!

— Обіцяю.

Ніякої таємниці в Сави не було. О десятій вечора він мав провести материних подружок і простежити, щоб мама вчасно лягла спати. Сон — це були єдині ліки, від яких вона не відмовлялась. Дві оті справи — втекти з кав’ярні перед десятою і вкласти матір спати — вимагали неабияких хитрощів.

Сава мусив іноді посидіти в теплій гамірливій залі, прислухаючись до музики й Томасової балаканини. Він наче перероджувався, веселішав, встрявав у суперечки, навіть наспівував щось, похитуючись у такт музиці. І, хоч завжди був насторожі, вино, люди, музика дещо

приглушували передчуття небезпеки. Сава не сподівався, що його розуміє тут Томас чи хтось із присутніх. Йому досить було й того, що він зливався з публікою і ніхто на нього не зважав. Відвідувачі були більш-менш постійні, всі вони звикли до Савиної присутності й не звертали на нього уваги.

От улітку сюди приходило багато відпочиваючих, які роззявляли рота на Саву і чіплялись до нього з розмовами.

— Покинеш ти мене, — зітхнув якось Томас— Не може отака людина, як ти, все життя майструвати стільці й колиски. Зманять тебе кудись. А я буду колись розповідати про Саву своїм онукам...

Сава густо червоніє.

— То все дурниці. Я просто живу й більше нічого не потребую. Не уявляю себе ніде, крім нашого міста. Кудись поїхати — це зустрітися з незнайомими людьми. Я не їхнього сміху боюся. Вони просто зроблять мене нещасним...

— Саво, любий, ти верзеш щось таке, що ні в які ворота не лізе. Як шістнадцятирічне дівчисько. "Нещасний"! Все, що має статися, те станеться. Ти повинен викачатись в купі гною, яка зветься людьми. І, якщо ти не викачаєшся, тебе туди силоміць ткнуть!

— Ну, Томасе, — звертається до них раптом хлопець з-за сусіднього столика. — Вигляд у тебе ще цілком пристойний. Саво, ось прекрасна істота, яка навчається в університеті, виявила палке бажання з тобою познайомив тися.

Сава незграбно встає, каже:

— Сава.

— Еліс, — говорить дівчина, яку, проте, не можна назвати прекрасною, бо очі в неї метушливі, неспокійні, а волосся коротко підстрижене.

Сава понад усе цінував у жінок довгі коси. Дівчині хочеться побалакати з Савою!..

Тепер Сава сидить навпроти дівчини і дивиться крадькома на годинник. Дев’ята. Півгодини він буде мучитися, якщо дівчина одразу не втече.

— Вибачте, але я трохи підслухала ваші розмови, хоч це й негарно. Мені весь час хотілося на вас дивитися.

— Можете помацати мої роги! — сказав Сава, котрий не вмів розмовляти з дівчатами. — Передсвідчитесь, що вони справжні.

— ...Слухайте, а чому ви не вступаєте в університет? Мені здається, що ви були б його окрасою.

— Я чи мої роги?

— При чому тут ваші роги? Це — мутація. Всього-на-всього. Ви розумна й цікава людина. Вам потрібно вчитися.

Тут уже Сава не витримав:

— З якої б то речі ви лізете не в свої справи?

— Я — людина відверта, — посміхнулась дівчина й рішуче закотила один, а потім другий рукав сорочки. — Як тут жарко! Не думайте нічого поганого. Ви мені сподобались.

— А ви могли б... ну... вийти за мене чи за когось заміж і покинути університет та переїхати сюди?

— Ні, звичайно! Навчання — це єдине, чим я живу. Треба завжди думати про майбутнє.

— Я його уявляю собі таким, як сучасне, — буркнув Сава.

— Значить, у вас рабська кров. Ви нічого не прагнете досягнути!

— Я хочу мати дітей і робити все, щоб вони були щасливими й любили те, що я люблю.

— Але ж вони можуть бути схожі на вас!

— Я й хочу, щоб вони були схожі на мене.

— Так, цілком природне бажання. Воно здійсниться. У вас буде багато дітей, і вони будуть щасливі, бо любитимуть те, що любите ви. А далі?

— Далі? Ми з ними сядемо й вирішимо, що нам робити.

— А самі ви не змогли б щось зробити?

— Напевно, зміг би, але мало.

Така дивна розмова, ніби він давно чекав, щоб дати відповідь на ці запитання. Сава нікуди не може подітись від надміру жвавих темних очей, які нишпорять по ньому.

— О, це цікаво! Ви не вчили в школі логіки?

— Я вчився три роки в школі.

— Ага. Але до університету, я гадаю, ви втрапите. Ви ще надто молодий, щоб обзаводитись сім’єю.

— Знаєте, кого ви мені нагадуєте?

— Кого? — стрепенулась дівчина.

— Одного старшого наукового співробітника Інституту патології. Вибачте...

— Ні, ні... — відвертається дівчина. — Просто я вас уявляла іншим. Взагалі, стільки ходить легенд про Саву, хлопчика, який ходить в зоопарк... Мені весь час здавалось, що у вас повинна боліти голова і що ви дуже страждаєте.

— Раніше боліла. А що таке страждання — я не знаю.

— Бо ви ще не кохали.

— Звідки ви знаєте?

— Жінки завжди помічають такі речі, а моя майбутня професія зобов’язує взагалі все помічати. Ви, наприклад, боїтесь незнайомих людей. Правда, я не така вже страшна?

— Саво, без десяти десять! — ляскає хлопця по плечу Томас.

Сава вмить підхоплюється:

— Ну, мені треба йти. Добраніч?

— Куди ж ви? — спиняє його Еліс. — Ах, заждіть, я вас проведу. Я тут недалечко наймаю квартиру.

Сава йде ледь похитуючись, звісно, не від вина. Дощ ллє як з відра.

— Вибачте, — каже він твердо, хоча йому і солодко, і страшно в цій темряві. — Я мушу поспішати.

— Сховайте мене під свій плащ! — наказує дівчина. — Я вже геть мокра.

— Я вас не просив за мною йти, — каже Сава, відгортаючи полу плаща, і вирішує довести її до зупинки автобуса.

Їм удвох під одним плащем незручно. Дівчина тулиться до нього, плащ сповзає, вони спиняються посеред дороги. Сава не памтятає, що з ним робиться і хто в цьому винен. Це мокре волосся, гарячі губи. Вони переводять подих, не розплітаючи рук.

— Ходімо до мене, — шепоче Еліс.

— Я мушу йти додому.

— Ходімо до тебе!

— Не можна.

Дівчина легко вивільняється з його обіймів:

— Чому?

Замість відповіді Сава її цілує.

— Ходімо до мене. Я живу сама. Хоч на годину.

— Вибач, не можу. Я потім тобі все поясню.

— Твоя мати давно вже спить. Чого ти з нею панькаєшся, як з малою дитиною?

— Вона хвора.

— Вона така хвора, як ти або я. Іди!

— Коли я тебе побачу?

— Ніколи. Ти нестерпний. Інший мав би за щастя...

— Еліс!

Сава хвильку дивиться їй услід, а потім різко поверх тається і біжить по мокрій вулиці додому.

Так багато квітів... Це від них паморочиться в голові. Вони вже прив’яли. Після безсонної ночі, коли тільки розвиднилось, Сава зрізав їх, не залишаючи жодної, ніби мстився. Все одно наступного року, коли його не буде туї, вони знову зацвітуть. Сава зносив їх оберемками на лавку, що стояла в кінці саду, коло воріт.

Сонце пече немилосердно. Запах квітів не може забити незнайомого вологого духу землі.

Томас стоїть за спиною Сави, і його слова доходять, наче крізь сон:

— Тобі пощастило: ти хоч знав свою матір, а в мене її ніколи не було.

Саві здається, що це вже колись було. Давно-давно і далеко звідси. Він дивиться на біле й страшне лице матері з посинілими, міцно стуленими губами.

"Мамо, ти ж могла ще жити довго. Що тебе так мучило? Ти ж могла мене покинути, як батько, котрого я ніколи не бачив. Та й я міг піти, якби ти мені наказала це зробити. Я все пам’ятаю, що було останніми місяцями, коли я приходив до тебе в лікарню, і нічого не пам’ятаю, що було раніше.

Як же ти боялася людей в лікарні, як ти ненавиділа їх, наче знала, що вони тебе не врятують. Спершу ти боялась і мене, але потім тобі несила було витримати порожнечі й ти казала мені:

— Болить, боже, як воно болить!

Ти наче прокинулась після довгого сну. Ми обоє прокинулись. Я цілував тебе на прощання, мамо, і твоє лице не кам’яніло.

— Приходь завтра, ти прийдеш завтра?

— Прийду, мамо.

Я говорив несміливо, майже пошепки.

— А коли ти прийдеш?

— Після роботи, мамо.

Ти втомлено заплющувала очі, і я йшов, зайнятий своїми щоденними справами. Іноді я насмілювався зайти в твою кімнату, яку прибрав раніше. Здавалось, тут ніхто не жив.

— Ти мені прости, Саво. Я була тобі поганою матір’ю. Там все було інакше. Там, на Землі, люди боялись одне одного втратити. Я б хотіла померти там".

Сава рвонувся вперед і застиг з широко розплющеними очима. Віко домовини забивали. З країв могили від людського шепоту обсипалась глина.

Якась сила змусила хлопця опуститись на коліна. Те саме зробив і Томас. Люди зачудовано дивились на них. Тут не було такого звичаю. Померлих ховали похапцем, без голосінь. Кожен кидав на домовину грудку землі й ішов геть, спочатку повільно, а потім все швидше, доки за ворітьми кладовища не забував про смерть.

Ніхто не наважувався підійти до Сави й Томаса. Коли грабар насипав на могилі невеликий горбок і рушив було до квітів, Томас сказав:

— Ми самі!

— Самі — то й самі. Через два дні приберете, — сумирно відповів грабар.

— Ну, от і все, — сказав Томас. — Може, принести банок з водою?

— Хай в’януть.

— Я не бачив жодного разу твою матір. Тільки тепер. Мені здається, вона була хороша жінка... Ходімо до мене. Переночуєш, та й взагалі поживи...

Вони востаннє обернулись на могилу й вийшли за ворота.

— Слухай, звідки ти знав, що треба ставати на коліна?

— Нізвідки, — знизав плечима Сава, і раптом його пронизала думка, що ніхто уже на цьому світі не назве його сином. Ніхто — і він, притулившись до залізного пруття огорожі, гірко заплакав, вперше у своєму житті.

Вони вечеряли за столом: Сава, Томас, його дружина, світлоголова донечка.

— Розкажи мені казочку! — попросила дівчинка.

— Дяді не до казок. В нього померла мама.

— Я тобі завтра розкажу, добре? — посміхнувся Сава.

— Добре. А ти покладеш мене спати, як колись?

Після вечері Сава відніс малу на її ліжечко, а потім довго сидів коло неї, прислухаючись до теплого дихання дитини. Ніхто не турбував його.

"Колись у мене буде так само", — подумав він укотре за вечір і здригнувся від несподіваної, незнаної тривоги.

VIII. ДОЛЯ

Набагато пізніше Сава зрозумів найбільшу істину, яка водночас стала сенсом його життя: робота потребує любові. Все гарно виходить тільки тоді, коли людина робить це для того, кого вона любить. Все, про що буде йти далі, — лише ілюстрація. Сад, в якому ми відпочиваємо, посаджений доброю рукою, інакше б листя не давало тіні, а квітки — плоду. Ми відпочиваємо в саду, посадженому Савою, дарма що ні цього чоловіка, ні його саду давко вже немає на світі. Досить того, що він існує в нашій пам’яті. В цьому саду немає жодної сухої гілки, жодного гнилого плоду, хоч у господаря бували тяжкі хвилини, коли він ненавидів світ і проклинав день, коли він народився.

Минуло кілька років, відколи Сава, втративши маму, продав будиночок і виїхав геть. Десять років Сава не мав власного дому, а безпритульність була для нього найбільшою мукою. Жив по готелях, наймав кімнату, тинявся по гуртожитках, де жодна річ не належала йому.

Він поривався назад, але чужі речі не відпускали його, як і борги, надумані та справжні.

Сава не мав ні співчуття, ні підтримки. Місто одразу прийняло його з усією властивою великим містам байдужістю і суворістю. Та й подумати, скільки там живе людей, і кожен хоче мати дім, друзів і хоч трохи щастя. А щоб отримати все те, не треба ні благородства, ні відвертості, ні доброти.

З великими труднощами йому вдалося знайти кімнату, бо бабусі, котрі здавали квартири, жахалися його незвичайного вигляду. Нарешті він найняв квартиру в сліпої жінки, яка відзначалася мовчазністю і любила годувати птахів, котрі зграйками зліталися до її вікна кожного ранку. Сава прокидався від стукоту віконниць і щебету птахів, умивався, готував собі сніданок і йшов до бібліотеки. Він мав за рік підготуватися до вступу в університет. І він вступив до нього:

Сава думав про Еліс. Це була єдина людина, котру він знав, коли їхав сюди. Він не бачив її більше, але сподівався зустріти5 хоч би на вулиці. Вона ж була першою дівчиною, котру він цілував і яка цілувала його, дарма що щось в ній відштовхувало. До того ж він її, здається, образив. Сава не міг повестися тоді інакше. Але тепер він міг не дивитися на годинник, міг цілувати її стільки, скільки вони забажає, і піти туди, куди вона його покличе.

Якось, гортаючи у перерві між студіями підшивку молодіжного журналу дворічної давності, Сава натрапив на статтю, яка все в ньому перевернула, бо була про нього. Журнал: відзначався несерйозністю і

великою популярністю серед молоді, а Сава конче хотів знати, як живуть його ровесники, з якими він навчатиметься в університеті. Це була її стаття.

Витвір студентки-журналістки не довів його до божевілля. Еліс ошюала все, як воно було, не забувши й про поцілунки: "Я хотіла його поцілувати, і мені не сором признатися; в цьому хворобливому бажанні". Чому хворобливому, Сава не міг втямити. "Потім мені стало страшно, що яш мене задушить в обіймах або буде до кінця життя переслідувати своїм коханням. Я весь чає контролювала себе і в потрібний момент, вдавшись до звичних жіночих хитрощів (хай простять мені чоловіки), вислизнула з йото обійміві Частково мої побоювання справдились, я лед& втекла, хоча й погано орієнтувалась в темряви Тепер я жаліюу бо могла мати вірного раба. Хоча ні, Сава — не людина. Він або звір, або бог".

Уночі Сава, обливаючись потом на вузькому ліжкові, відчув сором уже ш за Еліс, а за себе.

Якщо він її зустріне, то не скаже жодного слова, бо вона знову напише гидку статтю, в якій правда так спотворена, що стає нереальною. Саві було нестерпно боляче, як ніколи в житті. "Болить серце", — здогадався він і аж наче зрадів. Тільки в людини болить сердце. А щодо бога... Про бога він не мав зараз сили думати. Всі боги залишились на Землі і, непевно, досі там царюють, бо не захотіли: покидати ту планету.

Він уже дрімав, коли раптом в пам’яті спалахнув ще один спогад. Це було за кілька днів до смерті матері. Він вийшов з її палати і в коридорі, ступивши ледве кілька кроків, несподівано зупинився, вражений криком нестерпного болю. Ноги в Сави затремтіли, він знесилено прихилився до стіни. Він зрозумів, чому мати квапила його йти сьогодні, що означали рясні краплі поту на її чолі й синювата блідість щік. Бідна мама надіялась, що він не ночує її крику...

Сава вибрав біологічний факультет, незважаючи на те, що біологія на той час, після сумнозвісної війни людей з ласками, переживала кризу. Мало того, заняття біологією розцінювалось як виклик суспільству.

Найважче було перемогти острах перед людьми і прийти в університет наприкінці літа, коли починались вступні іспити. Саві чомусь здавалось, що його й на поріг не пустять або не дозволять складати вступних екзаменів.

Після безсонної ночі він ранесенько примчав туди. Місто ще прокидалось, і вулиці були чисті, не засмічені. На своє превелике здивування, Сава побачив, що вхідні двері зачинені. Він не повірив і поторсав їх, щоб пересвідчитись, чи це справді так. "Може, там вихідний день?" — злякався він і озирнувся довкола, чи нема якоїсь таблички. Неподалік, біля урни з сміттям, за ним уже спостерігав поліцейський, а поліцейських Сава чомусь недолюблював, напевно, його відштовхувала жорстокість, регламентована законом.

Сава перетнув дорогу і опинився у невеличкому, геть порожньому парку. Сів на лавку лицем до величезної будівлі. Йому не вірилось, що він дійшов до університету і сьогодні насмілиться переступити його поріг. Пригадав, як дивились на нього іноді люди та як дивився щойно поліцейський, і хлопця пройняло тремтіння. Між його бажаннями і дійсністю була величезна відстань, і саме тому все здавалось йому диким, нереальним, наче він не прожив у цьому місті цілий рік на виручені за будиночок гроші, а тільки-но приїхав, настільки незнайомим був великий сірий будинок з бетону і скла, всередині якого просвічувались зигзаги сходів.

"Саво, — подумав він, — тікай краще звідси, поки не пізно. Тут місце не для таких, як ти".

Нарешті він дочекався і перехожих, і дітей, що граються піском, та сонце піднялось уже так високо, що він міг сподіватися на милість.

Коли він увійшов, то опинився в темряві.

— Ти куди? — помітивши його вагання, спитав суворий швейцар.

— Я вступати збираюсь... — нерішуче сказав Сава.

— Куди?

— На біологічний факультет.

— Третій поверх, ліве крило, кімната 349!

Сава вилетів на третій поверх. Одразу зникли всі вагання. Йому вдалось швидко знайти 349-ту кімнату. На дверях висів папірець: "Прийом документів".

"Он як, — з повагою подумав Сава, — Якби мене не зупинив вахтер, я б, напевне, заблудився". І йому стало так добре, наче це про нього піклуються. В кімнаті за столом сиділа дівчина в окулярах. На обличчі в неї блискавично відбилось хвилювання, змішане з острахом.

— Я студентка, — швидко заговорила вона. — Мене звати Антонія. Невже це ви?!

— Я хочу вступати на біологічний факультет. Ось мої документи.

— Будь ласка! Звичайно! Давайте їх сюди!

Руки в неї тремтіли, коли вона передивлялась Савині папірці.

— Будь ласка, заповніть анкету. А я зараз прийду. Сідайте ось за цей столик. Ручка у вас є?

— Є, — відповів Сава.

— Тільки нікуди не тікайте!

"Даремно я боявся", — подумав хлопець, беручись за роботу.

Ледве встиг він заповнити анкету, як до кімнати увійшов дуже поважний засмаглий чоловік, за ним — дівчина.

Сава підвівся.

— Ось ви який! Богатир! А ми вже не сподівались побачити вас тут. Прекрасний екземпляр... — Тут чоловік заткнувся. — Я — декан біологічного факультету. Так що будемо знайомі. Не дивуйтесь, що я вас знаю. Я знаю вас дуже добре і можу сказати, коли саме прорізався у Сави перший зуб і якого розміру у вас на лівому плечі родимка. Сподіваюсь, вам у нас сподобається. Які книги з біології ви читали?

Сава почав перелічувати, і декан після кожної назви казав "дуже добре".

— Дуже добре! — витер він спітніле чоло. — Хто вам рекомендував їх прочитати?

Сава здвигнув плечима:

— Ніхто, я сам орієнтувався по назвах...

— Інтуїція — це прекрасно! Коли ви будете у нас вчитись, вона вам знадобиться. У нас прекрасні лабораторії, прекрасні! А який ботанічний сад! Усе це створено руками наших студентів. Ну, гаразд, юначе, готуйтесь до іспитів, потім побалакаємо. А зараз я, на жаль, мушу йти

на вчену раду відсиджувати, пробачте на слові, сідницю. Він потиснув руку Саві й іще раз зміряв його захопленим поглядом.

— Дивіться, не передумайте!

— Ну, як він вам? — спитала Антонія Саву. — Як тільки почув про вас, одразу прибіг, Я його розумію. Побачити вас було мрією всього мого життя. У мене в кімнаті висить ваша фотографія, до ви сидите біля клітки з левом Сильвестром.

— Даруйте, але я ніколи не фотографувався...

— Ви просто не помічали цього! Ви були зачаровані звірятами і не помічали, що люди приходили в зоопарк здебільшого, щоб побачити там Саву.

— Щось не віриться.

— В усякому разі, фотографія справжня.

Сава почервонів:

— Вони це вміють робити...

— Хто?

— Журналісти.

Дівчина ввічливо посміхнулась. Вони обоє ніяково замовкли.

— Скажіть, а сюди: важко вступити? — спитав він. — Може, цього й не треба говорити, али ви ж все одно дізнаєтесь від когось іншого. Наш факультет називають факультетом невдах. Сюди йдуть ті, хто не

знайшов свого місця в житті. Більшість із них, на жаль, не люблять природи.

— Я переконався, що люди взагалі якісь дивні... — почав було Сава, але одразу почервонів.

"Господи, що я мелю цій шзшдаомій дівчині?! Треба йти".

— Декан забере вас, напевно, на кафедру психології вищих тварин. Вам тут буде добре під його захистом.

— Як це під захистом? Хіба я житиму з ним в одному домі?

— Боже, яка ви дитина! Пробачте, звісно, ні. В нього своя сім’я. Братгн під; захист означає, що ніхто з підлеглих деканові викладачів і студентів не посмів вас образити чи принизити. Зрозуміли тепер?

Сава відчув, що дуже втомився. Прийшовши додому, він ліг спати й навіть не чув, як сліпа хазяйка прощається а птахами, зачиняючи на ніч вікно. Опівночі він прокинувся від голоду й спраги і мусив піти на кухню.

— От бачиш, Саво, — сказав він до себе. — Ти б прожив усе життя в своєму містечку й не дізнався б стільки, скільки за цей день. Хоча, біс його знав, навіщо це все тобі потрібне...

Вступні іспити Сава здав блискуче. Втім, від абітурієнтів біологічного факультету особливих знань не вимагалося. Вони спокійно могли себе не утруднювати підготовкою. Сава дуже розчарувався. Тільки-но він починав розповідати, викладачі одразу його обривали, кажучи: "Досить, я бачу, ви знаєте!" І якось дивно при цьому усміхалися, наче він мала дитина, від котрої не можна багато чекати. Сава хотів боротьби, а натомість йому розкривали обійми.

Університет давав принаймні житло. Студентські роки Сава вперто не хотів називати найкращими роками в своєму житті, хоча йому непогано велося. Він багато працював у бібліотеці та лабораторії, не пропускав занять. Опівночі повертався в гуртожиток, не раніше, і зразу падав на ліжко, засинаючи без сновидінь.

Виглядало так, наче, крім навчання, його нічого не цікавило. Але це було не так. Саву ще цікавило, що він буде їсти. Він не мав батьків, які б його утримували, отож вечорами працював. На останньому курсі у зв’язку з цим вибухнув величезний скандал, який закінчився тим, що Саву виключили з університету і замість диплома видали довідку, що він провчився чотири роки і виключений ва аморальну поведінку з правом поновлення. Найбільше Саву обурило те, що декан, котрий був незмінно люб’язний усі чотири роки, як тільки справа набула розголосу, не лише не став на захист свого улюбленця, а й щиро допомагав цькувати його. Він повівся лицемірно — риса, яка найбільше дивувала Саву в людях.

На судилищі, коли його поставили віч-на-віч з аудиторією викладачів та благонадійних студентів, декан прилюдно визнав, що довго вагався, чи приймати Саву в студенти, чи ні. Але врешті він погодився, сподіваючись, що безпосередні спостереження над Савою можуть дати деякий матеріал для науки.

— Ви таки багато з нього видоїли! — пролунала чиясь іронічна репліка.

Декан аж посірів з люті, однак зумів надати обличчю попереднього скорботного вигляду.

— Так, — сказав він, — і побоювання, і сподівання справдилися в однаковій мірі. Я згоден визнати свою вину. Саві не місце в університеті. Він становить небезпеку для колективу.

— Він — небезпечний конкурент! Ваші дисертації порівняно з його курсовими роботами придатні хіба що для клозета. Через таких, як ви, біологія застряла на допотопному емпіризмі!

— Хто це сказав? Встаньте!

Ряди захвилювались.

— Хто це сказав, питаю?

— Всі кажуть! — пролунав той самий, але вже трохи змінений голос.

Навколо вибухнув регіт.

— Прошу облишити дурні жарти! — гримнув кулаком по столу проректор. — Ми тут вирішуємо долю людини... так би мовити. Кожен, хто захоче виступити, може це зробити у встановленому порядку. У вас, — звернувся він до декана, — все?

— Все, — буркнув той.

— У мене до вас питання...

— Будь ласка!

— Як вийшло, що три роки підлеглий вам студент займався розпустою, як ви твердите, і про це не знала жодна душа? Я сам переглядав відомості: за всі роки навчання цей студент отримував найвищі оцінки, не мав жодного зауваження. Ще зовсім недавно ви називали Саву своїм найкращим студентом...

— Я не заперечую його успіхів, але якось він не прийшов на засідання наукового гуртка, яким керую я. Це — безвідповідально...

— Ідіотизм! — пролунала репліка, — Йому взагалі нічого там робити!

— Припиніть негайно! — гаркнув проректор. — Інакше я піду геть.

— Вас тут ніхто не тримає!

Проректор вдав, що не почув.

— Спасибі! В мене поки що немає до вас запитань. Хто ще бажає виступити?

— Можна мені?

— Будь ласка.

З кутка підвелася літня жінка, викладачка вищої математики. Сава майже не знав її, бо вона викладала тільки на першому курсі.

— Я проти, — сказала вона тихо, мнучи в руках хустинку. — Я не можу збагнути, що тут відбувається, звідки стільки озлоблення. Я не бачу тут Савиних однокурсників, які б могли розповісти про нього більше, ніж шановний декан і всі ми. Можливо, їх не запросили сюди чи вони самі побоялись. Я мало знаю цю історію, але мені здається, що все це тільки привід позбутися Сави.

— Даруйте, — почав було проректор. — Ви ставите під сумнів…

— Авжеж, я ставлю під сумнів весь цей, так би мовити, судовий процес, який схожий на заздалегідь продуманий спектакль. Це — жорстоко і підло. Ви помітили, що шановний декан всюди намагається підкреслити неповноцінність Сави, ставлячись до нього, як до піддослідного кролика. Відсутня логіка в такому питанні, вирішити яке для себе професор біології мусить конче: у питанні, чи мають тварини

інтелект. Наскільки мені відомо, сучасна біологія заперечує це. Не мають. А наш професор завжди згодний з офіційною доктриною...

В залі засміялись.

— А тепер він підкреслює звірине начало Сави, водночас не заперечуючи його інтелекту... В університеті, кажуть, можна обійтися й без інтелекту. Якщо можна, то не страшно. Я маю на увазі інше. Колись на Землі існувала теорія расизму, жертвою якої стали мільйони людей, що мали темний колір шкіри. Можливо, в даному випадку виникає подібне явище, вкрай небезпечне для суспільства, в якому ми живемо. Найстрашніше, що проголошується расизм з високої професорської кафедри!

Голос її побляк серед бурі оплесків, обурливих вигуків і сміху.

— Тут не сміятись треба, а гарно подумати, спробувати осмислити вчинок Сави, мотиви, які спонукали його це зробити...

Зрештою слово було надано Саві. Йому пояснили, що він має говорити: розповісти, як усе сталося, чому і до яких висновків він дійшов. У його лице вп’ялись сотні зацікавлених очей. Залягла напружена, дещо співчутлива тиша...

...Перший рік навчання Саві прийшлося туго. Майже не залишилось грошей, які він виручив, продавши будиночок. Сава не мав друзів, котрі б його пригощали. Коли студенти гуртом ішли обідати, він відмовлявся, кажучи, що добре попоїв уранці. Гроші все одно кінчились, і Саві, звісно, було не до науки. Голова в нього паморочилась, і виникало цілком природне питання: чому одні студенти можуть купувати дорогі вина і тратити гроші на різні непотрібні речі, а інші не мають за що купити собі хліба чи бодай піти в найдешевшу їдальню з’їсти тарілку супу? Томас теж міг би піти в університет, але з ним вийшло б те саме, що й з Саваю.

Йому спало на думку знернутися до декана. Той вельми здивувався: навіщо Сава вступав, коли йому нема за що жити.

Студентів не брали на роботу, дбаючи про чиетоту еліти. Сава розумів, що він надто помітний, і подався шукати роботу в ті райони міста, де про нього навряд чи чули. Це будш квартали, де жили вантажники, злодії, повії, дрібні крамарі. Всюди напівро звале ні будинки, немощені вулиці, де на кожному кроці траплялись несподіванки: то худе кошеня, яке вигнуло дугою спину на купі сміття, то мотузка з білизною, розтягнута посеред вулиці, бабуся, котрої палить люльку на порозі вбогої халупи, голісінькі дітлахи. Це було незвично, але не надто страшне. Люди жили тут звичайні, тільки втомлені. Настільки втомлені, що навіть не звертали уваги на Савину зовнішність. А може, просто нічому уже не дивувались. Це буяй квартали старців і божевільних. Один безногий каліка, який жив з того, що просив милостиню, довідавшись, що Сава шука€ роботи, вгостив його яблуком і після довгої мовчанки сказав, що, либонь, найкраще Саві піти до Віктора. Це був директор мандрівного цирку, який розкинув своє шатро поблизу, на пустирі. Каліка сам провів Саву туди, вправно стрибаючи на милицях через калюжі й вибоїни.

Саві пощастило. Директор цирку, огрядний чолов’яга з крихітними вусиками, швиденько зметикував, який скарб дослала йому доля, і не скупився на обіцянки. Про "феномен Сави" він, слава богу, не чув.

Сава домовився, що виходитиме на роботу ввечері й виступатиме під іменем Сильвеетр. Будь-яка платня йото влаштовувала, тільки б вистачило на харчі. Так Сава став дресирувальником звірів і почав вести подвійне життя. Він дресирував усіх тварин, які були в цирку: голуби — то й голуби, поросята — то й поросята, собаки, кішки, єдина мавпа — стара й дуже розумна. І ласки. Так, ласки. Сава переборов усі страхи і взявся дресирувати ласків, що й стало його коронним номером.

Вранці він слухав лекції про еволюцію й біоритми, а ввечері упевнено пірнав у намет з клітками, відмикав їх і йшов разом зі звірами на

репетицію. Попереду — Сава з мавпочкою ка руках, на плечах у нього голуби, обабіч — ласки. Замикали процесію два старих пуделі, що вміли рахувати, і кішки, яких навчили сидіти за атолом і пити чай. Всі звірі були навчені попереднім дресирувальником, котрий їх майже не кривдив, хіба що сп’яну, тож Сава не мав особливих труднощів. Уже через два тижні він виступав на арені, у вільний час готуючи власний номер. Звірі одразу звикли до нього, бо Сава вмів їх розуміти й поводився дуже лагідно; йому й на думку не спадало вдарити котрогось із них.

Крім дресированих звірів, циркову програму складали три немолоді хлопці-акробати, брати Пірси, фокусник з кумедним прізвиськом Ніж у серці, дві жінки-клоунеси, нещасні, озлоблені істоти, колишні повії, обом за сорок років. Саву клоунеси по-материнському полюбили. Без гриму й потворного блискучого шмаття вони виглядала цілком пристойно.

Щодо Віктора, то він давно покинув виступи і з обіду до вечора пересиджував у сусідньому шинку. Весь реквізит, люди і звірі вміщалися у старенькому автобусі та вантажній машині-фургоні. Директор і все товариство ненавиділи подорожі, на які їх штовхало зменшення касового збору. Вела все хазяйство дружина Віктора, вельми практична жінка. Інколи їй вривався терпець: вона люто лаялась.

Потрапляючи після занять в густу, задушливу атмосферу цирку, невигадливо прикрашеного блискучою бутафорією, з якої невблаганно осипалась позолота, Сава сам дивувався, як це йому вдається поєднувати два способи життя, два світи. Мабуть, причиною було те, що він серйозно ставився до будь-якої роботи і його неможливо було принизити.

Сава купав звірів, годував, вишкрібав клітки, які, власне, не людей оберігали від тварин, а тварин — від поганих людей чи жартівників, що напідпитку могли наробити великої шкоди.

Директорові не подобалось у Саві, може, лише те, що той не звертав ніякої уваги на публіку (насправді хлопець просто боявся туди хоч глянути).

Отак Сава жив більш як три роки. Номер з ласками приніс йому значний успіх, хоч публіка любила трохи гостріші враження, ніж ті, які давала сумовита пантоміма, що розігрувалась між Савою і ласками. "Людина-ласк" — про таку афішу для свого цирку мріяв Віктор, коли після пляшки вина він відчував у собі здатність завоювати весь світ. Однак Сава відмовився від будь-якої реклами, пригрозивши, що покине цирк. Він боявся, щоб не дізнались в університеті, бо ж студенти не мали права підробляти. Про моральний бік цієї справи він не думав, бо не робив нічого поганого і в цирку почував себе природніше, ніж у величному домі під назвою університет. Дні, коли у цирку не було вистав, Сава проводив у бібліотеці, й іноді його очі блукали по стелі, зупиняючись на вікні.

Притемнена арена. Сава, у сріблястому костюмі з перекинутим через плече яскраво-червоним оксамитовим плащем, виходить і, сівши на картонний камінь, виймає з кишені сопілку, притуляє її до вуст. Слабкий голос долинає до ласків. Вони кружляють навколо Сави, зачаровані мелодією. Сава прагне самотності й спокою. Він ставить між собою і ласками різні перепони: стіну, вогонь, воду. Але чари сопілки сильніші...

А потім темпі, смердючі вулички, де за кожним поворотом причаїлась смерть. Раптовий напад... Різкий біль у голові, болото, в якому Сава ледь не захлинувся. Він навчився захищати себе, йому доводилося відбивати напади невідомих, чути їх стогін, приглушені зойки, ніколи не знаючи, скільки нападників: троє, шестеро чи двадцятеро. Побитий, він змушений вернутися в цирк, вмиватись біля колонки з водою і йти спати до звірів, на купу соломи поруч з ласками.

Вранці, на заняттях, товариші підсміювались над ним, просили розповісти про любовні баталії, які Сава витримав цієї ночі. Він зводив усе на жарти.

Сава хотів, щоб хоч раз йому довелося захищати не себе, а когось іншого, хоч би й кохану, про яку він не мав права навіть думати і не мав часу шукати.

Влітку він вирушав з усім цирком у мандри. То були два щасливі місяці. Тіло його вкривалось золотистою засмагою, мозок відпочивав. На відпочинку звірі гралися в зеленій траві, скинувши з себе всю дресированість, тільки мавпочка Єва мерзла і, закутавшись у Савину ковдру, сиділа на приступці машини, безрадісно дивлячись на світ тьмавими очима.

Котроїсь зими вона померла, і Сава поховав її на звалищі біля самотнього дерева, про яке важко було сказати з першого погляду, живе воно чи мертве. Сава похукав на замерзлі руки, а потім підняв очі догори, але, крім одноманітного сірого неба, не побачив нічого. Йому стало Ще страшніше. Він розпалив багаття з дерев’яних уламків, які швидко згоряли, розтріскуючись вусібіч іскрами, і став чекати, що хтось до нього прийде. Прийшла замерзла кішка, довго терлась об стовбур кістлявою спиною, жалібно нявкаючи. Нарешті вмостилась Саві на колінах, і він гладив її брудну шерсть, тихенько наспівуючи якусь пісеньку. Кішці снились неспокійні сни, й вона здригалась усім тілом...

— Доки ви будете за мною йти? — нарешті не витримує Сава.

Той, до кого він звертається, невисокий худий хлопець з сірими очима і якимось безбарвним волоссям, спиняється і виймає з кишень руки.

— А може, я твій ангел-хранитель? — посміхається він.

— З яких це пір?

— Принаймні від сьогодні ним буду. Можеш повірити, що це для мене велика честь?

— То це ти?.. — вражено дивиться на нього Сава.

— Так, це я сьогодні підгавкував. Будьмо знайомі, Анастас.

— Вибач, поговоримо іншим разом. Я спішу...

— Куди? Куди може спішити студент, котрого вигнали з університету? Він може лише сісти ось на цю лавку і побалакати з ангелом-хранителем, що йому далі робити...

— Я знаю, що мені робити далі.

— Вештатись з мандрівним цирком? Є цікавіші заняття. Сідай і не дмися, як гусак. Ти по-дурному себе вів сьогодні. Могло бути інакше. Ти можеш поновитися згодом...

— Навіщо? Ноги моєї там більше не буде!

— Я ж кажу, ти міг поводити себе не так скромно. Всі горіли бажанням послухати пікантні подробиці з життя комедіантів. Я б теж послухав. А ти набрав у рот води. Нічого, завтра я дізнаюся з газет, що ти хотів сказати. А по радіо, напевно, передадуть биття твого сполоханого серця. Репортери так і увивались коло тебе. Для них, безперечно, не залишився непоміченим той факт, що ти двічі шморгнув носом.

Сава посміхнувся.

— Ну, якщо ти вже посміхаєшся, значить, все гаразд!

— А хто ти є насправді?

— Нещасний аспірант всього-на-всього. Якби я знав тебе раніше, тобі б вдалося уникнути цього дурного судилища. Принаймні у відповідь на їхній сценарій ми б розробили свій.

— А ця жінка, ти її знаєш?

— Трохи знаю. Це моя мати. Вона йде на пенсію, так що їй нічого не загрожує.

— Хороша в тебе мати.

— Мати як мати. Все життя мені вказує, що я маю робити. Слухай, Саво, на цій планеті тобі нічим займатись!

— Я сам це знаю.

— Але є ще Селія! Я дурень, що не познайомився з тобою раніше, ми давно б уже там займалися ділом. Не дивись на мене так, наче я божевільний. Серед аспірантів божевільних немає. Ти мені скажи, що ти знаєш про Селію?

— Там немає лісу.

— Правильно, Але буде. А ще що ти знаєш?

— Там були ласки. Напевно, усі загинули через шкідливий клімат...

— Ласки ще є. Мої друзі їх бачили. А щодо пустелі, то воду можна здобути. Я тобі покажу проби грунту. Там можуть рости фруктові дерева!

— А радіація?

— Дурниці! Колись на Селії проводили експерименти, та й то під землею.

— Щось я не розумію... — наморщив лоба Сава, — Хто нас туди пустить?

— Пустять! Туди й злочинців пускали б, якби ті захотіла. Клімат жахливий, там довго ніхто не витримує. Ми поїдемо в складі невеличкої експедиції від Екологічної комісії, як біологи.

— А що ми будемо робити?

— Рятувати ласків. Але це неофіційно. Вони ще чудом збереглися. Тисяча голів, не більше, за скромними підрахунками.

— Тисяча?! — вражено перепитав Сава, — За двадцять п’ять років лише тисяча?

— А ти що думав? Мільйон?

— Правда. Тут люди іноді вмирають з голоду, хвороб. Я сам бачив. Живуть в халупах. А ти кажеш — ласки...

— Панування еліти, що ти хочеш! Науково-технічний прогрес! Жертви мусять бути, аякже! Навіщо ти мені це кажеш?.. Я не винен, що, завдяки матері, маю змогу вчитись, а то, хто знає, ким би я став. Може, клоуном... З нас виховують білоручок. Ми нічого не вміємо робити. Якщо тебе труднощами не здивуєш, то для мене зараз найголовніше — не втратити рештки людяності й присвятити себе потрібній комусь справі. З наукою покінчено. Мене давно вже нудить від неї. Розумієш, Саво, ти наштовхнув мене иа геніальну думку... Ми повинні обжити цю планету, тим самий врятуємо не тільки ласків, а й людей з тих кварталів на смітниках. У них буде робота, дім...

— Знову переселення. Акліматизація... І принесемо туди гроші, вино, хвороби. Наші звички, наше сміття. А потім знову будемо шукати нову Селію.

— Нехай, але ж ми не прилетимо туди на все готове...

— А кошти?

— Роздобудемо, Саво! Екологічна комісія дасть на дослідження. А з часом ми залучимо до цієї справи маси, приватні товариства.

— А ласків знову відправимо в резервацію...

— Ти неможливий, Саво! Чесне слово! З ласками ми знайдемо спільну мову: вони — мислячі істоти. Ти подумай над усією цією історією. Люди їх бояться, смирних, щирих створінь. Чому? Я тебе питаю: чому? Всесвіт вважають одноманітним щодо проявів мислячої матерії. Якби ласкам довелося боротися за існування у важкому кліматі, вони б стали людьми з усіма їхніми вадами.

— Чому ж вони не борються за своє існування на Селії?

— Я чекав цього питання. По-перше, вони борються, але ностальгія...

Сава невесело розсміявся:

— По-моєму, ласки деградували. Вони не витримали конкуренції з більш активними людьми.

— Ти вважаєш мене утопістом? Поглянь в такому разі в дзеркало на власну персону. Звідки ти взявся? Як ти можеш відрікатися від того, що дала тобі природа? Ти ж ходяча утопія!

— Хочеш сказати, що моє місце серед ласків? Я сам це знаю. Мене в цирку називають "людина-ласк". Досі я відмовлявся, щоб моє ім’я писалось на афішах. Але тепер я вільний від усяких умовностей...

— Скажи мені одразу, Саво, ти поїдеш з нами?

— Все починається прекрасно, а кінчається жахливо. Я не народився мудрецем, і мені важко вирішити. Я хотів би мати сім’ю, дім. Це найбільше, чого я хотів би. І я... я просто боюсь не повернутись з подорожі...

IX. З ГОСТЯМИ І БЕЗ ГОСТЕЙ

Перше, що побачив Сава, ступивши на Селію, був будинок. Здалеку він виглядав невеликим: синій дах, білі стіни, вікна, затулені віконницями, — і більш нічого. Жодного деревця, тільки ріденька вигоріла трава поміж пласким чорним камінням. А ще — цілковита відсутність вітру, про це Саву попередили раніше. Однак після штучної атмосфери корабля повітря видавалось свіжим. Їхній багаж, кільканадцять контейнерів, по транспортеру сповз просто на землю.

П’ятеро дослідників, серед яких тільки один був тут раніше, подумали: "Ну й ну!" Після розкішної природи Ерідана безрадісний пейзаж здавався ще похмурішим.

— Хлопці, до роботи! — наказав керівник експедиції Неоптолем. — Акліматизуємось потім. Сава і Анастас перевірять, чи є вода в колодязі. Інструкцію знаєте?

— Знаємо.

Було незручно йти в скафандрах, але це вже був якийсь рух.

Кришка колодязя була засипана піском, і Сава побачив довкола сліди ласків.

— Вони були тут десь з тиждень тому… — пробурмотів він.

Хлопці підважили кришку колодязя ломами, які взяли з собою. Перед ними відкрився чорний отвір, звідки тягло холодом.

— Чого ти спинився? — спитав Анастас. — Де прилад?

Сава витяг з кишені пласку коробочку в шкіряному футлярі. Прилад вони підвісили над отвором. Кілька хвилин Саві ввижалося, що зараз хтось вхопить його за руку і потягне вглибінь.

— Досить.

Анастас глянув на шкалу:

— Є! От ми й виконали, Саво, перше завдання. Тепер встановити ще сонячні батареї — і вода попливе, дзюркочучи, аж до самого нашого дому. Ну, як тобі тут? Простір!

— Жодного дерева. І вітру… — сказав Сава і зітхнув.

— Заплющ очі й уяви собі, що ми скропимо все навкруг водою і засіємо. Тут дерева виростуть до неба.

"Я чекав гіршого, — подумав Сава. — Ласки сюди скоро прийдуть. Що вони їстимуть? Наш сухий пайок?"

До вечора вони транспортували вантаж на станцію, і Сава вперше відчув на собі примхливість клімату Селії. До обіду немилосердно пекло

сонце, ввечері різко холодніло; навіть робота не зігрівала, хоч вони працювали як одержимі.

Коли вони сіли вечеряти, за вікном стояла темінь. На повну потужність працював електрокамін; боліли руки, і довгий час ніхто не міг зігрітись. Неоптолем вийняв півлітру спирту, і діло пішло на лад. Від втоми й випитого злегка наморочилось в голові. Сава сидів і прислухався до розмови. Він нікого добре не знав з цих чоловіків, окрім Анастаса, й ніхто з них поки що не намагався з ним зблизитись.

Свейн, лікар, з волохатими руками і великою лисиною, був найстарший поміж них, мав десь за сорок років. Сама мета експедиції, як гадав Сава, змушувала до кожного з них відчувати симпатію, оскільки на Селію потрапляли люди, котрим ця подорож не обіцяла ні грошей, ні кар’єри, ні блискучого майбутнього. Їх начебто приводила сюди якась сумна необхідність.

Пітер — довготелесий хлопець з вузькими, трохи розкосими очима, був радистом і геодезистом в одній особі.

Навпроти Сави сидів Анастас, котрий потихеньку розглядав вкриті мозолями долоні.

Розмову вели капітан корабля та його помічник, бувалі космічні вовки, котрі післязавтра відлітали на Ерідан, Через три місяці вони повернуться, щоб забрати з собою членів експедиції.

Саву трохи дивувало, чому їх так швидко заберуть, адже за три місяці їм не вдасться багато зробити. Неоптолем пояснив, що цей час буде тягнутися до дідька довго і, може, через тиждень когось з них доведеться відправити додому напівживого. Аякже, здоров’я вони мають, щеплення їм зробили, ліків удосталь, але ця Селія — найвередливіша і найпідступніша з усіх жінок, яких коли-небудь бачив світ.

Селія — жінка. Сава посміхнувся з цього порівняння.

— Минулого разу, — сказав Неоптолем, неквапливо розтягуючи слова, — тут трапився дивний і моторошний випадок. Я, правда, не був тоді керівником експедиції. Двоє наших, ви, певно, чули, Арвід і Мейсі, кинулись в колодязь. Не цей, ні, та станція була за добрих 400 кілометрів звідси. Найжахливіше було те, що Арвід і Мейсі кидались туди на наших очах, вибравши такий час, коли всі були надворі. Я сам це бачив. Пекло тоді немилосердно. Арвід ремонтував всюдихід. Ми подумали, що він йде напитись холодної води. Руки в нього були у мазуті. Він ще витер їх ганчіркою. Отож він пішов прямісінько до колодязя, а потім побіг, як буває, коли людині не терпиться від спраги. Ми чомусь дивились йому вслід, наче хтось наказав нам дивитись. Люк був відкритий, бо колодязь доводилось час від часу поглиблювати. Арвід уже був коло самісінького колодязя, і в нас склалося враження, ніби йому не потрібно води, він просто щось згубив і тепер шукає, може, фотокартку милої. Потім він кинувся в отвір головою вниз.

— А Мейсі?..

— Мейсі зробив це через два дні. Він ще допомагав витягати Арвіда, точніше те, що з нього лишилося. П’ятдесят метрів польоту в темряві... Арвіду розпороло кишки об один з гаків, на які ми чіпляли троси, коли чистий ли колодязь. Мейсі був напідпитку, а в такому стані люди повторюють чужі вчинки, наче мавпи...

Капітан корабля витер масні губи паперовою серветкою і сказав:

— Нічого жахливого в цій історії я не бачу. Сонячний удар і стан оп’яніння. Адаптація, мушу вам сказати, ніколи не буває повною. Людина ніколи не звикне до іншої планети, що б вона там не говорила. Тільки в поганеньких романах адаптуватись — раз плюнути, все одно що звикнути до морської капусти. Я от чого літаю? Треба дітей на ноги поставити, сина й дочку. Жінка сама мене випихає, а мені від однієї

думки, що доведеться топтати ногами цей червоний грунт, аж усе в животі перевертається.

"Червоний грунт? Дивно, я й не помітив", — здивувався Сава.

— Любий капітане... — вкрадливо почав Анастас, облишивши свої долоні. — Дідько з нею, тією адаптацією, вибачте на слові, хай грім мене поб’є, але Арвід і Мейсі померли не через те, що були слабаками!

— А через що вони загинули, юначе?

— їх хтось покликав з колодязя. Більше я нічого не скажу І

— Бо більше ви нічого не знаєте! — гаркнув раптом Неоптолем. — Ви там не були і покиньте дикунські вигадки! Ми приїхали сюди займатися ділом, а не ритись у підсвідомості. Галюцинації бували тоді у всіх і у вас теж будуть, подивлюся, що ви будете витворяти, коли я вас замкну в ізоляторі!

— Даруй, Неоптолеме, — обізвався Свейн. — У мене виникло питання: Мейсі долетів до води?

— Ні. Його занесло в бокову нішу. Помер від розриву серця. Але яке це має значення?

— Ніякого. Просто цікаво, наскільки схожі ці випадки...

Дальшої розмови Сава не чув, бо його знудило, і він покинув товаришів. Полощучи рота, хлопець глянув у дзеркало — блідий як стіна.

— Уже? — спитав співчутливо Анастас, що чекав його за дверима.

— Вже. Я собі одразу уявив. Ми ж сьогодні заглядали в колодязь.

— В Неоптолема така тактика: попереджати. На тебе, бачу, подіяло, а я ще здуру ляпнув про голос.

— Я хочу спати.

— Я теж хочу. Слухай, ти не знаєш, чим треба мастити пухирі? Свербить страшенно.

— Пошукаєм в аптечці. Завтра одягай рукавиці.

— В таку спеку?! А ти?

— У мене шкіра груба, — посміхнувся Сава, і йому до болю захотілось вийти в сад, лягти горілиць на широку лавку, заплющити очі.

І знати, що ніщо від цього не зникне: ні шелестливі дерева з широким листям, ні пелюстки квітів, ні вітер, теплий і свіжий водночас...

— До Свейна варто придивитись... — сказав Анастас. — Цікавий чоловік. Ти знаєш, що він працював лікарем у божевільні?

— А Пітер? Він теж якийсь дивний...

— Пітер? — скривився Анастас. — Я його розкусив. Він тут неофіційний керівник.

— Як? А Неоптолем?

— А так! У кожній експедиції є свій донощик. В університеті у кожній групі. Якщо тобі це невідомо, то ти боже теля. Цивілізація без донощиків — не цивілізація. Це все одно, що будинок без каналізації.

— Дивно, одначе. Він так щиро працював сьогодні. Мені допомагав...

— Вся різниця між ним і нами, що йому платять за щирість, а нам ні. Коли ми повернемось звідси, він втратить до нас будь-який інтерес, навіть перестане вітатись. В них професійна алергія на людей, про. яких вони знають все.

Вони ходили далеко в степ, якщо цю виснажену бозна-якими катаклізмами рівнину можна було назвати степом. Отак після сніданку й пішли без нічого, взявши лише капелюхи від сонця. З будинку здавалось, що рівнина гладенька, як стіл, але то був оптичний обман. Безліч улоговин, пагорбів — озирнешся і не побачиш станції.

— Казна-що, — зітхнув Анастас. — Ні флори, ні фауни. Теж мені вибрали місце. Геодезисту буде вдосталь роботи... Що ти там надумав, Саво?

— Нічого. Мені це не здасться таким уже мертвим. Скоро прийдуть ласки і в нас буде робота.

— Ти їх чекаєш, наче дощу.

— Для дощу досить наготувати посудину, а для ласкїв цього мало.

— Ми їх принаймні напоїмо. Є ж колодязь...

Їм одразу ж згадалася вчорашня розповідь Неоптолема. Анастас нахилився за камінцем і, покрутивши його в руках, шпурнув подалі.

— Хоч якийсь звук...

Не встиг він цього сказати, як виразно почулося лопотіння, наче вони сполохали невидимого птаха. Потім знову залягла тиша.

— А може, тут є і фауна, і флора, тільки невидимі для людського ока? — пожартував Сава.

— Твоя гіпотеза може зацікавити лише Свейна. Шепнем йому на вухо, бо Неоптолем знову заведеться про галюцинації.

— Більше не кидай нічого, добре? — раптом попросив Сава.

— Як хочеш! Все одно ми зараз топчемо невидимі квіти й бджоли, які не кусаються лише тому, що не хочуть, щоб хтось знав про їхнє існування.

— На нашій планеті все інакше, — зауважив Сава. — Вона більше схожа на Землю...

— Яку ніхто не бачив і не побачить.

— Чому ти так думаєш? Можна ж її колись відвідати. Я читав: раніше літали туди.

— Іди від мене...

— Я думав, ти знаєш... Це всі знають.

— Іди...

Сава сів просто на землю, яка ставала потроху гарячою. Сонце, одне на дві планети, було для Селії нещадне.

"Який я дурний, — подумав Сава. — Чого я сюди приперся? Мені треба тихої, спокійної місцини, де все росте й цвіте. Я ж уже не повернуся таким, як був. Звідси не вертаються".

— Анастасе! — крикнув він. — Анастасе!

— Ого-го-го! — відізвався той.

— Ого-го-го!

Сава біг, доки весь одяг не став на ньому мокрий.

Коли Анастаса не стало, Саві все одно вчувався його голос, сміх і він думав про нього, наче той ось-ось мав повернутись.

Селія кишіла привидами. Поки вони чекали ласків, приймаючи радіограми з трьох станцій, Сава спробував висіяти трохи насіння. Це не було експериментом, оскільки в принципі земля вважалась придатною для обробітку, але користі з землеробства практично не було ніякої, тим більше, що ніхто на Селії не збирався залишатись.

Серед багажу було кілька мішків з насінням. Неоптолем про це сказав якось мимохідц наче їх прихопили випадково. Власне, він, Анастас і Сава були єдиними спеціалістами в цій галузі.

Свейн погано переносив спеку, був огрядний і не вельми цікавився тим, що робиться надворі. Він або спав, або впорядковував аптеку. А ввечері примушував усіх роздягатися до пояса і ретельно обстежував. Це була неприємна процедура, бо в разі захворювання члена експедиції негайно відправляли на Брідан. Свейн в душі тішився такого необмеженою владою. Сава і Анастас тихцем лаялись, але мусили зносити дріб’язковість Свейна, котрий був милим і цікавим співрозмовником у неробочий час і знав безліч дивовижних історій зі своєї лікарської практики.

Кожного дня Свейн урочисто проводив обряд кровопускання, тобто брав аналізи. При цьому поводився дуже нахабно. Анастас називав його

вампіром і ревниво стежив, щоб Свейн, боронь боже, не взяв зайвої краплини крові.

А ласків усе не було...

Перед тим, як посіяти зерно, Сава ще раз ретельно простудіював усі підручники з агротехніки, довідався, як вирощувати орхідеї і кактуси, хоч йшлося лише про злаки і кормові трави. Місце ддя ділянки він вибрав неподалік колодязя. Спочатку позбирав каміння, але земля не стала м’якша — з лопати сипались іскри. Про плуг ніхто не подбав. Сава пригадав, як колись він працював помічник ком садівника, і йому стало смішно. Він не міг тут уявити ні саду, ні лісу, ні городу; Саме тому всі його спроби були приречені на невдачу. Войи щедро полили землю водою. Сава й Анастас сподівались, що вона розм’якне, й під вечір, коли спека почала спадати, висіяли трохи насіння невибагливої трави.

Неоптолем, котрий усе це бачив, не сказав ні слова.

Свейн зміряв температуру увечері. Це було кумедне видовище: чотири дорослих чоловіки сидять з термометрами під пахвою. У Сави виявилось +38, в Анастаса +38,3°.

— Завтра носа не висувати з хати! — наказав Свейн. — Марш в ізолятор!

— Ще чого! — аж підстрибнув Анастас— Нам ніколи стриміти в ізоляторі!

— Анумо, хлопці, підсобіть! — сказав лікар.

Неоптолем незворушно записував щось у журналі. З Анастасом легше було справитись. Свейн і Пітер, схопивши його під руки, затягли в ізолятор, замкнувши за ним двері. Сава мовчки опирався, ало під кінець ошалів, коли Свейн дав йому під зад. Він стояв посеред кімнати. Свейн

лежав на підлозі, а Пітер сидів, прихилившись до стіни, й очманіло кліпав очима. Він боляче вдарив голову.

— Я здоровий, — буркнув Сава.

— Ну і ну... — сказав Свейн. — Твою б силу та в мирне русло.

Він, крекчучи, підвівся.

— Може, ти й здоровий, хлопче, але з нервами в тебе не гаразд. Лови!.. — Свейн кинув Саві таблетку, яку вишпортав з бездонних кишень. — Якщо температура не спаде, підеш в ізолятор. Нам не треба тут зарази. Завтра я зроблю бактеріологічний аналіз грунту.

Свейн поплескав Пітера по щоці.

— Всього-на-всього ґуля.

— Рентген... — простогнав той. — Мені дуже кепсько...

— Будь мужчиною! Йди полеж!

Він допоміг йому підвестися. Сава провів рукою по лобі. Відчув у всьому тілі втому і змушений був сісти в крісло. У кімнаті нікого не було. Неоптолем кудись зник.

"Напевно, в радіорубку, — подумав Сава. — Нас виженуть звідси. Нехай..."

Але куди він піде після повернення на Ерідан і до кого...

Очі самі собою злипались. Треба поміряти температуру. Сава відчув на плечі важку руку Свейна.

— Може, підемо спати? — запропонував той.

В ізоляторі їх протримали три дні. Там все було м’яке, наче створене для буйних хворощів. І жодного вікна, один безшумний вентилятор. Налютувавшись, хлопці лягли на свої ліжка й втупились у стелю. Приходив Свейн. приносив їм їсти, питав, як здоров’ячко. Анастас тягнувся рукою до книжки, але лікар спритно ухилявся. Так само спритно він ухилявся від бесіди про те, що відбувається назовні.

— Він мститься за ту бійку, — казав Анастас, — Він не має права так поводитися з хворими. Це все так нагадує сімейні сцени, аж недобре робиться. Моя мати, коли сердиться, звісно, виконує всі материнські обов’язки, готує їсти, пере, але на мене не звертає уваги, наче я недоумкуватий. Але ж вона жінка, а жінки незрозумілі. Скільки разів я казав їй; "Якого біса ти зі мною панькаеніся, я ж не маленький?" Ти мене чуєш, Саво?

— Чую. Твоя мати — чудова жінка.

— Мені знаєш що здається, Саво? Нас будуть тут терпіти, що б ми не робили. І знаєш чому?

— Чому?

— Тому, що ми тут зв’язані усі один з одним. Це просто таке місце, така планета. Одна людина тут пропаде, не виживе. Коли нас кілька, ми вже сила. Не сума сил, а сила. Ти мене розумієш?

— Ти хотів сказати "один організм"?

— Щось таке. У всякому разі, не стадо, як на нашій рідній планеті, де виживає сильніший. Ми повинні або всі вижити, або всі загинути.

— А Мейсі, Арвід?

— Тут не обійшлося без нечистої сили. Я ж казав, їх хтось покликав. Це трапилося б і з іншими, але вони вчасно втекли з Селії.

Сава промовчав. Слова Анастаса не зовсім його переконали.

— Мене хвилює тільки одна річ, — сказав Сава. — Чи вдасться нам щось зробити, чи ми тільки будемо вдавати, що займаємось серйозними справами.

— Ти маєш рацію, Саво. Весь суспільний устрій проти нас. Ми тут для декорації. Інші експедиції, які тут працюють, в тисячу разів краще обладнані, бо вони не цікавляться ласками й черв’яками. Ось побачиш, що вони тут набудують пізніше! Ми тут тимчасові охоронці флори і фауни.

— Які з нас охоронці! — буркнув Сава. — Охороняємо каміння й глину. Просто дивом буде, якщо на цій планеті лишився хоч один живий ласк.

— Треба було з собою привезти! — розсердився Анастас, але Сава уже не чув цього. Йому солодко защеміло в грудях. А що, коли їх завтра випустять з ізолятора і вони побіжать до колодязя і побачать перші паростки зелені.

Взагалі, це була дурна затія — експедиція біологів, на? Селію. Їм заборонялось покидати станцію в радіусі більш як п’ятдесят кілометрів. Ще в університеті Сава наївно вірив, ніби ласків на Селії доглядають спеціалісти, котрі дбають за них. Мільйони людей теж вірили в це.

Питання суспільної ієрархії мало обходило Саву. Він знову ж таки вірив, що людина може досягнути того, чого вона прагне. І вірив у це до кінця життя. Його нелукава душа не зазнавала ні запаморочливих злетів, ні жахливих падінь, Сава піднімав той камінь, яким його вдарили, і роздивлявся так довго, що забував про біль.

В такому місці люди швидко звикають одне до одного. Хлопець тішився з того, що має справжнього друга, що Неоптолем лає його без злоби, а Свейн дбає про здоров’я, навіть Пітер не відмовиться допомогти. Це справді була сім’я, тільки Анастас мав трохи інше уявлення про неї. В сім’ї точаться свої війни, є свої перемоги й поразки. Іноді Сава мало не зі слізьми на очах дякував долі, що він на оцій убогій землі вперше пожив у людському теплі. Ще більше гнітила його думка про повернення назад.

Трава зійшла нескоро, але все-таки зійшла, незважаючи на холодні ночі й гарячі дні. Сава трусився над кожним паростком, обгородив шматок землі й мріяв дочекатись насіння, яке буде ще стійкіше. Анастас сміявся, що Сава невдовзі стане вегетаріанцем, їстиме траву й зможе вижити на Селії, де інші померли б з голоду.

Слава богу, ніхто не хворів. Експедиція зібрала вбогий гербарій, колекцію комах і видобула з грунту справжніх черв’яків. Є життя на Селії. Вона не мертва, її не можна перетворити на звалище чи ракетний полігон. Неоптолем марив про озера на півночі, ріки. Який жаль, що їм трапилась така пустельна місцина! Ще трохи — й Неоптолем відважився б на авантюру: податися в глиб степу хоча б на двісті кілометрів, наскільки дозволить наявний транспорт, невеликий всюдихід. Неоптолем мав досить здорового глузду, але коли думав про мандрівку, то в нього свербіли п’яти. Раз на п’ять днів він дозволяв собі відлучатися зі станції, гасаючи на всюдиході. Повертався увечері, заморений, мокрий від поту, і мовчки розкладав у вітальні на столі знайдені скарби: новий вид комах, камінці, як йому здавалось, органічного походження, проби грунту. Одного разу він приніс квітку з крихітними білими пелюстками, зовсім мало схожу на квітку, але, боже, як вони тішилися! Неоптолем від радості ходив червоний і розмовляв так голосно, що Свейн пішов раніше спати, не дочитавши книжки.

Невдовзі з’явились клопоти. До них мали приїхати гості: геологічна експедиція з найближчої станції, за п’ятсот кілометрів звідси. Це була давня традиція, свято з бенкетом, дружніми розмовами і таким іншим.

За три дні до прибуття гостей Неоптолем ганяв своїх підлеглих, як тільки вмів, і сам працював до сьомого поту. Треба було подбати і про нічліг, і про їжу, і про вино. Сава зробив нову огорожу для поля, пофарбував її у такий любий його серцю зелений колір. Свейн перемив увесь наявний посуд і тримав його напоготові. Анастас вголос мріяв про дивовижні пиріжки з ягодами, які пекла його мама, але, на жаль, не мав достатнього вміння, щоб втілити мрію в життя. Якось само собою обов’язки кухаря перейшли на Саву, котрий умудрився з консервів зробити кілька пікантних салатів. Йому до вподоби була хатня робота, бо нею він займався з давніх-давен. Пітер сумно прибирав на дворі, а потів згріб усе сміття докупи і підпалив. Вони вперше за два місяці побачили живий вогонь.

Анастас із Свейном вели безконечні розмови про майбутній бенкет.

— Еге, — казав Анастас. — Вони сюди так рвуться, бо думають, що в біологів завжди є якась живність, придатна на печеню!

— Мариноване м’ясо теж непогане, — ковтав слину Свейн. — Особливо коли полити його фруктовим соком. Цю справу я візьму на себе. Не доручу Саві.

— А випивки вистачить?

— Авжеж. Я зробив ревізію. В Неоптолема теж є власні припаси. Він їх витягне, коли припече. Крім того, є прекрасний чистий спирт з моєї аптеки...

— Найприкріше, що нема ні жінок, ні музики.

— А магнітофон?

— Це ще не музика.

— Сава грає на сопілці.

— На стільки душ потрібна добряча труба.

— Їх теж п’ятеро?

— Та ні, семеро. Дванадцять чоловік. Ліжок десять. Двох покладемо в ізоляторі...

— Ми з Савою можемо піти в ізолятор.

— Що, сподобалося? О, ледь не забув! Ходіть-но усі сюди! Потрібне щось оригінальне, сюрприз. Дозволяю подумати до завтра. Переможцеві — приз, пляшка шампанського!

— О, тоді я теж подумаю! — сказав, потираючи руки, Неоптолем, облишивши терзати лічильну машинку.

Переможцем виявився Пітер. Серед різного мотлоху він знайшов досить велику повітряну кулю. Наповнена газом, прив’язана мотузкою і прегарно розмальована, вона надала станції святкового вигляду і була добре видна з вертольота, котрим прилетіли гості.

— Живуть же люди... — заздрісно зітхнув Неоптолем. — А ми їздимо на допотопній таратайці.

— Так то ж геологи! — з притиском сказав Анастас, аж Сава занепокоєно глянув на нього.

Оранжевий вертоліт приземлився метрів за сто від станції. Сава стояв на ґанку й дивився, як один за одним з його черева виходили чужі чоловіки. В нього знову з’явився острах перед незнайомими людьми.

Невдовзі він переконався, що тим людям немає до них ніякого діла, хоча вони й заглянули усюди після церемонії знайомства. Щось дивне з’явилось на їхніх обличчях, коли вони побачили зелену траву, дбайливо обгороджену.

— Це все наш Сава! Це його ідея! — казав Неоптолем, і Сава не знав, куди йому подітися з ніяковості, бо очі прибульців найчастіше спинялися саме на ньому.

— У нас на станції є невелика оранжерея, — сказав найбалакучіший з прибульців, очевидно, найголовніший, бо ходив поруч з Неоптолемом. — Овочі, фрукти, навіть квіти. Ми вам дещо привезли в подарунок...

— Так це оранжерея! — похопився Анастас— А в нас росте під відкритим небом.

— Мені здається, хоч я й не спеціаліст, що оранжереї більш перспективні.

— Сава посіяв і пшеницю... На тім розмова скінчилася.

Неоптолемові аж свербіло від нетерплячки нарешті сісти за стіл і почати обмін інформацією. Він покладав багато надій на гостей, сподіваючись, що ті, хоча це й заборонено, зможуть дещо розповісти про свою місцевість, де клімат був трохи м’якший. З цією метою він тримав у власній шафці кільканадцять пляшок винця.

Анастас полінувався зазирнути йому в душу й іронізував над Неоптолемовою запобігливістю.

— Небагато живете... — сказав той, що мав чорні вуса. — Поскупились вам на обладунок. Ми собі навіть басейн спорудили. Тяжкої роботи не маємо, все механізовано, але, як напечешся на сонці, то

кортить поплавати. Справи йдуть краще, коли маєш сякий-такий комфорт.

— У вас дощ буває? — спитав Неоптолем.

— Уже півроку нема... — з жалем розвів руками гість.

— А нам через дощ спокою нема! — лукаво блиснув очима Анастас— Минулого тижня лило день і н£ч. Ми вже ковчег почали будувати, аж воно перестало.

— Невже? — ввічливо здивувався той. — Де ж поділась вода?

— Випарувалась!

— Він жартує, — встряв Неоптолем. — Дощу не було ще, але барометр починає рухатися.

— Ми точно не знаємо, але планета неспокійна.

Сава здригнувся від цих слів, наче йшлося про живу істоту.

— Що ж, будемо їсти і пити, дорогі гості! — обірвав мовчанку Неоптолем. — Хлопці тут усе самі готували, мене до кухні не підпускали, так що прошу вибачити, коли щось не так...

З усіх балачок, що велися при гостині, Неоптолем мало що вивідав і під кінець махнув на все рукою. Заговорили про жінок, обурюючись, що тих не пускають на Селію.

— Я от міркую так, — заявив Свейн, котрий вважав себе великим джиґуном. — Я от так міркую!

Словом, справа не в їхній тендітності. Жінки — живучі істоти. Якщо вони тут приживуться, звідси їх ніякий дідько не викурить. Лише зайвий клопіт. Вони забажають крамниць, оранжерей, а там іще шкіл або й театрів. Це — невигідно. Давайте вип’ємо за чоловічу планету Селію.

"Господи, — подумав Сава. — Які ми вбогі порівняно з ними і як вони зневажають нас за це!"

Він пошукав очима Анастаса. Той у кутку гаряче сперечався з гостем.

"Я йому не потрібний, — подумав Сава. — Може, я заздрю, бо не здатний на більше? Я ганебно отупів. Мене нудить від біології. На цій мертвій планеті нічого, крім трави, не виросло і нічого, крім черв’яків, не народиться".

Він тихо вийшов надвір, ледь не задихнувшись від пекучого холоду.

Він помітив білу тінь, що ковзнула біля вертольота, і подумав: "Галюцинації".

— Галюцинації, кажеш? — поплескав Свейна по плечу гість. — У нас не буває галюцинацій. Ми спимо як убиті!

Справді, краще заснути. Сава дивився на веселу компанію, спершись на одвірок.

— Гей, Саво! — гукнули до нього. — Хочеш, візьмемо тебе з собою? Ти дуже гарно вписуєшся в пейзаж. Будеш у нас за аборигена...

— Не хочу! — відрізав Сава, — Не хочу ні вашої оранжереї, ні вашого басейну, ні вашого міцного сну!

"Де Анастас?"

— Візьміть мене! — почув Сава голос приятеля. — Я зберу гербарій, а може, десь зловлю щура вам до супу.

"Молодець! — вирішив Сава. — Так їм і треба!" Кожне слово, почуте ним, виростало до розміру поїзда, який, гуркочучи, нахвалявся розчавити кожного, кого здибає на шляху.

— Ми не продаємося! — сказав він, і це було вже зайве як на гостинних господарів.

Він одразу це зрозумів і вийшов.

Біля туалету наштовхнувся на гостя, котрий застібав штани.

— Які гарні ріжки! — сказав той.

— Авжеж, — чемно відповів Сава, нахиливши голову, буцнув його просто в живіт і, не слухаючи лементу, подався в ізолятор.

Через тиждень Неоптолем сів у всюдихід і подався в степ, як завжди, віддавши необхідні розпорядження. Вони чекали його увечері, потім уночі. А потім пройшов ще один день і минула ще одна ніч. Нарешті радист Пітер зв’язався з усіма станціями на Селії. Неоптолем зник. З Ерідана передали, щоб усі залишались на своїх місцях і не вдавались до розшуків. Найближчим часом прийде допомога.

Залишатись на своїх місцях. Це було неможливо. Пітер взяв на себе обов’язки керівника й поводився дуже зухвало. На четвертий день майже ле лишалось надії, що Неоптолем живий. Рації на борту всюдихода не було. Можливо, вийшло пальне? Але Сава з Анастасом заправляли всюдихід. Пального мало вистачити на 500 кілометрів.

Може, аварія? З геологічної експедиції передали, що послати вертоліт поки що не можуть.

Сава побачив, що життя однієї людини навіть на такій безлюдній планеті не має ніякої цінності. Він давно б подався на розшуки Неоптолема, але не було ні транспорту, ні хоча б захисту від пекучого сонця.

Анастас зі Свейном теж хотіли йти шукати, безупинно сперечались і не могли ніяк досягнути згоди.

Сьомого дня Анастас вмовив Саву йти удвох, таємно від Пітера і Свейна. Звечора вони наготували все необхідне і лягли рано спати, щоб встати на світанку. Коли Анастас заснув, Сава підхопився. Була година ночі, Сава завжди легше переносив холод, ніж спеку. Краще йти цілу ніч. Він взяв з собою спальний мішок, сонцезахисний, шолом, аптечку, воду і трохи харчів. Вдягнув теплий хутряний комбінезон. Йому пощастило непомітно вислизнути зі станції. У Свейна світилось. Напевно, знову пив на самоті.

З рюкзаком на плечах, присвічуючи собі ліхтариком, Сава пішов по слідах гусениць. Вони вже йшли по цих слідах, десять кілометрів. Далі йти було неможливо: почалася спека. Чомусь у всіх виникла думка, що Неоптолем виїхав за межу, визначену для експедиції. Тільки там могло щось трапитися. Сам по собі випадок був не тільки трагічний, але й скандальний. Самоуправство керівника експедиції — річ нечувана. Втім, крім Пітера, ніхто на станції не засуджував Неоптолема.

Коли станція зникла з очей і навкруги залягла темрява, Сава усвідомив, що він знову сам, і відчув скоріше розпач, ніж полегкість. Але назад не вернувся.

Він ішов не відпочиваючи. Ліхтарик освітлював мізерний шматок землі. Згодом він помітив, що збився з дороги, не видно було слідів

гусениць всюдихода. Сава міг лише сподіватись на інтуїцію чи ранок, який освітить все кругом. Ранок довго не наставав. Сава присів відпочити. Потягся було до спального мішка, але примусив себе встати. Вдень буде йти ще важче.

Почало сіріти. І тут Сава побачив ласків, десь з двадцятеро. Вони збились докупи і спали в невеличкій улоговині. Живісінькі ласки прокинулись від його кроків, підняли голови. Він так довго їх чекав, але зараз відчув лише безмежний подив. Ноги в нього гули від утоми. Сава сів. Потім таки витяг з рюкзака спальний мішок, заліз в нього і миттю заснув. Йому приснився короткий сон, наче він у себе вдома блукає по кімнаті, з нетерпінням заглядає у вікно, чекаючи дощу. Уже гуркоче грім, блискає, дерева тремтять усіма гілками, а дощу немає. Гуркіт усе сильнішає, здригаються шибки на вікнах, хитаються стіни, а втекти з дому він не може, бо все замкнено.

Сава прокинувся, не тямлячи, чому земля рухається сама по собі, а ласки перелякано кидаються по улоговині. Він миттю вислизнув із спального мішка, не втримався, впав, боляче забивши руку. Пагорби ворушились, менші й більші камінці з підстрибом скочувались униз.

Треба було тікати, поки не пізно. Сава побіг, а за ним — ласки. Власне, це було схоже не на біг, а на якесь кумедне підстрибування. Курява вкрила весь білий світ. Сава не мав часу думати, що відбувається навколо, хто він такий і що тут робить. Треба було тікати.

У Сави на мить з’явилась підозра, що станція поблизу. І це справді було так, Як тільки поштовхи зникли й курява почала спадати, він побачив навколо глибокі розколини, з яких вибігала вода, до краю змінений пейзаж, але все ж не настільки, щоб він не впізнав місця, де колись була біологічна станція з Ерідана…

Х. РОБОТА

Пройшло багато часу. Сава не лічив, скільки разів сходило й скільки разів заходило сонце.

Покинувши станцію, що стала могилою для його товаришів, Сава пішов у супроводі ласків туди, куди повинен був іти, не керуючись при цьому ні здоровим глуздом, ні інтуїцією. Він не хотів померти, лежачи на землі. Якби він був сам, то, може, лишився б чекати кінця серед руїн. Але з ним були ласки, і Сава, незважаючи на затьмарений розум, бачив у їхніх очах якесь заохочення, спонукання до дій, врешті-решт — докір. Він так ніколи й не дізнався, що через два дні прибув космічний корабель і що його багато років вважали загиблим.

Сава більше не думав про Неоптолема, розшуки якого врятували йому життя. Він просто йшов по сліду гусениць всюдихода, доки шалені дощі, що лили три дні й три ночі, не розмили цих слідів. Земля просякла вологою, яку спочатку жадібно вбирала, а згодом переситилась нею. І за день все зазеленіло кругом, і ночі не здавались такими холодними. Вода й трава означали життя. Смерть відступила від Сави, але ненадовго: він неминуче мав з нею зустрітись.

Це було бозна-якого дня. Сава вів за собою ласків, а може, вони вели його, розуміючи, яке велике щастя — дощ на цій планеті. Квапились туди, куди гнав їх інстинкт. Вони ж жили тут давно і знали місця, де можна було не померти голодною смертю. Хоробро перепливали невеликі річки, що висихали слідом за ними. А дощ усе йшов, хоча й скупіше. Вони наздоганяли хмару, яка повертала вологу землі, і наче збирались обійти кругом Селію.

Сава побачив всюдихід, як тільки вони піднялись на невисокий пагорб. Не одразу повірив, бо то міг бути привид. Але шалена радість взяла гору. Сава, не тямлячи себе, побіг, сподіваючись побачити Неоптолема, любого старого буркотуна. Покидав на півдорозі свій убогий скарб, наче нарешті опинився вдома. Різкий трупний запах ледь не збив його з ніг.

Неоптолем помер днів зо три тому, не раніше. Лежав скоцюрбившись на підлозі з витягнутою рукою. Ніяких слідів руйнування, тільки в щілину між дверцятами просочилося трохи дощової води.

Сава не зміг навіть заплакати. Очі й так у нього пекли від безсонних ночей. Лопатою, котра була у всюдиході, він викопав яму, застелив її рулоном паперу і перетягнув туди Неоптолема, намагаючись не дивитись йому в лице. Прикрив Неоптолема папером, впустив у могилу грудку землі й взявся засипати. Зробив невеличкий горбок, встромивши в нього шматок картону, на якому вивів: "Неоптолем". А потім ще дописав: "Біолог". Повідчиняв усі люки у всюдиході, щоб вивітрився запах. І тільки тоді побачив ласків, котрі терпляче очікували неподалік.

— Що будемо робити далі? — спитав їх Сава.

Якби не всюдихід, вони б іще йшли і йшли і Сава не думав би, що їм робити далі.

Сава не дочекався відповіді. Взяв на руки одного ласка, котрий видався йому слабший за інших, й посадовив його у кабіну.

— Всіх не посаджу, мало місця! Але двох ще можна взяти...

На превеликий подив, від гурту відділились дві вагітні ласки. Він посадовив їх теж.

— До приладів не лізти й поводитись сумирно!

Сава сів у крісло. Водити всюдихід він умів, а якби не вмів, то навчився б.

— І ще таке... — замислено сказав він. — Пального небагато. Треба знайти місцину, гарну місцину, де б ми поставили цю штуку на вічний

спочинок. Тут є брезент, можна спорудити намет. Тільки щоб була вода. Ви чуєте? Вода. Тоді ми не пропадемо. Нумо, вперед! Я буду їхати повільно.

Він уже завів мотор, коли згадав, що залишив свої пожитки.

— Хвилиночку!

Сава швиденько приволік речі.

— Усе згодиться... — пробуркотів він. — Я стану справжнім скнарою.

Взявся за кермо, і до нього повернулась впевненість. Тільки коли глянув востаннє на свіжий горбик, страх боляче здавив йому горло.

Та долина була надійно захищена скелями. Посередині текла невеличка річка, яка не пересихала навіть у найбільшу спеку. Так виглядало останнє пристановище ласків. Сава нарахував їх 953 разом з тими, котрі привели його сюди. Тут можна було жити. Сава з побожним захопленням скупався в річці, відчувши після купелі неабияку силу.

Серед руїн станції він підібрав трохи речей, без котрих не міг обійтися, і розсипане насіння, пошарпану книжку, бінокль з одним скельцем, дві каструлі, кілька ножів, ковдру. На всяк випадок повитягав з дощок цвяхи.

В долині, яка відтепер мала стати його домівкою, Сава хазяйновито примітив місце для майбутнього будинку. Поки що він розіпнув намет. Лопатою, а їх було кілька, Сава скопав якнайбільше коло річки землі й висіяв на одній ділянці ячмінь та овес, а на другій трохи городини. Решту засіяв травою. В кишені куртки Неоптолема він знайшов жменю кісточок з плодів, що їх привезли геологи. Сава посадив їх неподалік від того місця, де мав стояти його будинок, хоч сама думка про те, що тут може вирости сад, видавалась фантастичною.

У всюдиході, котрий за задумом був станцією в мініатюрі, Сава виявив безліч потрібних речей: від голок до запасу сухого спирту й сірників. Сава дуже беріг спирт і тільки зрідка варив собі чай з пахучої травички, що росла на березі річки й мала цілющі властивості знімати втому. Йому не вистачало дня для всіх справ. Ще пізно ввечері, при світлі зірок, Сава обходив місцини, де спали ласки. Народились малі ласенята. Це його дуже втішило. Хворі ласки самі приходили до нього. Сава слухав колись курс ветеринарної науки і міг чимось їм допомогти.

Якось Сава здійснив давню мрію і пішов вверх річкою до скель, з яких вона витікала. Він надибав там галявину, геть захищену від вітру, там трава була густа й висока і між нею стелилися низькорослі кущики з червоними твердими ягодами. Неподалік било тепле мінеральне джерело, яке вливалось в річку. Сава простягся на траві, заплющивши очі. Потім Сава нарвав трохи ягід. На смак вони були кисло-солодкі. Сава понад усе боявся цинги, бо він, певна річ, не їв траву. Всі насінини з ягід він посіяв у ящик, наповнений землею, і поставив у всюдиході. Він планував згодом пересадити ягоди на окрему ділянку.

Треба було спорудити будинок. Спочатку один, а потім кілька, де ласки могли б сховатись від зимової негоди. Взимку на Селії лишались тільки добре забезпечені експедиції. Щодо Сави, то він знав, що до зими не встигне багато зробити. Але ж ласки якось виживали. Сава не зміг би прогодувати навіть десятої їх частини. Коли трава на ділянці виросла, він скосив її змайстрованою ним косою, висушив, згріб на купу, яку прикрив брезентом. Він помітив, що ласки пасуться далеко, то подбав, щоб скосити й ту мізерну травицю, яка росла біля житла.

Зерно з ячменю й вівса Сава зберіг для майбутніх посівів, а солому склав у стіжок і дуже тішився з неї. Соломою можна було годувати ласків, вкрити дах будинку, приготувати з неї постіль чи сплести щось. Урожай був не бозна-який на кам’янистій землі, але все доспівало швидше, ніж на Ерідані. Сава ризикнув і зібрав ще один урожай трави. Городина — буряки, капуста, картопля, морква, салат — вродила краще. Сава був забезпечений їжею. Та й ласки дуже любили городину. Він

залишив чимало на насіння, викопавши невеликий льох. Зверху городину притрусив соломою і присипав землею.

Про дім він дбав віддавна. Збирав каміння приблизно однакового розміру, зносив його на купи, проте, коли довелося мурувати стіни, розгубився. Він ніколи не передбачав, що йому колись доведеться будувати собі будинок без дощок, цементу й без чиєїсь допомоги. Покопавшись у землі коло річки, Сава знайшов чудову жовту глину, яка, висохнувши, твердла. Нею він скріпив камені, не залишивши жодної щілини.

Будинок вийшов неоковирний, але міцний. Саві страшенно бракло дерева, і він змушений був розібрати всюдихід: вставив віконця, двері. Стелю зробив з брезенту, котрий натягнув на металевий каркас. Потім натягнув ще шмат брезенту і проміжок між полотнищами втеплив соломою.

Вимурувавши перегородку, він поділив будинок на дві кімнати. В меншій поставив столик і крісло водія, похідну койку, а також три шафки. У верхній була аптечка, в середній Сава тримав продукти, а в нижній лежав дорогий його серцю дріб’язок: кілька книжок, папір, олівці, компас, ключі, цвяхи, голки, нитки, ножиці тощо. Під постіллю в ящиках лежали речі, якими він рано чи пізно мав скористатися: трохи одежі, сухий спирт, взуття, прилади, зняті ним із всюдихода.

У другій, більшій кімнаті мали жити хворі ласки. На дві кімнати Сава зробив з каміння грубку, яка повинна була обігрівати їх і його взимку. При допомозі зварювального апарата Сава стулив щось на зразок ночов. Сава думав: "Невже я це зробив сам?" І не вірив. Тому взявся будувати ще один будинок, втричі більший, де мали бути комора і стайня для сотні ласків. Невтомно тягав каміння, місив глину. Шар каміння, шар глини. Головне взимку — це тепло. Дах не було з чого зробити, двері також. Сава сяк-так змайстрував двері, а дах вкрив брезентом і соломою, тонкий шар якої навряд чи захищав би від морозу. Від каторжної роботи в Сави почали злазити нігті, і він натягнув рукавиці

Неоптолема. Тоді відчув, що падає з утоми. Проспав три дні й три ночі, а прокинувшись, побачив, що його праця пішла намарно. Ласки покинули його. Залишились лише най слабші малюки, десь з п’ятнадцятеро, їх він зміг би прогодувати. На чоловіка найшло якесь оціпеніння. Роботи в нього не було великої. Ласки ще паслись, вишукуючи останню траву. Паливо — це була найбільша проблема, яку мав вирішити Сава. Його чекала смерть від холоду. Він підбирав сухе бадилля, якого вистачало лише на один спалах. У всюдиході Сава знайшов чималий шмат парафіну для ловлі комах та різних технічних потреб. Наробив свічок, тож мав принаймні світло.

Сава заощаджував на всьому: їжі, теплі, одязі, сні, щоб підтримати в собі вогонь життя. Цієї мудрості його ніхто не вчив. Це був скоріше інстинкт.

Очевидно, зникнення ласків було якось пов’язане з настанням зими. Сава тільки не знав, де їх шукати. Дбав про тих, що залишились, а коли похолодніло, перебрався до них спати. Знічев’я взяв до рук одну з книг. Це була поезія, дуже стара. У передмові він прочитав, що вірші були написані колись давно на Землі. А Саві ті вірші подобались, бо в них мовилось про весну, пахощі квітів, волосся коханої, птахів, зірки, про те, що було й буде і завжди знайде собі прихисток навіть серед вогню:

…вслід йому ступали інші, всі,

По вранішній і по нічній росі,

Приберігаючи на ранок сили,

Не ломлячи ні квітки, ні стебла…

Сава відкривав для себе те, що можна було відкрити тільки тут: тривожну тишу і якийсь зболений спокій безконечних днів і миттєвих ночей:

Спи, — каже тиша, — обхиливши душу

Легким гіллям, а я постережу

Твій сон, і втоми довгої іржу

Зніму з душі, і гілочки не зрушу

У снах твоїх, у млосних тінях вій.

І казку розкажу...

Коли западала темрява в долині й нічого було робити і навіть свічка з її хистким сяйвом не мала права горіти довше, ніж триває вбога Савина вечеря, сон не завжди приходив вчасно. Сава раптом усвідомлював, що він є, що це остання мить його існування застигла, наводячи на думку, чи не зупинити її назовсім, й поволі перетворюючись в пил. Він через силу посміхався й шепотів:

І всюди дівчина в легкім убранні,

Проходячи, із жахом погляда,

Чи не загрожує звідкіль біда

Від комашок-людей, що полонили

Моря безмежні, вільні небосхили,

Що твердо вірять у війну близьку,

І досі не поховані в піску.

Сава думав: "Я б хотів ніколи не розлучатися з нею, носити її, як квітку, всюди з собою. Взимку немає квітів. Мені треба просто дочекатися весни. Мені треба надіятися, доки я вмію відрізняти осінь від весни, а вечір від ночі".

Сава притулив до вуст сопілку і тихенько заграв. Загрубілі пальці не слухались, але поступово мелодія легко й вільно почала випливати з-під них. Він здригнувся від несподіванки, коли побачив круг себе ласків. Але посміхнувся:

— Вона буде вас любити. В неї руки ніжніші в тисячу разів за мої. — І додав: — Чуєте, скоро буде весна! Я це відчуваю. Тільки перед весною починаєш думати про такі речі.

Однак весна не прийшла ні завтра, ні післязавтра. Випав сніг, і стало трохи тепліше. Ласки повиходили надвір, і Сава гарненько прибрав після них.

То був перший сніг, який він побачив на Селії. Сава почав готуватися до весни. Мав посіяти втричі більше зерна і посадити якнайбільше городини. Скопати стільки поля лопатою було понад силу. Сава міркував, як полегшити собі роботу, і взявся майструвати плуга. Дуже пильно придивлявся до пристрою від всюдихода, що прокладав дорогу в завалах каміння. Пригадав, як виглядав плуг в підручнику агротехніки. На цю справу витратив страшенно багато часу, але так і не був упевнений, що йому вдалося. Плуг могло тягнути четверо ласків. Влітку він надумав спорудити ще один будинок і вкрити його соломою. Знову ж таки його мучила думка про паливо і дерево. Сава вирішив, поки є час, обстежити всю долину й скелі, що її оточували.

Тепер він пішов униз, за течією річки. Сніг залишав чіткі відбитки його слідів. З собою Сава взяв пляшку вина, щоб зігрітись. Кілька таких пляшок він знайшов у всюдиході. За плечима ніс .мішок: на всяк випадок, хоча б позбирати трохи сухого бадилля. Річка подекуди була

вкрита кригою. Саві вдалось перебратись на той бік, перестрибуючи з каменя на камінь.

Йшов він швидко у напрямі тих скель, на які не раз дивився і які його цікавили найдужче, бо були найвищі. Дорогу йому перепинив незамерзлий струмок. Сава занурив у нього руку: вода на дотик здавалась майже теплою. Це його підбадьорило, і він завзято почав дертися по кам’янистому насипу, ледь прикритому снігом, наче сподівався побачити райський пейзаж, літо серед зими. Деякі камінці, крихкі й сіруваті, він кинув у мішок. Можливо, це було вугілля. Сірий бур’ян теж підбирав.

Ніздрі його вловили запах якогось газу, що потроху сильнішав. Він трохи звернув убік. Сава кілька разів ледь не зірвався зі слизького каміння. Коли опинився в безпеці, озирнувся назад. Внизу лежала долина, перетнута сталевою жилкою річки, оточена зубчинами жовтуватих скель. Сава подумав, що він хтозна-коли дивився на зоряне небо, в якому можна було побачити рухому зірочку — космічний корабель. Втім, мертвих ніхто не шукає. Сава побачив свої будинки, малесенькі, але такі рідні, в які він мав ще сьогодні вернутись і приготувати собі вечерю, розпаливши вогонь у грубці. А потім заснути в постелі, що пахне сіном.

Сава надибав вузький прохід між скелями і поспішив туди. В лице йому вдарив сильний запах газу. З проходу витікав паруючий, гарячий струмінь води. Звідусіль клубочилася пара.

Моторошне видовище відкрилось Савиним очам. Він побачив ласків, які були не то мертві, не то спали, встеливши своїми тілами величезний простір з розкиданими гострими каменями. Він ходив поміж них, доки не надихався випарів і не опинився в розкішному зеленому саду з деревами, вкритими спілими плодами, де не було стежок і прим’ятої трави, тільки під деревом стояла дерев’яна лавка і на ній сиділа його мати в темно-зеленому платті і в білому капелюшку з стрічками, що зав’язувалися під підборіддям. Мати читала книжку, і її босі ноги не

діставали до землі. Зрідка вона сягала рукою до плетеного кошичка і сипала зерно на траву, яке скльовували білі голуби.

Сава спіткнувся, боляче забився об камінь і отямився. Негайно вибрався з небезпечного місця, де випари викликали галюцинації й сон.

Ось де зимували ласки. Ось чому вони вимирають. Не від холоду, не від голоду, а від солодкого дурману, що плине з надр Селії. Сава бачив скелети ласків. Це означало, що тільки якась частина прокидається весною й спускається в долину, а решта гине. Спокійна, тиха смерть.

Яка велика спокуса! Сава міг би теж тут лишитися, а не мерзнути й голодувати.

Тієї зими трапилась невелика буря, після якої Сава цілісінький день відкопував припаси, що їх позакидало снігом. Ті камінці таки горіли, хоча й не дуже охоче. Тепер він міг собі дозволити тепло й кожного дня варив юшку чи пік у грубці картоплю, "З часом я пектиму хліб, — гордо думав Сава. — Побудую млин на річці й матиму муку, хай тільки більше стане зерна".

Весна настала зненацька. Сніг розтав за один день, і річка вийшла з берегів. Сава турбувався, щоб повінь не залила будівлі, але все обійшлося.

Сава надумав побудувати щось на зразок дамби; втім, він не дуже вірив, що загорода з каміння здатна зупинити воду.

Навесні повернулось 750 ласків. Це з 1085. Якщо так триватиме далі, вони вимруть зовсім.

Сава квапився засіяти поле. Ні про що інше він не дбав. Йому вдалося запрягти ласків у плуг — вони одразу зрозуміли, що від них вимагається. Піт котився з Сави струмками, він майже голий ходив за

плугом і ночами не міг заснути, бо пекла спина й боліли руки, а вставати треба було з першими променями соиця.

Його життя залежало від врожаю. Сава прокопав від річки кілька ровів, і вони зволожували землю.

Але й ці пекельні дні нарешті скінчились. В добре прогріту землю лягла городина. Салат підріс сам, виткнулась цибуля. Можна було сяк-так перебитись.

Найбільшою приємністю для нього було купання в річці. Сава купався і взимку, але це нагадувало скоріше потребу, ніж розкіш. За цей час в нього виросла чорна велика борода. Йому було трохи лячно дивитись в дзеркалої таким старим він собі здавався.

Треба було подбати про ще один будинок-зимівлю. Сава примітив місце, де той мав стояти: значно далі від річки, куди не могла досягти навіть найбільша повінь; він прив’язав ласок шлеями до каміння, і ті перетягали їх до місця будівництва. Місцина була нерівна. Сава викопав заглибину під фундамент і вже збирався наступного дня укладати каміння...

Він був на тій прегарній галявині між скель ранньою весною, коли трава тільки проростала, посидів трохи на камені, нагрітому сонцем. Пообіцяв собі прийти пізніше, коли з’являться перші квіти. Для них у Сави був гарний маленький глечик із всюдихода. У ньому він звичайно тримав воду. Він страшенно шкодував, що не має насіння квітів. Квіти завжди нагадували йому ті, що росли колись біля його дому.

Сава знову прийшов на те місце. Він не зразу побачив її. Великий камінь закривав прохід до галявини, і спершу треба було його обійти.

Вона сиділа в траві, повернута до нього спиною. Сава бачив тільки довжелезне мідне волосся і клапоть темно-синьої сукні.

Скільки він стояв отак, приголомшений, Сава не пам’ятав. Його наче паралізувало; він не міг з себе вичавити ні звуку, та й не знав, чи варто, щоб його бачили.

Нарешті дівчина ворухнула волоссям і обернулася. Саме такою Сава її й уявляв.

— Тебе так довго не було, я чекаю вже другий тиждень... — сказала вона буденно.

— Я мав багато роботи, — так само буденно відповів Сава, і голос його затремтів.

Налетів вихор вітру, який бозна-звідки взявся.

— Мене звати Вітерниця! — посміхнулась вона і попросила когось: — Ще трохи вітру!

— Звідки... ти взялася?

— Не знаю. Звідки береться вітер? І куди він зникає?

— Не зникай, тільки не зникай.

— Я ще трохи побуду. Я принесу тобі щастя. В тебе вродить хліб, капуста й картопля, виросте сад, ласки матимуть що їсти взимку. Чи ти скажеш, що сам це зможеш? Без мене?

— Сам не зможу, — признався Сава. — Ти дуже гарна...

— Я боялась, що ти не прийдеш... Тягатимеш оте каміння, не думаючи про мене. Ти ж тільки зрідка про мене думав?

— Так. Якби я думав про тебе весь час, то давно б збожеволів. Ти на мене не сердишся?

Дівчина посміхнулась. Вона підвелась, і Сава побачив, що вона в довгій сукні, а коса стелеться по землі. Його захопив вихор вітру, який одразу знявся довкола них, вітер, що був лише на Ерідані.

— Ти з Ерідана, правда?

— Якщо тобі це подобається, то я можу бути й з Ерідана.

— Мені так легко дихати. Це все ти.

— Знаєш, що мене найбільше турбує? — відверто глянула на нього Вітерниця. — Те, що я тобі видаюся не живою істотою, а якимось привидом. З’явилася так несподівано... Для мене це не є несподіванкою, але що б ти не говорив зараз, я для тебе нереальна. Я тут сиділа і думала: а якщо я тобі раптом не сподобаюся...

— Хіба ти можеш не сподобатися? Ти трішки почекай — і я звикну до тебе.

— Скажи, а тобі було дуже важко тут самому?

— Я думав, ти все знаєш.

— Звідки ж я можу знати? — здивувалась Вітерниця. — Звідки я можу знати? Я можу лише здогадуватися.

— Я тобі розповім усе пізніше, а то зараз в голові казна-що робиться...

— Але ти теж не питай мене нічого.

— Я заберу тебе з собою!

— Не треба.

Сава не наполягав, бо куди б він її привів? У незграбну хижку, довкола якої нема жодного деревця?

— Не журись... Всьому є час. — Вона боязко торкнулась Савиної руки. — Я знаю, що я поспішила. Мені слід було прийти до тебе пізніше.

Губи в неї затремтіли. Сава мовчав.

— Ну, я піду...

Дівчина ворухнулась і глянула кудись убік.

— Нікуди ти не підеш!

— Піду!

Вітерниця заплакала. Сава обняв її за плечі:

— Вибач мені, вибач...

Він цілував їй руки, геть не тямлячись від розпачу.

— Але ж я все одно піду...

— Господи! — не витримав Сава. — Не говори цього слова, бо в мене розірветься серце!

Три дні й три ночі Сава не випускав її з обіймів. Вони засинали на мить, і знову все починалось спочатку. Не було ні сонця, ні зірок, ні

хмар, світ увесь розчинився в їхній плоті. Не було думок, лише невгамовна спрага. Не було ні Сави, ні Вітерниці, лише одна істота, вщерть переповнена радістю і ніжністю. Всі жінки і всі чоловіки на світі перелились в цю істоту, мовчазну і прекрасну.

Четвертого дня, ополудні, вони знову стали Вітерницею і Савою. Сава побачив, як втомилась його кохана, стала аж наче прозорішою. Він приніс їй в долонях води і нарвав для неї ягід.

Навколо піднімалась прим’ята трава.

— Я дуже втомилась, — сказала Вітерниця, коли Сава провів пальцем по її руці. — Залиш мене саму. Я ще повернусь. Я тобі обіцяю. Клянусь...

Вона заплакала.

— Бідненька... — сказав Сава. — Це я тебе замучив...

Він поцілував її.

— Я прийду завтра.

Вона похитала головою:

— Я сама тебе покличу... Колись...

Через кілька хвилин геть задиханий Сава вернувся, але Вітерниця зникла. Він погукав її тихо, потім голосніше, але тільки луна відізвалась у скелях.

Як же це так?..

"Я збудую дім, — втішив себе Сава. — Гарний великий дім для нас, і сплету кошик для дітей. Вона повернеться. Ось тут буде сад. Всюди ростимуть дерева. По всій землі. Сюди прилетять птахи. Я насаджу повно квітів. Вона сидітиме в цих квітах, і ввечері я буду класти їй на коліна голову і дивитись в її очі".

Слава богу, за цей час нічого не трапилось. Ласки мирно паслися, сходило зерно, і Сава пригадав вірш, який читав узимку:

Ти так у всесвіт поспиналася,

Що й не оглянулась назад, —

І хвірточка, де ти проходила,

Так і зосталась неприхилена...

Присівши навпочіпки край поля, розтер між пальцями грудочку землі й посміхнувся. Ласки не вміли посміхатись. І не розмовляли з ним.

Який в неї гарний голос! Ніби музика. Треба спробувати передати його сопілкою. Коли вона повернеться, він спече їй хліба з зерна, вирощеного його руками. Для цього він збудує водяний млин тут, на річці. Сава відчув сильний голод, адже кілька днів уже нічого не їв. Увійшов у дім впевненою ходою, наче справжній господар. Розпалив вогонь, зварив юшку, спік картоплю. Навіть налив собі вина. Не рятувався від холоду — пив з великої радості, урочисто, по краплині. І якщо сьогодні він не став носити каміння, то це з нагоди свята. Не можна без свят, аж ніяк не можна.

З будинком довелося почекати. Сава добудував житло для ласків. Вдень він не працював, бо від спеки глина пересихала. Тільки вечорами і вночі при світлі зірок. Потім довелося збирати урожай і знову сіяти. Сава мав тепер багато соломи й зерна. Встиг запастися сіном, коли почались

дощі. Усе посвіжіло й зазеленіло. Саджанці дерев сягали уже до колін. Восени він збирався їх розсадити. Аж п’ятнадцять дерев! Їх було шістнадцять, але один саджанець всох. Сава не міг простити собі недогляду. Втім, не дерева, а сад, Сава інакше й не називав кволі паростки.

Трава, насіння якої він висіяв спочатку, швидко розросталася. Ласки рознесли насіння по всій долині. Самим сіном, що його Сава зібрав за літо, можна було прогодувати двісті ласків... А ще солома, зерно, городина. Сава дуже тішився з того.

Висаджені ним ягоди рясно вродили. Сава зібрав якось ціле відро і висипав сушитись на сонці. За день-два ягоди були цілком готові, щоб зберегтись до зими. Ними Сава лікував і себе, і ласків. Листя він теж сушив. Воно йшло як приправа до супу.

З млином Сава вирішив почекати. Натомість з двох каменів зробив жорна. З цієї муки пік першу перепічку.

А ще доводилось запасатись вугіллям. То була марудь на справа. Сава мусив звернутися за допомогою до ласків. В нагороду він гарно пригостив їх капустою.

Проблема солі вирішилась несподівано легко. Сава знайшов солонці, на які його навели ласки. Лишалося набрати сірувато-жовтої землі, промити її і випарити сіль. Сава насолив капусти, а що не мав вільного посуду, то викопав ямку, обклавши її камінням. Він визнав за потрібне також збудувати над сховищами комору, щоб вберегти запаси від найлютіших морозів і злив.

Отак, день за днем, минало літо, осінь, і, коли настала зима, половина ласків лишилась на зимівлю. Сава аж тепер міг порадіти, що вся його праця не пішла намарно, що він переміг. Ласки ніколи не завдавали йому клопоту. Сава, як біолог, мав би велику користь зі своїх

спостережень, але йому було не до науки. Мусив нагодувати півтисячі ласків, дати їм затишок і тепло.

І знову настала весна. Сава наче й забув про Вітерницю, але кожна клітина його тіла пам’ятала її. За цей рік він став справжнім чоловіком, котрий не любить розчулюватись і вміє чекати.

Але не міг стриматись, коли одного ранку почув крізь сон дитячий плач, від якого серце ледь не вистрибнуло з грудей. Сава вибіг надвір і побачив на грядці салату загорнуте в ковдрочку й пелюшки дитя, котре безпомічно борсалося. Мало десь зо три місяці й у своєму відчайдушному борсанні нагадувало рожеву рибку, викинуту на берег. На Саву глянули потемнілі від образи зелені оченята. "Боже, що я з ним буду робити?!" — перелякався в першу мить Сава.

Він озирнувся довкола. Ласки почали сходитись, стривожені криком. Сава підняв дитину з грядки, незграбно гойднув і крізь пелюшки відчув щось мокре. Це була справжнісінька дитина, хлопчик. Аж тоді Саву наче громом ударило: син! Його син! Він безтямно водив очима, все ще не вірячи в реальність того, що сталося. Потім злякався, що його син може спектись на сонці, й помчав до хати. Дитина знову зайшлася плачем. Сава насилу здогадався змінити пелюшки. Він навіть не вважав дивним, що на столі лежить цілий стосик пелюшок, білих, ретельно напрасованих, і така ж купка малесеньких сорочечок. Сава сидів перед ліжком і дивився, як засинає його син, все ще невдоволено схлипуючи. Авжеж, зараз прийде мама Вітерниця! Вона скаже, що нам робити і чим нас годувати.

Але Вітерниця не приходила. Сава сидів коло голодної дитини і ледь не плакав, таким почував себе безпорадним перед цією крихітною істотою. Він умів усе: орати, сіяти, будувати будинки, розпалювати в печі, латати одяг, але не вмів годувати дітей, хоча міг їм розповідати казки. Але яка голодна дитина буде слухати казку!

Він не помітив, як на порозі з’явились дві ласки. Одна з них сміливо наблизилась до ліжка і, перш ніж Сава встиг розтулити рота, лизнула маля. Воно замовкло. Це була та ласка, що зимувала в горах і недавно народила мертве ласеня. Тільки тепер Сава втямив, що має робити. Він погладив її і щось прошепотів на вушко. Через кілька хвилин Сава перелив молоко з кухля в пляшечку з соскою, яка була під руками. Він просто знав, що вона мусить бути, як і чисті пелюшки. Дитина жадібно почала смоктати молоко. Саві наче камінь з плеч звалився. Він виніс надвір дитину, в котрої уже заплющувались оченята від ситості, й високо підняв над головою, перед усіма ласками.

— Мій син! — сказав він. — Мій син! Хай його звуть Анастас, як мого найкращого друга.

Під вечір, коли спадала спека, Сава носив малого по двору, показував йому сад, річку, гори і говорив, говорив. В цей час одразу кращала погода: віяв вітерець, сонце обов’язково виглядало з-за хмар. Може, так тільки здавалось Саві.

І перше слово, яке сказав його син, було слово "мама". Безліч разів на день Сава згадував маму Вітерницю. Ось вона скоро повернеться і побачить, як ти виріс і незабаром почнеш ходити.

Втім, мама була весь час з ними, тільки Сава її не бачив. Крізь сон він чув тихенький спів, і дитина, яка тільки-но починала плакати, одразу стихала. І хто ж приносив одежу їхньому синочкові, як не вона? Сава роздивлявся усі штанці, курточки, шапочки, шукаючи якогось знаку. То була ручна робота, і Сава занурював у них лице, вдихаючи рідний запах. Він ще не забув, як пахли йому коси Вітерниці. Не міг навіть сердитися на неї, адже то був її син. Втім, одного разу він розлютився. Коли Анастас попік ручку од груби. Сава ледь розуму не втратив, поки біг з поля на несамовитий дитячий крик. Більше він не залишав Анастаса самого. А тоді вийшов з дитиною надвір і, повернувшись лицем до місця, де зустрів Вітерницю, погрозив кулаком:

— А ти де була?!

Коло дому завжди товклися малі ласенята. Анастас так і навчився ходити, тримаючись за їхню шерсть.

Через рік дерева зацвіли і дім був готовий. Перший дім, вкритий щонайліпшою соломою, з трьома вікнами, великою грубою й підлогою, встеленою солом’яними килимками, які Сава сплів сам. Він повісив дзеркало, розставив на полицях посуд. Звісно, найкраще було те, що дім стояв посеред саду.

Сава гарно вдягнув Анастаса, взяв його на руки, і вони неквапно, як належить справжнім чоловікам, пішли вверх по річці, здолали всі перешкоди і опинились на галявині, Вітерниця стояла по коліна в траві й дивилась на них.

— Ходімо... — сказав тихо Сава. — Ходімо додому!..

Частина третя

XI. КОЛИ ТРАВА ЗЕЛЕНА

Триста років тому на планеті Ерідан народився чоловік по імені Сава, якому судилось прожити довге й щасливе життя й померти не самотньому.

Тільки-но ступивши на Селію, я подумав, що міг би відчути й сильніше хвилювання. Адже то була земля Сави. Може, тому, що тут не було ні річки, ні саду, ні гір. Натомість— ціле військове містечко з казармами, плацами, кухнею та вбиральнями. Десь мала бути зброя, і я майже одразу здогадався, де вона: в алюмінієвих складах, коло яких стояли вартові.

Я зрозумів, що отупію. Не тому, що про це розповідали усі, кому тут пощастило побувати. Я отупію від страху й самотності, бо не встиг залишити там, дома, ні коханої, ні друзів. Ніхто не чекатиме мене протягом двох років. Я тут навчусь ходити рівно, не горблячись, виконувати все так, як слід, швидко і бездоганно, підкорятись наказам? Я ж іще не знаю, що таке підкорятись наказам.

Скоро взнаю. Все скоро взнаю. Настільки, що не задаватиму собі питання, навіщо вона: зброя, яка таїть смерть і яку можна спрямувати проти ворога або проти друга й брата.

Навіщо все це? З ким воювати — це ще можна придумати. Але навіщо? За матеріальні блага — їх начебто вистачає. За вищі ідеї — господи, звідки їм взятись в наші ситі, умиротворені часи, де й ідеалу ніхто не потребує, самих лише розваг? Мене вчили в школі по-іншому, ніж теперішніх малюків. Війна, зброя — все це було безмежно віддалене від нас, несумісне з нашою планетою. Війна з ласками? їх уже не було, та й за війну це не вважали.

Земля Сави і військові бази зливаються в одне. Мусив би зненавидіти Саву, котрий відродив життя на Селії. Але я ще сподіваюсь, що виживу. Інші ж виживають і повертаються. Інших, можливо, теж ніхто не чекав.

Маю стати жорстоким і через два роки вважати єдиним місцем, де можна застосувати свої здібності, — поліцію. На той час матиму аж вісімнадцять років. Щоб збулась твоя мрія, Тітусе, ти не повинен втратити здоров’я. Це — передусім. І слухатись начальства, і нікому не довіряти. І бути переконаним, що Селія все стерпить, адже вона мертва, а над мертвими можна знущатись скільки завгодно.

Ці фіолетові істоти в мундирах, котрі висипали з казарм і зараз мовчки дивляться, як ідемо ми, новобранці з поголеними головами, від чого наші шиї здаються найвразливішим місцем на всьому тілі, страшпіші, ніж виглядають насправді. Вони знають усі хитрощі

військової служби і обплутають нас ними швидше, ніж ми встигнемо отямитись. Вони схожі на потороч, деякі з них, крім розстебнутого мундира, на тілі не мають нічого. Один, з великим чорним синяком під оком, п’є воду, і брудні краплі скочуються по підборіддю на волохаті груди. Здається, досить зустрітись з ним очима — і погнутий металевий кухоль полетить прямо в тебе, без попередження.

— Дівчинко, ходи-но сюди, побавимось! — гукає якийсь гнилозубий вояка, плескаючи себе нижче пояса.

Мій сусід, ясноокий хлопчина з пухкими дитячими губами, вмить спалахує.

— Не звертай уваги, — кажу я тихо. — Хай плещуть язиками! Тут ще не таке вчуєш...

І одразу жалію за своїми словами. Яке мені діло до цього хлопчиська? Він же мене перший продасть за миску супу. Мені стає вдвічі гидкіше на душі.

З присадкуватої будівлі смердить сечею.

— Не затримуватись! — горлає поручик, котрий нас зустрів на Селії. — Ще встигнете випорожнитись!

На цьому й кінчається офіційна частина і починається неофіційна.

Парадокс: я, котрий понад усе любив самотність і спокій, змушений день у день крутитись у галасливому людському натовпі, спати в кімнаті, де хропуть двадцять чоловік, на койці, яка якраз посередині і не можна відвернутись до стіни, а стеля безбарвна аж до зубовного скреготіння. Не мав права встати і вийти надвір, щоб подихати свіжим повітрям і послухати тишу — єдина розкіш, яку я ще сподівався тут знайти.

Але ж, Тітусе, подумав я, чи на волі ти мав краще життя? Ти ж і там корив себе, як тільки міг, і заразом весь світ, який не посилав тобі справжніх випробувань, переживши які, ти мав знайти себе. Тобі не пощастило залишитись цілісною людиною: щось тебе ще в дитинстві зламало, і ти не помітив, як пішли тріщини. Ти не зміг втримати ні друга, ні коханої. Єдине, чого ти не втратив, це подиву перед Савою. Ти ніколи не збайдужієш до цього чоловіка, котрий жив триста років тому і робив свою роботу так, наче ніхто інший не міг її зробити. Правда, він не знав, що за ним пильно стежили, хоча я в це не дуже вірю. Це пізніша вигадка різних заздрісників, мовляв, хіба в наш час людина може мати таку безмежну свободу? Яке вона мас на це право?

Вітерницю, дружину Сави і матір його дітей, не можна вважати агентом розвідки, бо вона його любила. Можливо, я гадаю так тому, що досі залишаюсь ідеалістом, особливо в коханні. Кажуть, що з віком це мине.

Та годі про це. Можна подумати, що я жалію за Еріданом. Майже ні. Мені не було що там робити.

Сьогодні після вечері, коли уже спала спека і з’явилася певність, що так важко, як нині, уже ніколи не буде, кілька хлопців і з ними я розпочали гру з м’ячем. Спочатку ми дотримувались сяких-таких правил, але згодом ввійшли в азарт. Звідкись з’явились шалені веселощі: ми кидались на м’яч, наче на ворога, качались по твердій, як камінь, землі між вбиральнею і казармою, насмілились навіть горлати. Якби нас хтось і спиняв, то все одно не міг би спинити. Наші веселощі були природні, але так не могло тривати довго. Тому кожен з нас намагався продовжити їх, забути хоч на мить, де ми і хто ми. І найголовніше — створити ілюзію спільності. Ми ж бо знали, що нас об’єднують спільні нещастя і труднощі, а тепер нас на якийсь час згуртувала юність, котра не терпить обмежень і примусу.

Нарешті ми попадали на землю, хекаючи від утоми, і глянули один на одного. Ми ж майже не були знайомі. Тільки зараз згадали, що люди

не схожі між собою. Проте й тут не було рівності, як не було її там, звідки нас привезли. Були дужчі й слабші, старші й молодші, навчені жорстокості й не навчені. Нам, новачкам, згодом судилось те ж саме. Більшість знала про це й заздалегідь погоджувалась з такою диференційованістю. Розмова тяглась мляво. Говорили про буденні речі, як-от завтрашні заняття, їжу. Про себе соромились розповідати. Мене це трохи дивувало, а потім я збагнув, що рано чи пізно хтось опиниться зверху, хтось знизу, хтось продасть найінтимнішу таємницю іншого за шматок консервованого м’яса в супі. Ми ще не були затруєні духом цієї пустелі, але близькість його змушувала кожного вдаватись до самозахисту.

Коли мене розбудив уранці пронизливий вереск чергового, я зрозумів, що все починається спочатку. Перед тим мені приснився страшний сон, і, можливо, мій крик пролунав разом з криком чергового. Саме тому мені це минулося безкарно.

Мені приснилась Міранда, наче ми йдемо з нею якимись непролазними хащами і коло нас увивається худий тип з чорними вусиками. Ми не звертаємо на нього уваги. Ми наче посварились. Міранда віддалилась від мене. Я чомусь почув небезпеку. Гукнув її один раз, потім другий. Вона спинилась і тільки ступила крок до мене, як той тип перепинив їй шлях з ножем у руці. Я миттю кинувся їй на допомогу. Ми повалили мерзотника на землю. Він виявився слабким. Мав зморшкувате лице й маленькі, вузькі очі. Він навіть не захищався, а я просто ошаленів з люті й почав бити його ногами...

Таким був мій сон. Звідкись з’явилось передчуття, що я втечу звідси, хоч це й неможливо і означає мало не смерть. Мабуть, я підсвідомо бажав смерті. Ця думка прийшла до мене, коли я вмивався. Крижана вода наче збудила мене від того сну, який тривав уже два місяці. Не так пригнічувала тяжка, виснажлива праця, як її безглуздість, піднесена до рангу необхідності. Через кілька хвилин бажання втечі було затоптане сотнями ніг, що тупотіли до їдальні. Однак я вважав себе приреченим. Варто було з’явитись якомусь задумові, і я ставав його рабом.

Сьорбаючи рідку юшку (новачки отримували її в останню чергу), я подумав, що в кожного, напевно, виникало подібне бажання або ще виникне.

Врешті-решт, всі ці милі фантазії топляться в мисці з їжею. Ми, наче собаки, прив’язані до своїх будок на віки вічні. Аж після смерті з нас знімають ланцюга, але то невелика втіха. Зараз ми молоді психи, веселі й довірливі. Сподіваємось, що через два роки все це скінчиться. Якщо хтось з нас вислужиться перед начальством і отримає відпустку, то ми передамо через нього великий привіт усім друзям, не турбуючись, довезе він їх чи ні. Ми розпитаємо його, як там море, як ліси й міста і яка музика наймодніша. Нам здасться, що, якби ми були там, світ виглядав би з нами веселіший.

Сава, певно, теж тужив за лісом і морем, за квітами. Тільки для нього справжнє зло почалось і скінчилось на Ерідані, а в нас — тут. Сава пасував до цієї суворої планети. Клянусь, що у нього засвербіли руки, коли він вперше ступив на висхлу землю. Він одразу почав по-хазяйськи міркувати, як навести на ній лад.

Я б не зміг отак, хоча й не думав, що Сава належить лише минулому.

Якось я прочитав книжку під назвою "Утопізм і майбутнє". Врізалась в пам’ять думка про те, що утопія (гуманна) цінна уже тим, що її не можна опошлити, доки не спробувати реалізувати в життя, бо люди, які її створюють, наївні, наче діти. Утопія — це щось на зразок картини, яка висить на стіні і викликає різні тлумачення, але по-справжньому її розуміє лише автор.

Перш ніж потрапити сюди, я поїхав у Центрополіс. Знову. Уже не мав на меті відвідати Оракула. Те, що я мусив знати, я вже взнав. Я приїхав, щоб піти в Музей і підтвердити здогад щодо смерті культури. Людство на Ерідані не зробило ніякого духовного поступу. Воно лише створювало власний добробут. Сотні разів мені про це казав Альберт, але я хотів сам

знайти корінь зла. Адже й на Землі колись відбувалось переселення народів, які на нові місця приносили культуру, нав’язували її аборигенам — і далі розвивали. Правда, вони не втрачали землю під ногами в буквальному розумінні слова, одначе цей факт не міг мати вирішального значення. Були випадки, коли труднощі існування гальмували культуру, спричиняли до виродження духовності. На Ерідані все було навпаки: щедра природа, яка давала все, не беручи нічого взамін. Вона не сприяла загартуванню, не викувала нову расу.

Набудували міст, настачили хліба й видовищ — утопія майже здійснилась. Ми близькі до її завершення. А що ж далі?

Я впевнений, що не дійде до виродження, як твердив Альберт. Хоч яблуко гниє, всередині залишаються здорові зернята. Я не мав би підстав так вважати, якби не зустрічав людей, котрі несли в собі стурбованість і неспокій і були милосердні до цього світу, хоч він їх і карав нещадно. Щоб не зникнути остаточно, треба все життя шукати цих людей.

Найгидкіше відчувати власне безсилля. Бачити, що діється навколо, і підкорятись йому.

Наші тактичні заняття нагадують дитячу гру. Але на Ерідані ця гра вилізе боком. Спочатку нерухомі мішені, потім рухомі, а вже потім живі. Це — на Ерідані.

Я, звісно, шкодую, що не відкрутився від служби. Міг же ненароком зламати собі ногу чи захворіти. Подібні думки виникають завжди запізно. Тоді ж я був навіть радий зміні.

Переселитись на планету, де Сава провів більшу частину свого життя, побачити сад, який він посадив. У душі я не вірив, що його немає. Скільки разів мені він снився, хоча по снах можна вгадувати або минуле, або майбутнє. Тільки не те, що є насправді.

І на Ерідані можна було кудись втекти. Після смерті Міранди все втратило для мене сенс. Чи варто було ховатись у хащі самому? Самому збирати хмиз для багаття, готувати для себе їжу, прибирати житло? Для кого я мав це робити? Для себе не хотілось.

Сава мав для кого жити і про кого піклуватись. Землі я не знаю зовсім і ніколи не взнаю, які там були люди. Я знаю лише одного землянина — Саву. Ті картини, скульптури з Музею стали для мене недосяжним зразком краси й досконалості, викликаючи боязку заздрість, наче творили їх боги. Справжні творці — завжди боги. Лише жінка, яка народжує, чимось наближається до вищої творчості. Прадавні митці вміли знаходити цю таємницю в жіночих обличчях. Навіть моя мати позначена цією святістю, коли, розмовляючи зі мною, пильно слідкує за кожним рухом п’ятирічного сина, мого брата. Невже вона колись дивилась так на мене?!

Батьки прийшли провести мене на Селію. Привітались одне з одним спокійно, як і належить. Слава богу, не привели своїх дітей, а то я б зовсім розгубився. Я намагався поводитись так, наче ніколи з ними не розлучався, остерігаючись тільки серйозної розмови. Мати трохи постаріла, але вдягнулась якнайкраще, щоб справити враження на мого батька. Вони так захопились змаганням між собою, що не помітили, як я почав глузливо посміхатися.

— Напиши мені одразу ж! — похопилась мати.

— Добре, — сказав я, хоч, звісно, не збирався писати їй жодного рядка.

Батько сказав:

— Будь мужчиною!

Він ніколи не служив у війську. В роки його молодості цього ще не встигли вигадати.

— Ти такий худий... — кинув батько камінець в бік матері. — А в дитинстві був наче опецьок.

— Росту! — здвигнув я плечима, й очі матері потепліли.

Вона обняла мене і поцілувала. Якраз вчасно, бо нам наказали закінчувати прощання і вийти за бар’єр, де чекали автобуси, що мали нас відвезти до космодрому.

Я помітив, як востаннє злились в поцілунку хлопець та дівчина і як та дівчина невтішно заплакала на грудях якоїсь жінки, певно матері коханого.

Аж тоді в мені щось здригнулось, і я злякався. Пошукав оЗима батьків, але вже не зміг знайти їх в строкатому натовпі.

Подорож мала бути далекою. Якраз заходило сонце. Шлях нам освітлюватимуть зорі. Тяжіння Ерідана не відпускало нас, а коли відпустило, то настала неймовірна полегкість, якої, мабуть, ніколи не відчували птахи, бо не здіймалися так високо. Можна було витерти піт і розпростати досі наче свинцем налите тіло.

...Дні минають. Холоднішає, особливо нестерпно вранці. Скоро зима. Тільки весною можна звідси втекти, коли почнуться дощі і на короткий час оживе пустеля.

Я знову про це. Давав собі слово не думати про втечу. Втеча — це завжди капітуляція, прилюдне визнання свого безсилля. Але й залишатись покірною безсловесною істотою лише ради того, щоб вижити, — теж капітуляція, навіть ще принизливіша. Хотів би збожеволіти, може, так воно легше. З нашої бази вже троє не

витримало. Де вони ділись, не знаю. Один з них дав здачі капралу, і всі одностайно визнали його за божевільного. У мене подібне бажання виникає щоразу на перекличках. Цікаво, як повівся б Сава, коли б його замкнули на цілу ніч у вбиральню, де в нестерпному смороді треба було перебути до ранку, і ні сісти, і ні прихилитись до стіни, теж загидженої, по якій повзали комахи? То був могутній виховний засіб: зненавидівши власну плоть, можна було більше не дорожити нею й спокійно іти на смерть.

Всі ці знущання, грубі й витончені, не вміщувались в рамки здорового глузду. Ми не були злочинцями, а лише звичайними хлопцями, котрі ще не встигли стати дорослими, яких ні за що спіймали, поголили голови, одягли у військові мундири і, наче худобу, відправили на Селію.

І дивно, на Ерідані це ні в кого не викликало протесту. "Школа життя", як писали в газетах. Школа вбивць. Я бачив у себе вдома тих, які вижили і повернулись. Не всі з них пішли в поліцію — суспільство не потребувало стількох охоронців громадського порядку. Ті, кому не пощастило, спочатку скидали з себе обридливу уніформу, ходили по гостях, на танці, знайомились з дівчатами. Але потім одягали знову мундир, замикались вдома і пиячили, а напившись, тинялись по місту, зарослі й брудні. Їх боялись чіпати. Згодом більшість з них поверталась до життя: одружувалась, ішла працювати.

Таким чином, я мав деяке уявлення, що чекатиме мене після "школи життя".

З настанням зими стало трохи більше вільного часу. Нао, звісно, не оберігали від холоду, виганяли на плац кожнісінького дня, але хутко темніло — і можна було в казармі знайти затишний куточок і там думати про щось своє, знічев’я прислухаючись до розмов. Ті вечори й справді були непогані. Я в котрий раз переглядав свої багатства, які привіз з Ерідана в маленькій торбинці. То був записник в гарній блакитній шкіряній обкладинці й такого ж кольору ручка, на цупкому картоні

портрет Сави, який я намалював у 13 років, кілька мушель, не схожих одна на одну, хустинка з вимережаними краями, в яку я зібрав трохи насіння квітів, значок у формі зеленого ока, яке то заплющувалось, то розплющувалось. Цей значок мені подарувала Міранда. Ще фігурка жінки, виточена Альбертом із шматка дерева. То була якась земна богиня з маленькою безволосою голівкою, великими грудьми і широчезними стегнами — символ родючості. Мав я улюблену чашечку з синіми і рожевими квітами і, нарешті, книжку-путівник по Музею, де було кілька репродукцій з картин. Інколи я заварював у банці з-під консервів міцний чай, наливав його в чашечку і, неквапливо посьорбуючи, гортав книжку.

Отак, зігрівшись і побувши на самоті, я починав дивитися на світ веселішими очима і навіть пробував гратися, як в дитинстві.

Притуляв до вуха то одну, то другу мушлю і слухав шум моря. Гола дерев’яна богиня пливла морем, певна річ, від тих людців, що лаялись, бились і розповідали сороміцькі анекдоти. Жінка пливла в надії пристати до берега з зеленою шовковою травою, шелесливими високими деревами і лагідними звірами. Хоч вона й не була вельми гарна, і очі мала заплющені, і на своєму віку народила багато дітей, котрих розгубила по світу, — їй чомусь здавалось, що вона може народити ще одненьке дитя, уже не від людини, а від зірки, світло якої проникало їй під повіки. В цій безкраїй пустелі вона не могла зачати дитину, проте солодке тремтіння заколисувало її тіло. Дотики нагрітих за день хвильок збуджували в ній спогади про руки тих чоловіків, які пестили її, залишаючи по собі сім’я. І ось одного дня вона відчула запах квітів і ноги доторкнулись дна. Жінка пішла на дзвінкий голос струмка, щоб змити з себе сіль.

Вона хотіла мати одну-єдину дитину, котра б належала тільки їй. Але жорстока зірка, одного разу подарувавши жадане дитя, кожної весни пробуджувала в ній жагу материнства. Діти народжувались і народжувались, вона вже не знала їм ліку і невблаганно старіла від втоми й безперервних пологів.

Острів був надто маленький, щоб умістити всіх дітей. Вона благала в неба милосердя, бо не хотіла мати більше дітей, які були б приречені на голодну смерть. Діти підростали, й між ними почались чвари за плід, що впав на землю, за краплю води. Вони розділили острів на шматки і побудували собі хижки, люто сперечаючись на межі. Забули при цьому матір, котра не виходила з хатинки, колихаючи найменше дитя. Коли воно зіп’ялось на ноги й уперше переступило поріг, жінка зрозуміла, що їй не належить нічого, крім старої хатини й колиски. Що вона не має права підняти яблука з землі, бо лагідні звірі, яких посадили на ланцюги діти, перетворились у розлючених хижаків і розірвуть її, коли вона переступить через межу. І прийшли до неї діти, насінинки її роду, і мовили:

"Навіщо ти нас стільки народила? Через тебе ми усі мусимо стати безплідні, бо не зуміємо прогодувати власних дітей, Ти не дала нам ні сили, ні хитрощів, ні вміння вибратися звідси. Залиш цю халупу на своє останнє байстря і йди геть!"

І жінка знову і знову пливла по хвилях, залишаючи на великих і малих островах святе сім’я життя...

Я, як міг, тримався осторонь від пиятик, азартних ігор та бійок, на що начальство не бажало звертати уваги, очевидно, вважаючи потрібним виховним засобом. Ті хлопці, що приїхали зі мною, уже майже не відрізнялись від решти, хіба що були полохливіші і на їхню долю випадало більше стусанів. Я не вважав себе боягузом, але коли в їдальні якийсь здоровило, тупо посміхаючись, вибивав, наче ненароком, з рук миску, я нахилявся, чекаючи штовхана під зад, не кажучи ні слова, бо за спиною того здоровила стояло з тридцятеро таких самих негідників, готових розірвати тебе на шматки.

Те, що траплялось на Ерідані лише зрідка, тут було в повсякденному вжитку. Наша культура — це позолота на свинячій шкурі, від чого свиня не перестає бути свинею. Чого варті гігантські успіхи в науці й техніці, коли люди живуть за первісними законами: правда на боці сильнішого.

Я мовчки опускав очі, щоб ніхто не помітив у них ненависті. Ненавидіти дозволялося лише сусіду за столом, котрому перепав більший шматок м’яса.

Я не бачив тут дружби: ті, що були раніше друзями, намагалися про це забути в ім’я жорстокої боротьби за існування. Як я не остерігався, мені, однак, не пощастило уникнути підступу. Почалося все з того, що зникла моя торбинка. В ній не було нічого забороненого, але наше начальство, очевидно, вважало, що в доброго вояки, крім мундира й гвинтівки, не повинно бути ніяких речей. Зайві речі конфіскували, коли ми працювали надворі. Листи, які приходили до хлопців, — теж. Все це повикидали на смітник. Ясна річ, всі кинулися туди, але я припізнився, і торбинку прихопив хтось із своїх, торбинка ж була корисною річчю. Я, наче останній йолоп, ходив і просив, щоб мені її віддали, принаймні її вміст. Нарешті мене пошкодував хлопець, сказавши, що торбинка в нього і він її віддасть за пляшку спирту. Чи варто казати, що цей хлопець належав до старших. Наші ще не встигли настільки знахабніти. Я сказав йому якомога спокійніше, що торбинку можу подарувати, хай віддасть мені те, що знайшов у ній. Він схопився на рівні й загорлав на цілу казарму:

— Він мені дарує! Чи ви бачите, яка мені випала честь!

Якби я знав, що він хворий, то б не зв’язувався. Хлопець затрусився, запінився, впав на землю і почав качатися. Я не міг на це дивитися і кинувся йому на допомогу, але ці епілептики мають диявольську силу. За лічені хвилини одяг його перетворився в брудне ганчір’я, а з розбитої голови текла кров.

— Дайте ложку! — гукнув я. — Треба розтулити йому зуби!

Поки я мучився з ним, встиг теж покривавитись. Хлопця забрали в лазарет, і я залишився віч-на-віч з мовчазною юрбою. Коли я рушив до умивальника, один з тих, що стояли коло дверей, сказав:

— Я давно вже до тебе приглядаюся, Тітусе...

— Ну, то й що? — відповів я, не піднімаючи голови.

— Побачиш що!

Вночі я щосили боровся зі сном, бо не хотів, щоб мене застукали зненацька. Хто спить, хто не спить, — всі причаїлись тихенько, як миші, наче від поруху щось може змінитись. Темрява ще більше сковує, ніж білий день. Тільки чути, як б’ється серце, швидко-швидко. Нічого, воно нарешті втомиться, і я все-таки засну.

— Тітусе, ти спиш? — прошепотів мій сусід, затурканий хлопчина, який ніколи зі мною не розмовляв.

Я довго мовчав, перш ніж озвався:

— Що таке?

— Тітусе, повернись до мене. Я хочу тобі щось сказати... Як ти гадаєш, вони не сплять?

— Кажи вже!

— Тітусе, вони тебе поб’ють!

— Ну, я це сам знаю!

— Вони мене теж били. Минулого року... Не пам’ятаю уже за що. Ти мовчи і не думай захищатися, бо заб’ють до смерті. Й не подумай іти жалітися. Тітусе, ти мене чуєш?..

— Ти дуже мене втішив. Я так і зроблю...

— Дурний, це чистісінька правда! Зараз я би міг на комусь зігнати злість, але не хочу. Я ніколи ні з ким не бився. Я хотів бути таким, як Сава: вирощувати квіти...

— Сава не вирощував квітів.

— Звідки ти знаєш? І квіти, і дерева садив... Я про нього знаєш скільки всього прочитав. Мій татко працює в архіві. Ми з ним познаходили дуже цікаві матеріали. Колись я напишу книжку про Саву...

— Як тебе звати?

— Сава. Знаєш, тут його ніхто не знає. Хочеш, я тобі розповім про нього? Не обов’язково зараз, можна іншим разом.

— Давай іншим разом. Здається, уже йдуть...

Мені вчувся скрип ліжок.

— Ні, вони сьогодні не прийдуть. Вони мусять спершу помучити людину. Я вже тут другий рік і знаю, як це робиться.

— Сава зумів би себе захистити! — буркнув я, намагаючись вгамувати калатання серця.

— Ти знаєш, який Сава був дужий? Одного разу він відсунув скелю, бо вона затуляла йому сад.

— Це вже вигадки... — Я хотів поводитися якомога незалежніше. — Деяким людям потрібні казки. Колись їх потребувала більшість, а зараз лише такі, як ти або я в якійсь мірі.

— Добраніч, Тітусе!

— Добраніч, Саво!

Не пам’ятаю, коли мені хтось казав "добраніч" і хто це був.

Я, звісно, не одразу заснув. Хотілось спитати Саву, якого біса він досі до мене не озивався.

"Хороший хлопець, — думав я про нього, — але наївний. Таких або одразу вбивають, або дають їм назавжди спокій. Здається, він не хвалько, і, слава богу, не буде втручатися в мої думки, і не нав’язуватиме мені своїх. А щодо мене, то я ніколи не любив ніким командувати. Ми з ним подружимось".

З цією думкою я заснув. Уранці майбутня екзекуція відсунулась на бозна-який час. Нас послали на цілий день довбати траншею в мерзлій землі: начальству захотілось розважитись. Ми так задубіли, що мусили розпалити багаття. Але втіхи воно давало мало, до того ж місця вистачило не всім. Дехто вскакував на кілька секунд у вогонь і так грівся. Обід нам привезли. Ми до останньої хвилини сподівались, що підемо обідати на базу. Їжа майже захолола. Ремствували: хто мовчки, хто голосно. Наш начальник сидів у автомашині й стежив за нами у вікно, прохукавши маленьку дірочку. Ми мусили працювати, щоб зігрітись. Тому він не мав з нами ніякого клопоту.

Саву я бачив тільки вранці серед звичайної колотнечі. Він посміхнувся до мене.

Сріблястий степ з латками снігу, —30° за Цельсієм, — і два десятки комашок. Все навкруг було холодне на дотик, і, думаючи про це, ми поволі замерзали. Але нам не дали остаточно замерзнути. Над живими можна знущатись, а з мертвих ніякої користі. Ми вертались назад, ледве переставляючи ноги. Начальник вистрибнув з машини. Слідом за ним заклубочилась пара.

— Заспівайте, хлопці! Швидше дійдете!

Ми мовчали.

— А пішов ти... — розтулив рота хтось позаду.

Поручик здвигнув плечима:

— Як хочете!

І сховався в машину.

В казармі нам дали випити. Спирт обпік мені нутрощі, але я трохи зігрівся. Нічого не хотілось, тільки спати.

— Завтра теж поженуть! — надтріснутим дитячим голосом обізвався хтось з-під груби. — Ось побачите...

Я вже нічого не хотів бачити. І нікого. Закутався в шинель і так продрімав аж до вечері. Вночі Сава мені сказав:

— Лягай на моє місце, а я на твоє. Вони скоро прийдуть.

— Ти що, з глузду з’їхав?!

— Тихше, почує хтось! Ти нічого не думай. Ти перемерз, і тобі треба виспатись. А я знаю, як себе поводити. Я вже звик до цього...

— Я теж звик... — відповів я. — Нічого мені не станеться!

Сава зітхнув, зрозумівши, що мене не переконаєш.

— Не знаю, звідки в людей стільки жорстокості. Коли вони почнуть тебе бити, я увімкну світло.

— Слухай, чого ти за мене так турбуєшся? Хто я тобі такий?

— Тобі не пишуть листів. А це найстрашніше отут...

— Може, я не заслуговую на те, щоб мені писали!

— Та ні... В тебе, мабуть, було щось погане в житті.

— Гірше, ніж тут, не було!

— Нічого, звикнеш! Це ж не назовсім. Ми повинні триматися вкупі. Восени я поїду звідси, але ж ми будемо листуватись. Якщо ти не дуже хочеш спати, я тобі розповім про Саву...

— Давай.

І Сава почав тихо розповідати загальновідомі речі. Я не перебивав. Слухати його було приємно, наче шелест листя в лісі, який чув безліч разів і знаєш, що він означає.

— Скільки дітей було в Сави? — спитав я, аби спитати.

— Десятеро: сім синів і три дочки. А що?

— А що з ними було далі?

— Є різні думки... — почав плутати Сава. — В усякому разі, вони всі повернулись на Ерідан. Їм треба було завести сім'ї, а потім...

— Потім вони не захотіли вертатись!

— Якби Сава був живий, вони б повернулись, я так гадаю.

— їх підкупили. Та й взагалі це темна історія. Краще про неї не думати. Вони були винні у смерті Сави.

— Він був уже старий, Тітусе...

— Він міг прожити довго. Зрештою, чого ти їх виправдовуєш? Треба бути об’єктивним. Раз батьки кидають дітей, чому б дітям не кинути батьків?..

— Я ніколи б не кинув своїх батьків. Ніколи...

— А я кинув! Сказав їм, що вони мені набридли.

— Та ну тебе! Скорше вони тебе кинули, судячи...

— Судячи по чому?

— По твоєму характерові хоча б.

— Дуже ти встиг взнати мій характер!

— Трохи взнав. Виходить, діти не схожі на батьків? І якщо, наприклад, у мене будуть діти, то будь-коли можуть втрутитися якісь об’єктивні закономірності. Савині діти жили тільки з батьками, на них ніхто не мав впливу, а на Ерідан вони потрапили майже дорослими. Ти, мабуть, помиляєшся, їх вивезли силоміць або обдурили. А назад відвезти їх не могли, бо це б дорого коштувало...

— Аякже, значно дешевше набудувати військових баз...

— Тихше!

— Хіба це військова таємниця? — зіронізував я. — Вони сьогодні прийдуть чи ні? Чи, може, невелика втіха бити втомлену людину?

Я чомусь виразно собі уявив, що ось настане весна — і одного вечора я ніби вийду погуляти в степ і не вернуся. Сам піду. Рано чи пізно я лишуся сам.

Мені не стало моторошно, як тоді, коли я вперше про це подумав. Треба буде випитати в когось, — не в Сави, бо той одразу здогадається й почне переконувати і відраджувати, — чи хтось це робив уже до мене. Я бачив карту Селії: на сході, десь кілометрів за сорок, є пасмо гір. Я заснув, але сон мені не встиг приснитися.

...Мене б, мабуть, забили до смерті, якби Сава не увімкнув світла і не прибіг черговий. Я не затуляв лиця, а одразу ж схопився. Я так і не дізнався, скільки було нападників, бо від світла більшість порозбіглася по своїх ліжках. Далі я провалився наче в червону темряву і силкувався розплющити очі, коли прийшов до тями і все мені почало боліти. Але не міг цього зробити, бо воно коштувало надто багато зусиль. "Я вже помер", — подумав я і знову кудись провалився.

Так тривало кілька разів і, як мені потім сказали, кілька днів.

Я нарешті розплющив очі. Була ніч. І чимось гостро пахло.

Ніхто не схилявся наді мною і не казав:

— Уже, прокинувся!

Як я читав у книжках...

Темна стеля, світло, що жевріло десь у кутку. Я про нього лише міг здогадуватись, бо не мав сили повернути голови.

Хвилина за хвилиною я став пригадувати все, що було досі. Згадав, що я поранений, напевне, ножем, бо пам’ятав пронизливий біль, не схожий на удари кулаків. Десь у груди. Пригадав лице Сави, коли той стояв біля вимикача. Це було останнє, що я пам’ятав.

Не міг згадати власного імені. Я здогадувався, як мене звати, але не був певен.

Проходили день за днем. Я їв, спав, терпів перев’язки. Власне, це було непогано. Я зміг уже сидіти, хоча й не потребував цього так само, як ходити чи думати.

Іїїкого до мене не пускали, навіть Саву.

Повторюю, я нічого не хотів. Ні від кого. Не потребував співчуття, розмов. Якби мені перестали приносити їсти, я б помер з голоду, не висловивши й найменшого невдоволення. То було якесь рослинне існування, тільки боліло в грудях і ранками я з кашлем випльовував кров. Але, якщо лежати нерухомо, заплющивши очі, біль зникає.

Якось фельдшер приніс торбинку й широким жестом висипав з неї мушлі, значок у формі зеленого ока, вузлик з хустинки і осколки від чашки. Викинув і пішов. Я знав, що це належить мені. Простягнув руку, і осколки тихо дзенькнули. Це мене злякало. Я склав усе в торбинку, і вона валялася на тумбочці доти, доки я не набрався сил, щоб сховати її в шухляду.

Дитячі забавки. Я вже не міг бути дитиною. Одного ранку я вмивався і намацав м’які волосинки на підборідді і над верхньою губою. В мене росли борода і вуса.

Я сказав про це фельдшерові, але він відповів, що голитися ще рано.

Був третій день, відколи я встав, і в голові у мене дуже паморочилось. Однак цього дня мені повідомили, що завтра я повертаюсь у казарму.

Увечері в мене знову піднялась температура, і я цілу ніч не спав. То була найдовша і найважча ніч у моєму житті. Пов’язок не зняли, і я мав у них повертатися в казарму. Вранці я довго чекав на одежу, звісно, казенну, яка дивно пахла потом і пилюкою.

— Тобі лист! — сказав черговий, котрий нудився у порожній казармі.

Він довго рився у шухляді, нарешті подав мені листа. За ці хвилини в моїй голові промайнули найнеймовірніші здогадки.

"Любий Тітусе!

Пишуть тобі батьки твого товариша по службі Сави. Ми дуже засмутилися, коли довідались, що ти хворий і лежиш у лікарні. Сподіваємось, нічого серйозного. Досі ми тривожились тільки за нього, а тепер ще й за тебе, бо ти його друг. Спочатку йому було дуже важко, але тепер він звик. Тому у нас зараз більше підстав тривожитись за тебе, ніж за нього. Ми були б дуже раді, якби ти нам відписав, а після закінчення служби приїхав до нас. У нас, крім Сави, є ще донечка. Їй п’ять років. Вона намалювала тобі наш будинок, а коло нього ласків. Будинок дуже схожий, а от ласків немає, ти вже вибач.

Видужуй скоріше і обов’язково напиши нам. Ми чекаємо листів від тебе і Сави.

Агнеса і Олександр".

Я мав ще трохи часу до обіду, коли всі повернуться до казарми. Посидів трохи на ліжку, погойдався на пружинах, а потім вийшов надвір.

На плацу було так само порожньо, але десь в кінці дороги, втрамбованої солдатськими чобітьми, чулася безладна стрілянина.

Коли все стихло, на пагорбі з’явились люди, спочатку маленькі, потім вони виростали на очах. Вони йшли в ногу. Бракувало лише оркестру. Мені здалось, ніби муштроване військо послане, щоб мене вбити. Я не дуже злякався, бо над головами похмурих вояків, наче птахи, ширяли Сава у мундирі та його батьки Агнеса і Олександр, Взявшись за руки, вони посміхались мені й подавали знаки, щоб я не боявся.

Я теж їм посміхнувся і помахав рукою...

Другого дня мене перевели в казарму.

Вранці я ще до того, поки всі встали, тихенько зібрався, акуратно склав свої речі у рюкзак. Було навдивовиж тихо. Мирно посапували солдати, ніхто не звертав на мене уваги. Я вийшов з казарми. Тікати! Куди-небудь, тільки геть від цієї муштри, від цих голосів, облич. Тікати! Було страшно холодно, я вибрався за територію військового табору. Попереду височіла висока вежа, обгороджена колючим дротом, побіля неї виднілись тьмяні фігурки вартових.

Мені було зовсім байдуже, куди йти. Мимо вартових, у яких були скляні очі. Вони спали стоячи, похитуючись час від часу. Зайшов у відчинені двері, довго піднімався по сходах. Нарешті зайшов у невеличку кімнату, де стояв якийсь хитромудрий апарат, він вистукував, шелестів. "Станція зв’язку з Еріданом", — подумав я. Підійшов ближче. Машинально взяв навушники, одягнув. І раптом почув голос Міранди. З тисяч голосів я би впізнав його. Струменів ніжно-блакитний голос, бився, пульсував: "Я Земля, я Земля. Викликаю Ерідан. Викликаю Ерідан. Слухайте передачу..." І далі, мов у сні, короткі повідомлення, з яких випливало: жителі Землі навчилися жити у мирі і дружбі, перетворили її у квітучу планету, де немає місця війнам,

хворобам, національному розбрату. Де восторжествував принцип: "Людина людині — друг, товариш, брат".

Я плакав. І було відчуття, ніби після довгих поневірянь я почув голос забутої, зрадженої матері, яка простягала руку допомоги своїм невдячним дітям.

"Викликаю Ерідан. Повідомте, яка вам потрібна допомога? До вас іде корабель..."

— Земля жива! — кричав я, коли мене в’язали, вели знову в ізолятор.

— Земля жива! — кричав я солдатам, які висипали з казарм. — Вона нічим нам не загрожує. Навіщо тоді ця зброя, ці мундири, ця планета... Вони нас тримають тут, щоб люди на Ерідані нічого не знали про Землю. Щоб вони не знали, що помилились, що ми всі страшно помилились!

Мені затуляли рота, безпорадно метушились, але я перестав боятись. Я знав, що завтра мої слова долетять до всіх на Селії, а ще через деякий час люди планети Ерідан дізнаються, що Земля жива. І я знав, що людям, які прилетять з Землі до нас на планету, розкажуть про Саву. Сумну історію, яка, можливо, хоч в якійсь мірі спокутує цивілізацію, яка сама себе зрадила, зрадивши свою матір.

XII. САД

Сава мав з Бітерницею сім синів і три дочки. Всі вони були русяві й зеленоокі, як він. Народжувались щороку. Він не знав щасливіших хвилин за ті, коли брав на руки щойно народжене дитя. Хотів, щоб вони наповнили всю долину щебетом і сміхом, ніби птахи. Інколи йому здавалось, що на зірках, які він бачив увечері перед тим, як лягти спати, теж живуть люди, схожі на нього. Від цих думок ставало затишніше, бо, коли діти були ще зовсім маленькі, а він сам працював на полі, йому робилось тоскно від самотності. Сава, розігнувши спину і приставивши

долоню дашком до лоба, щоб не сліпило сонце, довго дивився туди, де з гущавини саду виглядали будинки під солом’яним дахом і біліли отари ласків, що мирно паслися. В залиту сонцем рівнину прокрадалися тіні. Сава облизував солоні губи і знову брався до роботи.

Дедалі частіше його мучило питання: що залишить він дітям у спадщину, чого він має їх навчити? Не тому, що він збирався коли-небудь померти: просто Сава потребував відпочинку. Руки його стали наче кора, тіло зробилось залізне. Він іноді аж соромився дружини, проте в темряві ночі в ньому прокидалась немилосердна ніжність і він забував про втому.

Іноді йому снились дивовижні сни, котрі він вважав витворами власної уяви, оскільки нічого подібного з ним не траплялось. Наприклад, йому снились книги, ціла кімната книг, де сиділи схожі на Саву істоти. Перегортали сторінки, щось писали. Сава знав лише одну книжку, вивчив її напам’ять і, коли діти не хотіли спати, заколисував їх мелодійними, спокійними віршами. Їхній зміст з роками ставав для нього все загадковішим, і від того книга мала над ним якусь магічну силу. Здавалось, він колись, ще до свого народження, написав її. А тепер забув, як забуваються перші кроки, зроблені в дитинстві.

В усіх Савиних снах було багато людей, але вони нічим не нагадували йому дружини й дітей. Засмаглі, темноволосі й чорноокі, вони жили на іншій планеті, розмовляли іншою мовою. Сава прокидався переляканий, бо не розумів жодного слова з того, що йому казали, і через те не знав, що це за люди, добро чи зло несуть вони його сім’ї.

Тому Сава боявся розповідати ці сни дітям. Розповідав лише інколи дружині. Вітерниця мовчки посміхалась. Вона знала більше, ніж він, але була скупа на слова. Жінка завжди мусить знати більше, щоб передати все це ненародженим дітям. Їй була відома найбільша у світі таємниця молодості й краси. Вітерниця не змінювалась: залишалась такою ж гарною, як тоді, коли Сава вперше її побачив. А Саві від безнастанних клопотів чоло прорізали зморшки і ночами боліла спина.

Він вставав на світанку, розпалював у грубі і йшов відпускати ласків із десяти стаєнь, нашвидкуруч снідав і брався за роботу. Час проминав так швидко, що, коли Сава повертався, все у домі було зроблено, наче за помахом чарівної палички: прибрано, помито, випрано, наварено. Діти гралися на подвір'ї: вчились будувати будинки й сіяти зерно. Сава уже почав брати двох найстарших синів з собою. Піднімав їх уранці, і вони неохоче йшли за ним, тручи кулачками заспані очі.

Вітерниця сердилась за це на Саву, вигадувала різні причини, щоб не пустити дітей з Савою. Тільки-но він вставав, відчував уже на собі погляд дружини, котра вдавала, ніби спить. Її зраджувало легеньке тремтіння вій. Сава нахилявся і цілував заплющені очі. Дружина питала сонним тоненьким голосом:

— Ти вже встав?

— Спи, — відказував кожного разу Сава. — Спи... — І — тікав, бо найбільше любив її вранці, коли треба було працювати.

Зі стаєнь віяло теплим духом, ласки підводились один за одним й охоче квапились до виходу, де стояв Сава і уважно придивлявся, чи немає серед них хворих або поранених. В долині налічувалось 3680 ласків. У стайнях жив молодняк, а старші ласки паслись ген за млином...

В душі Сава був переконаний, що ласки приносять йому щастя, інакше б він не витримав виснажливої щоденної праці.

Сава вже встиг звикнути до шуму вітру в саду. Колись у нього не було ні вітру, ні саду. Вітер принесла з собою Вітерниця, сад він посадив сам і трусився над ним не менше, ніж над власними дітьми. Тому влітку менше дошкуляла спека, а взимку — мороз, а на столі не переводились яблука, вишні, горіхи. Жодне зернятко, жодна кісточка не викидались, а береглись до весни, щоб посадити їх в землю. Не все проростало, але з часом Сава зміг оточити частину поля молоденькими деревцями.

В погожі літні вечори вони відпочивали в садку на траві. Діти бавились, а Сава з Вітерницею спостерігали за ними.

Якось чотирирічна донечка попросила Саву:

— Татку, розкажи мені казочку!

Сава здригнувся. Слово "казочка" десь дрімало в ньому, але він не мав певності, що воно означає. Це було щось дуже гарне, ніби червоне яблуко, яке щойно впало з дерева, бризнувши на траву свіжим соком, або квітка, яка росте віддалік на пагорбку і цілий день п’є розтуленими вустами сонце.

— Татку, розкажи мені казочку!

Сава поглянув на Вітерницю, котра тримала на колінах найменше дитя. Жінка нахилилась ще нижче. Волосся її торкнулось щічки дитини, і та засміялась.

— Звідки вона знає про казочку? — спитав Сава. — Я сам не знаю, що це таке...

— Казка — це те, чого ми сподіваємось і чого чекаємо все життя...

Сава засміявся трохи зніяковіло:

— Я сподіваюсь сина, якого ти нам народиш...

— Ні. Я не хочу більше дітей. Я втомилась, я дуже втомилась... Ти нічого не бачиш...

— Будь розумницею. Нас тільки двоє на всю планету. Не можна, щоб рід згас, щоб уся долина стала пустелею.

— А ти подумав про те, що робитимуть наші діти, коли стануть дорослими?

— Те, що і я, — здвигнув плечима Сава, — Хіба це погано — садити дерева і сіяти траву? В мене аж руки сверблять, коли бачу клапоть мертвої землі.

— Ти й справді усе забув. Ти знаєш, хто ти?

— Сава.

— А я хто?

— Моя дружина, Вітерниця.

— Небагато знаєш. А звідки ти взявся?

Сава замислився. Це було важке питання.

— Ну от, я гадала, що маю десятеро дітей, а, виявляється, їх одинадцять!

Вітерниця взяла на руки дитя і пішла з ним до будинку, щось йому наспівуючи.

— Яка наша мама гарна! — сказав Сава.

— Гарна... — повторив трирічний синок, на якому не було нічого, крім коротенької сорочечки, визелененої травою.

— Що ти робиш? — схопився на ноги Сава. — Ану перестань! Не можна їсти жука. Йому боляче, а в тебе заболить живіт...

— Донечко, — сказав він, коли цю справу було залагоджено, — я знав гарну казочку, але забув. Завтра я тобі її розкажу, гаразд? От що б ти хотіла найбільше?

— Щоб до нас прилетіла ракета!

— Ракета? — перепитав Сава. — Ракета... А якою має бути ця ракета?

— Срібною або золотою, як сонечко. Тату, нєвяїє ти не знаєш, що таке ракета?

— Я знав і забув.

— Ото забудько! Це такий дім, де є ліжечка, іграшки, і цей дім летить до зірок.

Сава стривожився. Він потроху переконувався, що деякі речі справді забув. Знав їх колись і забув. Він вирішив поки що нічого не питати дружини. Він боявся. Відчував якусь небезпеку.

Яку ж придумати казку? Певна річ, казки вигадують, але як це роблять? З тим він ліг спати, але не заснув одразу. Лежав на спині й дивився у стелю. Хіба можна долетіти до зірки? Він і не мріяв про таке. Але тепер Саві здалося, що це можливо. Він здогадувався, яке відчуття буває під час польоту. Вітер свистить у вухах; тіло надзвичайно легке, ні найменшого зусилля. Він то піднімається, то опускається на землю; перевертається горілиць: сонце сліпить очі, і стає страшно. Здається, під тобою та сама бездушна порожнеча, що і вгорі. Одначе які гарні хмари! Білі, пухнасті, як шерсть ласків, — можна піднятися аж до них, лягти в той м’який пух і спати, спати...

Але не так довго, як хотілося б. Бо треба накосити трави, скласти її в стіжок, коли вона висохне, покупати дітей. Він мусить усього пильнувати. А самих дітей не можна пускати в хмари. Вони злякаються і

будуть плакати. Хай краще літають між деревами, як птахи, зривають яблука з найвищих галузок. Вони ж завжди хочуть того, що для них недосяжне.

З тим Сава і заснув. Вранці, коли він порався коло груби й слухав, як гуде полум’я, пригадав казку. Не вигадав, а пригадав.

День тягнувся поволі. Після обіду трапився неприємний випадок. Одна з ласок не змогла розродитися. Сава не зміг нічим допомогти, бо знайшов її уже мертвою. Він закопав ласку в землю, і тут наче щось випливло з темряви: такий самий запаморочливий дух вологої землі і квітів. Більш нічого, крім запаху. Земля Саві ніколи не пахла квітами, а лише сонцем і потом. "Що ж це таке? — подумав Сава. — Може, то запах смерті?" Він прогнав цю думку, бо не міг уявити собі смерть. Ласки не жили так довго, як люди або дерева. Вони були вельми тендітні. Сава знав їх надто добре, щоб протиставляти людині. Вони просто були втіленням спокійного, безхмарного ставлення до життя і передавали його Саві та його дітям, котрим, звісно, ще далеко було до спокою. З часом їхні характери вирівняються і вони знатимуть, що їм робити.

Додому Сава йшов трохи зляканий. Це з ним бувало й раніше, коли він опинявся далеко від дітей і дружини, хоча з ними не могло нічого трапитися. Але ж діти такі непосидючі. Мають слабкі руки і можуть впасти з дерева. Сава під містком скупався, змив з себе піт, втому, а заодно й розгубленість.

— Давно, колись дуже давно... — почав він і на хвильку спинився, бо не знав, чи справді на цій планеті жили люди, тому продовжив: — На одній зірці...

— На котрій? — запитала дочка.

— Ну ось на тій! Бачиш зелену зірочку осторонь?

— Бачимо! — загули діти.

— Ось на цій зеленій зірці жило два братики. Вона вставали якраз тоді, коли сходило сонце. Спочатку воно з’являлось на вершечку гори. Я уже вам розповідав, як сходить сонце і де воно ночує. Брати дуже любили сонце, бо від нього йшло світло і тепло, і дуже журились, коли воно йшло спати, бо жили самі.

— А що таке "жили самі"?

— Удвох, без тата й мами. Вони думали, що їхні тато й мама живуть на сонці. І одного разу вирішили до них полетіти.

— На сонце?

— На сонце.

— Вони ж могли піти пішки, коли сонце лягало спати!

— Могли, але вночі їм було страшно, до того ж вони могли заблудитись. От брати позичили крила у великих птахів, сказавши, що віддадуть, коли повернуться. Прив’язали ті крила до спин і полетіли. Якраз тоді, коли сонце почало підніматись угору. Воно підіймається, а вони слідом за ним. Лягли перепочити в хмарах і знову летять за сонцем. Вже їхня зірка стала маленькою, а їм ще летіти й летіти. Сонце припікає все дужче. Нарешті старший брат каже молодшому: "Вертаймося назад, мені це сонце уже не так подобається. Воно пече, як вогонь". А молодший: "Давай ще трохи підлетимо. Може, з другого боку воно не таке гаряче". Але тут спалахнули крила, які вони позичили у птахів, спалахнула одежа. І вони згоріли, тільки попіл їхній упав на землю...

— Це сумна казка... — поспішно додав Сава. — Дуже сумна. Давайте я вас усіх покатаю на спині аж до он того дерева.

Для Сави це був іспит. Вперше він побоювався, а що скаже Вітерниця. Але вона нічого не сказала, лише міцно стиснула уста, щоб з них не вирвався жоден звук. Саві забракло повітря, коли він дивився на дружину. Він пригадав слова Вітерниці про те, що вона не хоче більше дітей, і острах змінився подивом. Чим більше було б у них дітей, тим більше надії, що відступить пустеля перед деревами і травами, які посадять сини й дочки. Іноді Сава вибирався з долини на один день в безмовний піскуватий степ з рідкою безбарвною травою. Він блукав тим степом, раз у раз нагинаючись, щоб розім’яти в пальцях грудку землі чи підняти камінець, не бачений досі. Міг би йти і йти: його завжди вабила далечінь. Рано чи пізно Сава мусив збагнути, що є полоненим долини, до якої отак звик, витрачаючи на неї всі сили. Йти надто довго було так само важко, як орати цілину, натрапляючи на приховане каміння, часом дуже велике. Сава мусив його викопувати й відносити на купу. Це відривало чоловіка від багатьох потрібних справ.

Конча потреба знати, що далі, мучила Саву. Він не мав сили відмовитись від мандрів. За стільки років важкої щоденної праці Сава не звик дивитися в землю. Дивилися в землю лише його руки, великі, шорсткі й засмаглі. Вони ніколи не знали спокою. Навіть сидячи в саду з дітьми, Сава підбирав то листочок, то травичку і безперервно ворушив пальцями, розгладжуючи їх.

Скільки йому років, Сава не знав, але пам’ятав, скільки років мають його діти, і вів відлік часу від народження першого сина. Саме тому йому здавалось, що він ще молодий і житиме довго-довго. Світ йому не вважався безмежним, як його дітям, котрі плакали ночами, коли їм снилось, що вони ніколи не зможуть досягти зірок. Кожен з них вибрав собі зірку, на якій хотів би побувати. Сава не вбачав ніякої загрози в тому, що діти хотіли кудись далеко. Знав, що це мине, коли вони пізнають солоність поту і радість від першого врожаю. Сава вірив у силу землі і від того був такий статечний і поважний.

Одного розу він приніс глини й води, показавши дітям, як треба місити й ліпити. Це заняття мало зміцнити дитячі пальці. Сам Сава

брався до ліплення дуже рідко, здебільшого пізньої осені, коли потребував посуд. Мав невеличку майстерню, де робив усі речі для господарства. Там ще була невелика піч для випалювання глиняних виробів. Намагаючись догодити Вітерниці, Сава виводив на вогких стінках посуду нехитрий орнамент.

Але жоден з його виробів не міг зрівнятися з чашкою, яка стояла на найвищій поличці в його домі: біла, блискуча, прегарної форми, з намальованими ліловими квітами. Сава знайшов навіть білу глину, і, хоча все йому вдавалося якнайліпше, цього разу він не зміг розгадати таємницю прозорості й тендітності чашки. То була найкоштовніша річ у них в домі. Ця річ без вжитку вносила в дім трохи сум’яття і причаєного страху. І свята.

Якось Вітерниця особливо гарно заплела коси, вдягнула біле плаття, причепурила дітей. І коли Сава зайшов до кімнати, побачив на столі глечик з квітками і зеленню, а біля нього чашку, білу, з ліловими квітами.

— Сьогодні не будемо більше працювати, — сказала дружина.

Її лице видалось Саві біліше й прозоріше за чашку.

— А що ми будемо робити?

— Нічого. Ось так посидимо усі разом.

— Хіба сьогодні… свято? — здивувався Сава, але не від того, що свято, а тому, звідки він знає це слово.

— Колись цього дня ми вперше зустрілись, — пояснила Вітерниця. — Ти про це пам’ятаєш?

— Звісно, — сказав Сава і подивився на найстаршого сина.

Вітерниця піймала його погляд і посміхнулась так гарно, як давно уже не посміхалась.

— Ти така ж, як і тоді...

— Я й це свято зробила для того, щоб почути ці слова.

— А завтра буде свято? — спитав шестирічний синок. — Ти ж, мамо, зустрічаєшся з татом кожного дня.

— Ні, завтра не буде свята. Тобто ти, якщо хочеш, можеш вигадати собі якесь інше свято. Ти розумієш, що означає "вперше"?

— Я вчора вперше підмів подвір’я.

— А я вперше впав у калюжу!

— Вперше? А минулого тижня кого ми витягали з баюри? Ти ще верещав! — перебили інші діти.

— А ця калюжа з’явилась тільки учора. Я вперше впав у цю калюжу. То свято, коли робиш щось уперше? !

— Ні, — відказав Сава. — Коли робиш щось гарне, то і тоді свято, не має значення, чи вперше це, чи ні. Зрозуміли?

— Зрозуміли!

— Савонько, налий соку в чашку. Це, діти, не простий сік. Він з яблуні, яка цього року вперше вродила. І садив її знаєте хто? Анастас.

Це був їхній перший син.

Сава обережно налив соку і передав чашку дружині.

— Ми вип’ємо кожен з цієї чашки в честь нашого свята.

І хоча вона не сказала "обережніше", Сава бачив, що

цю чашку ніхто не повинен розбити. Коли вуста його торкнулись гладенького краю чашки і в рот потекла терпка холодна волога, Сава відчув якийсь побожний захват. Гамуючи тремтіння рук, він передав чашку найстаршому синові. Той хутко вхопив її обома долонями, як ловив яблуко, коли воно падало з гілки. "Якщо хтось із них розіб’є чашку, — подумав Сава, — значить, так треба і я не буду сваритись".

— Мамо, а на тій зірці, куди я полечу, буде багато таких чашок?

— Якщо ми й полетимо на зірку, то усі разом. Одну я тебе нізащо не відпущу. Савонько, прочитай нам вірша. Хай у ньому буде про все це...

Сава підвівся, дістав книжку, таку стару, що її сторінки нагадували осіннє листя, ладне ось-ось відірватись од гілки; постояв хвильку, щось пригадуючи, потім прочитав:

Мені здавалось: відмінився,

Зубожів світ,

І більш не буде гарних весен

І теплих літ.

Я відітхнув, коли в криниці

Побачив знов,

Як велет велетня так само

На дні боров.

Як на траві кругом блищала

Рясна роса...

Все стверджувало, що на світі

Є чудеса!

— Таке? — спитав Сава Вітерницю.

Та ледь помітним рухом показала на дітей. Вони сиділи принишклі, не зводячи очей з чашки, котра знову стояла посеред столу.

— Вам подобається цей вірш? — спитав Сава.

— Подобається! — відповіли діти. — А чому велетні боролись?

— Це було дуже давно, — сказала Вітерниця. — Жили собі два велетні. Їх ніхто не міг подужати. Всі від них тікали. Велетні робили багато зла, калічили людей, гадаючи, що їм не боляче. Так іноді робите ви, наступаючи на комаху. Люди довго думали, як їм позбутись тих забіяк, доки не придумали послати до велетнів мишку. Вночі, коли брати спали, вона вкусила одного за ногу, а сама сховалась. Велетень схопився і подумав, що це брат його вкусив. Мишка вкусила другого брата, і той подумав те саме. От вони й почали битись, і б’ються досі, бо не можуть подужати один одного.

— Але ж вірш не про це! — вигукнув Сава. — Ти забула про чудо.

— Хіба не чудо, що на світі є двоє однаково сильних людей?

— А ми з тобою?

— Ні.

— Чому?

— Ми різні і доповнюємо одне одного. Рано чи пізно я здамся, а ти ні, Савонько. Треба, щоб у дітей були свята, інакше вони покинуть нас.

— Що ти вигадуєш? Куди вони підуть? У пустелю?

— Хоч би й у пустелю. Отак ми одного ранку прокинемось і побачимо, що пішов наш найстарший син, який вирішив почати все спочатку. Тобі ніколи не хотілося знати, що там, за обрієм? Він буде йти, поки не забуде дороги додому...

— Тату, цього не буде, — втрутився Анастас, кремезний тринадцятилітній хлопчина. — Я ніколи нікуди не піду, хіба що колись захочу побудувати на горі будинок, звідки б усе було видно.

— Це одне й теж, синку, — зітхнула Вітерниця. — Давайте підемо до ласків у гості й принесемо їм гостинців. Хай вони знають, що у нас свято.

— А вони вже тут! — сказав Сава. Діти кинулись до вікон...

Був час, коли дітям страшенно подобалось ліпити з глини різні цяцьки. Вони ходили перемурзані глиною, і мати лаяла їх, бо нелегко було випрати стічьки одежі.

— Нехай, — казав Сава. — Нехай.

Він дивувався, що діти знали більше за нього, тобто їм була відома таємниця народження з безформного шмаття вологої червоної глини чоловічка, чи ласка, чи ще когось дивовижного. Глина оживала під їхніми пальцями. Створивши щось, діти не берегли його, а легковажно м’яли, щоб зліпити іншу річ. Вони ліпили подобу світу, однакового в кольорі, але розмаїтого в формах. І цей світ гинув. Якби дати їм силу, діти б зруйнували всесвіт і створили його заново. Сава цього боявся. Він знав ціну часові й роботі. Все мало приносити плоди. І водночас тішився, бо таким чином діти пізнавали світ, руйнуючи його. А він пізнавав — будуючи.

Сава зрозумів це тоді, коли врятував кілька фігурок, підсушив їх і випалив у печі, щоб вони стали довговічний ми. Їх уже не можна було зім’яти і не так легко розбити, але вони не цікавили дітей, бо ті не могли уже нічого додати. Сава приніс фігурки Вітерниці, і та поставила їх на полицю, і вони стояли там багато років поруч з білою чашкою.

Після буднів наставали свята, а після свят будні. Найменша дочка уже збирала яблука і складала їх у кошик, а Сава ніяк не міг дочекатися, коли заб’ється під серцем дружини інше маленьке серденько. Він почав менше звертати уваги на дітей і більше думав про Вітерницю. Кликав її гуляти, але вона брала дітей з собою. Сава мучився від того, проте мовчав, тільки дивився на дружину, наче побитий. Як він хотів, щоб вона знову стала неповороткою, трохи дратівливою, щоб він виконував усі її забаганки, щоб ночами він прокидався від дитячого плачу, першим кидаючись до колиски!.. Та Вітерниця прудко бігала, пораючись по хаті, і стан її лишався тонким, а поцілунки не пахли молоком.

Досі вона народжувала дітей, бо так хотілося їм обом, а тепер цього хотів один Сава, і хотів страшенно, однак всі його спроби переконати Вітерницю розбивались об її впертість. Вона не відштовхувала Саву, не ухилялась від його пестощів, але не народжувала дитини. Може, вона захворіла? Сава ледь не занедбав роботи, добре, що старші діти уже допомагали. Сушив собі голову, як допомогти цій жінці, котра замкнулась у собі, а може, чекала чогось страшного. Його неспокій

передався і їй: навіть коли вона спала, Сава чув, як нерівно й голосно б’ється її серце. Він цілував її там, де воно билося. Намагався заснути, але й уві сні чув те биття, наче по вимощеній камінням стежці бігли ласки. Тоді чоловік вставав, підхопив до вікна, чекаючи, доки розсіється темрява.

В одну з таких ночей йому спало на думку перехитрити Вітерницю: вкрасти її від дітей на якийсь час, щоб вона знову відчула в ньому опору.

Треба було скласти план і подбати про лад на час їхньої відсутності. Сава повеселів: робота горіла в його руках. Він не відчував утоми і понавигадував дітям повно казок, в яких розповідалося про зачарованих дівчат і хоробрих лицарів, які звільняли їх з-під чар. Він сміявся, жартував, діти липли до нього, як мухи.

"Ага, — думав Сава, хитро посміхаючись у бороду, яку тепер щотижня підрізав. — Вони можуть без тебе обійтися".

Стояли м’які, лагідні дні теплої осіні, котра тривала якийсь тиждень і сонячно намагалась втримати землю при допомозі павутиння. Діти ловили сріблясті ниточки, рвали їх, тільки трава не могла вирватись з павутинного полону.

Одного вечора Сава з Анастасом довго шепотілись у кутку саду. Потім взялись за ручки кошика з яблуками і статечно пішли в дім. Пізніше Сава приготував теплий відвар з трав окремо для дітей і окремо для Вітерниці. Він трохи почував себе злочинцем. Коли дружина міцно заснула, Сава трохи походив по подвір’ю, востаннє наводячи лад. Зірки йому присвічували, деякі з них падали за темною хмарою саду і гасли там.

Ох і розсердилась вранці Вітерниця, коли прокинулась у солом’яній хатинці в горах коло джерела!

— Хіба ти забула, що сьогодні свято? — сказав Сава. — У свято треба відпочивати... Бери їж яблука...

Сава затуляв спиною вхід, і Вітерниця збагнула, що потрапила в пастку.

— Який ти хитрий, боже мій милий! Але я все одно за тебе хитріша.

— Чому?

— Тому, що я жінка.

Саву не вдовольнило це пояснення.

— Ходімо погуляємо, — запропонував він нарешті.

Вони вибрались з хатинки, оточеної скелями.

— Давай виліземо на скелю. Звідти видно все як на долоні.

Але Вітерниця, ступнувши кілька кроків, задихалась. Сава вніс її на вершину скелі ще й пожартував:

— Відвикла? Все внизу та внизу.

Він обняв її, щоб підтримати, і вони глянули в той бік, де мав бути їхній дім. У долині клубочився туман, але верхівки дерев уже світились від сонця.

Більше Сава не дозволив Вітерниці дивитись туди, повернув її лицем на північ, де сріблився степ, порожній і сумний. Жінка здригнулась:

— Як страшно, що ми самі й такі беззахисні. Ти знаєш, як це зветься?

— Як?

— Самотність.

— Самотність? — перепитав Сава. — Звідки ти знаєш це слово?

— Знаю.

— Більше не кажи його, а уяви собі, що колись цей степ наші діти засадять деревами і засіють зерном.

— Ти в це віриш?

— Звичайно.

— Мене іноді мучить заздрість, що ти такий спокійний.

— Заздрість?

— Заздрість схожа чимось на самотність: і тоді, і тоді відчуваєш власне безсилля.

— Ми сильні, Вітернице.

— "Сильні"... Я, мабуть, скоро помру...

— Я це не раз чув.

— Це правда, Саво.

Сава обережно почав зносити Вітерницю донизу і тут посковзнувся, і вони ледь не звалились на гостре каміння. Сава злякався ще більше, ніж дружина. Ноги враз обм’якли і серце спинилось.

— Я хотів тебе трохи злякати, — через силу посміхнувся він, — щоб ти не казала дурниць.

Наступного дня, вранці, вони повертались додому. Вітерниця йшла трохи смутна.

— Мені соромно перед дітьми… Вони ж усе розуміють.

— Зі мною ніколи такого не було, — сказав Сава і додав: — Але ще буде!

— Ні, не буде.

— Ти уже одного разу казала "ні", — поцілував Сава дружину в сплутане волосся.

Діти грались на подвір’ї і не одразу їх помітили, так захопились грою. Саві хотілось спати, але після сніданку він набрав соломи, пішов з нею у майстерню і до обіду плів нову колиску.

Все частіше він сідав на спочинок і дрімав. Втім, йому стало менше роботи. Сини підростали й допомагали: чистили стайні, косили траву, поралися коло городини… Найстарший, Анастас, силою вдався у батька, але робив тільки те, що йому казали. Тітус понад усе любив майструвати: вічно длубався в майстерні, доки не здивував усіх пристроєм, що викопував картоплю. Все, що Сава робив досі сам, мали поділити між собою його діти. Він терпляче очікував, що кожен з них вибере. Дівчатка допомагали матері. Це найбільше тішило Саву, бо Вітерниці вкрай був потрібен відпочинок. Вона носила це дитя не так легко, як інших. Сава примушував її спати довше, посилав гуляти, але дружина далі річки не заходила. Сідала десь на камені, і останні промені сонця золотили їй волосся. В її постаті, ході з’явилось щось надто спокійне, аж до приреченості. Сава зрозумів, що це буде остання їхня дитина, осіння їхня дитина, зачата там, де найперший син: серед

нестерпної тиші й запаху сухої трави, серед невимовної ніжності й сліз. Вітерниця вдруге плакала перед ним — і на цьому коло замкнулося. А що буде далі — Сава не хотів думати. Він сміявся, посміхалась і Вітерниця, не заводячи про це мови. Завжди між ними була таємниця, і тому вони жили так довго разом, ніколи не набридаючи одне одному. Сава не знав інших жінок, крім Вітерниці. Його дочки не мали в собі нічого таємничого. Тепер вони жили в окремій кімнаті, яку прибрали на свій лад, і без кінця шили й перешивали собі одежу. Дивлячись на це, Вітерниця сумно зітхала. Чому? Він став приносити квітки не тільки для Вітерниці, бо бачив, як приємно це дівчаткам.

Він чекав, коли в його домі пролунає перший крик новонародженого, коли Вітерниця потребуватиме тільки його, а Сава клястиме те, що спричиняє їй стільки болю.

А коли усе скінчиться і дружина засне, він знову хотітиме її мук, бо життя мусить народжуватись у муках, інакше ніхто не знатиме йому ціни.

Настала весна. Сава брав Вітерницю з собою і змушував її ходити, бо це було конче потрібно в її стані. Вона йшла неохоче, воліла сидіти коло теплої груби й дрімати. Якось навіть розплакалась.

— Чому ти мене мучиш? — питала. — Ти ж знаєш, я не хотіла цього.

Вони повернулись додому, і Вітерниця до вечора не вставала з ліжка, відвернувшись до стіни.

Вже всі строки пройшли, а дитя не народжувалось. На деревах з’явились перші листочки. Вони були липкі Й клеїлись до пальців. Сава розривався на роботі, врешті ледь не махнув на неї рукою, бо найважливішою для нього була зараз дружина, котру він мусив уранці підводити з ліжка; Саві здавалось, що вона народить двійнят: такий величезний мала живіт. Якось він орав, коли прибігла найменша дочка.

— Тату, мама дуже ойкає!

Сава кинувся додому, з рук його осипалась глина, а дочка не встигала за ним. Тоді він вхопив її на руки і так побіг. Глянувши мигцем на Вітерницю, пішов мити руки. Плюскіт води трохи його заспокоїв. Сава переодягнувся у все чисте, поставив грітися воду. Біля Вітерниці поклав чисті пелюшки.

— Відішли дітей, — сказала вона. — Сядь коло мене!

Сава сів. Мовчав, а коли дружина застогнала, пересів ближче, взяв її вологу руку в свою і почав якомога ніжніше втішати дружину, хоч в самого горло перехоплювало судомою. Він не міг їй допомогти, тільки словами. Це було вже водинадцяте, однак він не міг звикнути. Хіба до болю можна звикнути? Він хотів би, щоб його діти народжувались, наче квітки: тихо, безболісно, без поту і крові. Може, він не любив би їх так, але дружина не мучилася б.

Спливали години. Сава волів уже, щоб дитина народилась мертвою, аби тільки Вітерниця вижила. Діти самі лягли спати. Вода охолола, і Сава знову розпалив у плиті. Руки в нього трусились.

— Розчини вікно, — попросила Вітерниця, коли прокинулась від короткого сну.

На лиці в неї не було ні кровиночки. Вікно в них не відчинялось. Сава просто вийняв шибку.

Треба було пережити цю ніч. Коли дружині знову стало гірше, він заварив їй сонного зілля. Потім Сава вийшов у сад, блукав між деревами. Боліла спина від довгого сидіння. Десять разів він був присутній при народженні, і все кінчалося добре й швидко, як казала Вітерниця, хоч для Сави і ці муки видавались жахливими.

Якою ж була та жінка, що народила його? Може, вона не витримала того болю і вмерла, давши йому життя? Чому він нічого не пам’ятає? Яке лихо відібрало в нього пам’ять? Сава ще пригадував, що до Вітерниці, окрім нього, не було людей. Значить, він жив сам? Це важко було уявити, як і те, що раніше тут не росли дерева і вія не міг притулитись щокою до шорсткої кори, обійнявши стовбур руками. У Сави з’явилось відчуття, наче він ось-ось усе згадає і зрозуміє, чому зараз так важко їм обом: йому і Вітерниці. Сірий нічний метелик сів йому на рукав і поповз вгору, ніби хотів щось сказати. Але Сава не почув його шепоту, бо тишу прорізав крик Вітерниці, такий страшний, що він на хвилю закляк.

Вітерниця сиділа на ліжку, безтямними очима втупившись у двері. Здавалось, вона зараз схопиться і побіжить. Сава вхопив її за гарячі руки.

— Де лікар? Де лікар? Ти й досі не подзвонив? Чи, може, йому важко добратись по заметах. Чому ти не виїхав назустріч?

— Лежи, — сказав Сава. — Лежи. Тут немає ніякого лікаря. Тут ми і наші діти. Будь розумницею, потерпи...

Він вклав Вітерницю, і та невдовзі заснула, все ще схлипуючи. Сава не помітив, як сам заснув. Прокинувся від якогось гуркоту. Потім усе стихло. Почулися швидкі кроки, і до кімнати зайшов чоловік у білій одежі з валізкою в руках.

— Дай помити руки!

Він довго мив їх, нарешті витер і підійшов до Вітерниці, яка все ще спала.

— Кепські справи, — сказав чоловік. — Серце нікудишнє. Треба робити розтин. Будеш мені допомагати.

Сава кивнув.

Згодом лікар сказав, витираючи піт:

— Я зробив усе, що міг. Дитина нежива. Я візьму її з собою. Все одно вона вам не потрібна.

Сава кивнув, не зводячи очей з плаского живота дружини, посмугованого шрамами.

— Будеш робити перев’язку кожного дня. Читати не розучився?

— Ні.

— Маєш інструкцію, що їй давати, які ліки. Я не можу тут лишитися довго, бо не хочу, щоб мене бачили. Я порушив закон, щоб допомогти твоїй дружині. Хто його зна, що мене чекає...

Лікар забинтував Вітерницю, помив руки і вийшов. Сава бачив, як той сів у автомобіль чорного кольору і від’їхав кудись на південь.

Незабаром почало світати. Сава прибрав, помив підлогу і сів, не зводячи погляду з Вітерниці. Чорні спечені уста, сині півкола під очима робили її майже невпізнанною. Важко було уявити, що вона взагалі прокинеться.

Сава взявся пильно вивчати інструкцію. Потім вставив шибку у вікно, бо ставало холодніше. Приготував сніданок, дав їсти дітям і сказав, що вони мають робити.

Дружина розплющила очі.

— Все гаразд, — сказав Сава.

— Був лікар?

— Був. Лежи і постарайся знову заснути.

— Пити...

Сава підніс їй бульйону, який зварив сам з пакета, залишеного лікарем. Половина розхлюпалась. Вітерниця не могла ковтати.

— Дай мені дитину. Вона голодна. Сава не рушився з місця.

— Дай...

— Вона мертва.

Вітерниця заплющила очі.

— Добре, що ти жива. У нас є діти. Спи. Тобі не можна хвилюватись.

Сава поцілував її в чоло.

Коли він через кілька хвилин зайшов до кімнати, Вітерниця лежала на боці і в кімнаті густо пахло кров’ю.

— Мені важко дихати, — сказала вона. — Винеси мене в сад. Тільки відведи кудись дітей.

— Ти не хочеш їх бачити?

— Не хочу, щоб вони мене бачили.

Лице її наче трохи ожило, на щоках з’явився темний рум’янець. Сава взяв дружину на руки, і вона зойкнула від болю. Залита кров’ю постіль вжахнула його.

На траву під яблунею він опустив її вже мертвою, але не знав про це, бо кров продовжувала текти, і земля жадібно її вбирала. Прийшли діти і не питали: "Що з нашою мамою?" Вони вже були досить дорослі, щоб самим про все здогадатись. І Сава мовчав...

XIII. ДОЛИНА ЖИТТЯ І ДОЛИНА СМЕРТІ

Хлопець стояв на вершечку гори, і вітер шарпав на ньому одежу. Час від часу він поправляв волосся, щоб не падало на очі. Він дивився туди, де обрій зливався з небом і де кожного ранку з’являлось сонце. Зараз воно було за його спиною.

Сава бачив усе це, але не дорікнув Анастасові ні словом. За вечерею син мав опущені вії, але, коли ненароком підіймав їх, в очах спалахували вперті зелені іскорки. Одного дня Анастас зник. Брати обшукали всю долину, заглянули в кожну ущелину, але, звісно, не знайшли.

Сава сподівався, що син повернеться, коли йому не стане харчів, коли він побачить, що обрій безмежно далекий і недосяжний.

Вони висадили перші саджанці по той бік скель, зробивши невеликий хід з каміння. Кожного вечора підіймались туди з великими глеками води. Вузеньку, небезпечну стежечку між скелями вони розчистили, повирубували східці — і стало зовсім непогано.

Анастас не повернувся, і на п’ятий день два найстарші хлопці, Тітус і Симон, вирушили на його розшуки. Вернулись увечері, втомлені й незвично балакучі. "Там, — казали вони, — страшенна спека. Земля як камінь".

Сава на те нічого не відповів. Їх лишилось десятеро. Анастас не був сміливіший за іших. Просто старший.

Сава намагався заповнити кожну хвилину роботою і весь час здебільшого проводив коло ласків разом з найменшою дочкою. Вони стригли ласків, потім удвох мили ту шерсть у річці, розкладали сушитися, щоб взимку виткати з неї одежу. Селія, так звали малу, ні на крок не відходила від батька, бо дуже любила казки, котрі Сава все ще вигадував для неї, коли лагідно гладив ласка, а маленькі доччині рученята вправно зістригали шерсть. В Селії кишені відстовбурчувались від різних ласощів. Отак вони й ходили усюди: батько з дочкою, а за ними ласенята, котрі теж слухали казки.

Коли в Селії іноді виривалось слово "мама", чоловік ніяково відвертався і ставав мовчазний. Вітерниці не було з ними уже п’ять років. Він бачив, що долина стає усе тіснішою, але не міг примусити себе вирватись з неї. Мабуть, тому, що був уже немолодий і спрацьований. Деревця за скелями були зовсім кволі. "Коли ще виросте той сад!" — думав Сава, і йому ставало гірко, що він встиг зробити так мало ї що син його блукає степами і не має дерева, під котрим міг би спочити, тішачись прохолодою.

І таке трапиться з усіма його синами... Звідки в них стільки нетерпіння? Та й хіба можна вирушати в дорогу самому? Усіх його ненароджених дітей чекала доля Анастаса. Вітерниця знала це. Все загине колись, і засипле його пісок. Сава потроху божеволів від цієї думки. Пригортав до себе доньку, захищаючи її від дощу, і біг додому в передчутті, що не застане одного зі своїх синів. З якоюсь похмурою втіхою чекав зими, яка візьме їх в полон, не випускаючи з теплої домівки. Він не міг сказати синам, як боїться їх втратити, не міг попросити взяти з собою, бо приріс до цієї долини, і все у ній було йому любе й рідне.

Сава бачив, як тремтіли ніздрі його синів, коли вітер приносив з собою ледь вловимі чужі запахи. Лише невидиме мало над ними владу.

Вони чули його скрізь і уві сні бачили: кричали, плакали й знову засинали з мрійливою усмішкою на устах, а вранці надто повільно вмивались, снідали і йшли до роботи. Що міг Сава з цим вдіяти? Хто мав рацію — батько чи сини? Сава не знав. Діти були його майбутнім, може, вони відчували, що їм потрібно.

Але ж не можна було все кинути. Що б сталося з ласками? Сава й досі пе усвідомив собі безнадійності цієї справи, інакше б не шукав виходу.

За вечерею Сава сказав дітям:

— Давайте прокладемо дорогу в степ!

— Навіщо?

Він здивувався:

— Як то навіщо? Щоб побачити, що там, за нашою долиною. Не вік же нам в ній сидіти!

Дев’ять пар здивованих очей вп’ялися в нього. Саві це видалось таким кумедним, що він ледь не розреготався.

— Ви що, гадали, я вже занадто старий, аби вирушати в мандри? Чи, може, боїтесь виткнути носа?

— Ми?! — шарпнувся Тітус. — З якої б то речі ми боялись?

"Ще один втікач", — подумав Сава, але уже без смутку.

— Я нікуди не піду звідси! — сказала Селія.

— Ото ще підлабузниця!

"Цих не обдуриш!"

— Ось що, дітки... Дорогу прокласти не така швидка справа. Треба обсадити її деревами, повикопувати криниці, бо інакше далеко не зайдемо. Та й про ласків треба подбати. Не залишимо ж їх напризволяще. Все залежить від того, як ми будемо працювати. То ви подумайте...

Сава звівся і повагом рушив до дверей. Засміявся сам до себе. Півночі не вщухав гамір в сусідній кімнаті. Сава перевертався з боку на бік і міркував, чи глибоко доведеться копати, щоб дістатися до води. Певно, що глибоко — земля піщана. Та й половині хлопців доведеться лишитись в долині. Селію він візьме з собою, аякже. Інших дочок залишить на господарстві.

Саві тієї ночі приснився сон. Наче він копає криницю. Вже вона така глибока, що тільки світла цяточка видніється угорі. Води ще немає. І ось Сава натикається на щось тверде, наче залізні двері. Він намацує кільце, і двері зі скрипом піддаються. З них бурхає світло. Сава опиняється в прегарному саду з небаченими деревами і барвистими птахами на них. Замурзаний глиною, Сава виглядав з люка і дивується на весь цей чудовий світ. Милується птахами і не помічає, як сам стає птахом, як вилущуються з брудної одежі крила і тіло вкривається пір’ям. А коли помічає, то з горла виривається тужний крик, крик птаха з довгою шиєю і довгим дзьобом. І Сава-птах летить проваллям, яке сам собі викопав. Світла цяточка весь час збільшується. Ось він злітає над отвором, бачить дітей, але не в змозі сказати їм, хто він, звідки узявся серед піску й глини.

Першу криницю вони викопали десь метрів за двісті від скель. Воду знайшли неглибоко. Вона була чиста й смачна. Під кінець літа посіяли

вздовж дороги трави і посадили десяток дерев. Сава мав ящик, в котрий садовив кісточки й зернята. Стояв той ящик у теплі, недалеко від груби.

Другу криницю вони збирались викопати десь метрів за вісімсот від першої. Сава мусив на тому наполягти. Йому була зрозуміла квапливість дітей. Каміння, від якого вони розчищали дорогу, пішло на загороди.

Біля другої криниці, яку теж обсадили деревами, щоб пісок її не засипав, Сава за кілька вечорів склав невелику хижку, в якій можна було відпочити. Стулили грубку, наносили вугілля.

— Навіщо вона? — питали сини. — Ми ж підемо далі!

— Хтось врятується у тій хижці від смерті, — відказав Сава. — Криниці мало, особливо взимку.

Врешті-решт сини переконались, що хижка потрібна річ, бо, коли пішли дощі, вони мали де зігрітись і обсушитись, та й пообідати було де.

Сини більше дбали про дорогу, казали: "Наша дорога". Саві належали узбіччя і криниці. Вони збереглися — Савині криниці, вода з яких додавала сили й бадьорості подорожнім, хоча це була звичайнісінька вода, але в пустелі вона найпотрібніша. Сава міркував, як наситити тією водою землю. Тягати відрами з криниці — справа довга і важка. Савин задум втілив Тітус. Вони вирішили взимку наліпити глиняних труб, якими вода мала підніматись нагору, коли натиснути на важіль, прилаштований до цямриння. До зими вони викопали ще одну криницю, просунувшись углиб на п’ять кілометрів. Сава вважав, що це багато, але сини знемагали від нетерплячки. Вони бідкались, що зимою змушені будуть сидіти вдома. Та й узимку Сава ходив перевіряти, чи все гаразд з криницями, добре вкритими товстим шаром соломи. Чи прокинуться вони весною? Якщо дорога для Сави мало важила: з нею ж не могло нічого трапитись, то саджанці він ладний був прикрити

власним тілом. Якось він, прийшовши туди, помітив Назарія. Хлопець старанно розчищав дорогу від снігу і вже геть посинів від холоду.

— Ти що це робиш?! — закричав Сава, обурений безглуздою роботою.

Син шморгнув носом і сказав:

— А якщо до нас хтось приїде?

— Хто це до нас приїде? Навіщо?

— Ти думаєш, тату, Анастас загинув? Ось побачиш: він повернеться на чорній машині!

— Звідки ти знаєш про чорну машину?

— Тітус бачив її. Вона вже одного разу приїжджала, коли помирала мама.

"Знову цей Тітус! — ледь не вилаявся Сава. — Оце ще нишпорка... Неспроста його так тягло до майстрування".

— Тату, не проганяй мене! — благально озвався хлопець. — Знаєш, що я придумав? Оцим снігом можна вкрити саджанці: вони тоді не померзнуть. Я ще вдома помітив: коли взимку багато снігу, жодне дерево не мерзне... Давай разом нагорнемо снігу?

Сава подивувався кмітливості хлопця, і вони довго працювали.

— Ну, досить, — сказав він. — Ходи, погріємось.

Вони вернулись до хижки, що світила на весь степ веселим солом’яним дахом. Сава розпалив вогонь у грубці, послав Назарія по воду і взявся місити тісто. Коржі поклав на черінь, відгорнувши жар. Кинув у окріп жменю сухих ягід. Хлопець задрімав коло грубки. Важко повірити, що він сам додумав працювати у таку холоднечу. Мав лише 13 років. Довгі чорні вії, як у Вітерниці, ледь помітно здригалися на розчервонілому лиці. Сава тихо збудив хлопця, кличучи вечеряти.

Той закліпав очима, переборюючи дрімоту, — зовсім ще мале дитя. Саві від тієї беззахисності зробилось одразу добре й затишно.

Після вечері вони дивились на вогонь і розмовляли.

— Все, що має статися, те станеться, Назарію, — сказав Сава. — Тільки не ходи сюди сам, бо різне може втрапитися. Почнеться буря — і ти не знайдеш хатини…

— Тату, а чому ласки сюдя не хочуть іти?

— Не знаю, мабуть, звикли до долини.

— Для кого ж ми будуємо цю дорогу?

— Люди не можуть сидіти на одному місці. Їм стає від того нудно.

— А хіба ласкам не буває нудно?

— Ні. Мені здається, що я трохи схожий на них: кожен день для мене наче найперший, все я бачу вперше.

— Я теж бачу вперше?

Сава засміявся:

— Звідки я знаю, що ти бачиш?

— Як то звідки? Ти все знаєш!

— Ну от, коли ти заб’єшся і тобі боляче, а я десь далеко, я ж не відчуваю твого болю. А якщо я бачу це, то мені болить серце, а не твоє забите коліно.

— Мені ще ніколи не боліло серце. Тату, а що було до мене?

— Ласки і наша сім’я.

— А до сім’ї що?

— Ласки. Вони блукали по цих степах і гинули від холоду й голоду. Я ж уже розповідав про це.

— Я був тоді малий. Малим дітям не все розповідають. А чому вони пішли за тобою?

— Синку, це я пішов за ними. Вони мене врятували від смерті. Відтоді я мушу про них піклуватись і всіляко їх оберігати.

— А як ти гадаєш, вони підуть з нами, коли ми збудуємо дорогу?

— їх не можна примусити. Якщо вони не підуть, то і я не піду.

— Ні, тату, ні, ми всі тоді лишимось. Не можна тебе самого покинути...

— Анастас же покинув. Правда, він народився не тут...

— А де?

Сава здвигнув плечима:

— Матері я не питав про це.

— Чому? Це так цікаво...

— Я боявся, Назарію...

І тут же пожалкував за сказаним. Нема нічого спокусливішого для дитини, як таємниці.

— Я думав, Назарію, — твердо мовив Сава, — що Анастаса потягнуло туди, де він народився. Я не можу за це на нього гніватися, і ви не повинні теж цього робити. Анастас повернеться. Він не зможе без нас.

— А потім забере нас з собою?

— Ти вважаєш, він повернеться для того, щоб забрати нас? Він, напевно, повернеться назовсім і буде жити з нами, як і раніше.

— Тату, я тобі щось скажу, тільки ти нікому ні слова, добре?

— Гаразд.

Назарій присунувся ближче до батька і гаряче зашепотів:

— Знаєш, Анастас сказав Тітусові, коли йшов, він тільки з ним одним прощався, що хоче знайти собі дружину, ну, дівчину якусь, щоб з нею спати і мати від неї дітей, бо він, мовляв, уже дорослий. Тату, а я теж маю шукати собі дружину? А як я її впізнаю?

— Слухай, синку, давай завтра все це обміркуємо. Пора спати. Лягай, де тепліше, і спи, а я подумаю, як тобі впізнати свою майбутню дружину.

— Та вона мені й не потрібна! — позіхнув Назарій.

Так, ця зима була наче затишшям перед бурею. Дорога прокладалась надто повільно. Весна із дощами й вітрами могла все зруйнувати. Кохані не могли прийти до його дітей. Вони самі мусили їх шукати, але де? Що було за степом, куди їх так нестримно вабило? Благодатна країна з садами, будинками і чорними машинами? Чи, може, лише омана, відбиток того, що давно зникло, стерте з лиця землі часом, вогнем або водою? Може, його діти приречені блукати все життя в пошуках привида?

Саві краялося серце від недобрих передчуттів. Вдень вони з Тітусом майстрували водогін, тобто ліпили труби, перепускали їх через піч, щоб глина стала червоною і твердою, як камінь. Та й увечері Сава не квапився йти спати. Сидів у майстерні коло вогню, трівся, сам-самісінький. Не міг уже нічого згадувати: ні того, що було, ні того, що станеться; і усвідомлював нарешті, що він не в силі нічого змінити, а приречений лише чекати. Не було чути спокійного дихання Вітерниці. Діти його народились з нездійсненних бажань, а він поволі їх позбувався й старів. Очі вицвіли, лице потемніло і вкрилось зморшками. Мерзла спина. Сава натягував на себе ковдру, наставивши до вогню ноги, які теж мерзли. Він був першою людиною, що зістарілась на цій планеті. Чому так швидко? І чому так мало зроблено? Гляди, скоро доведеться вибиратись в дорогу, яку ніхто не прокладає.

Сава трохи розмовляв з собою, трохи підкладав вугілля у піч, трохи співав, трохи плакав. А що руки йото ненастанно шукали роботи, то він якось узяв шматок глини, м’яв її в руках, доки вона стала теплою, і виліпив не то людську, не то звірину подобу: з руками, ногами і з вугликами замість очей. Не любив нищити свою працю, тож поклав глиняну ляльку поближче до тепла, а згодом забув за неї. Не помітив, як

вона, підсохнувши, залізла у піч, вдосталь напеклась там і, коли Сава відчинив уранці двері, шмигнула слідом за ним. Їй уже не були страшні холод і волога: червоне тіло зберігало в собі багато тепла. Куценькі ніжки не встигали за Савою, і, коли той зник в ранковій темряві, істота жалібно заквилила, хоч іще не знала гаразд, що таке сум. Вона була матеріальним втіленням людських сумнівів, вагань, маленька, потворна і завжди знаходила спосіб з’являтися в людському житті в його критичні хвилини. Сава лишив за собою глибокі сліди. Істота залізла в один з отих слідів, сніг танув від її гарячого тіла, котре потроху хололо. Ще невідомо, чи виживе вона без тепла. Сава був надто далеко, щоб почути це квиління; зник у себе в домі, де був зустрінутий звичним гамором і сміхом.

Вночі, коли всі поснули, їм наснилось оте розпачливе квиління, бо чудернацька глиняна істота вешталась довкола будинку, шукаючи тепла і людських голосів. Спати не потребувала, лише тужити вдень і вночі. Але нагадувати про себе нав’язливо не могла: була трохи соромлива. Та й, виявивши її, з нею обійшлись би просто: або розбили б одразу, або насміхались би з її незграбності.

Глиняна істота, проблукавши півночі під домом, кінець кінцем пішла до ласків. Пролізла крізь маленьке віконце і впала на купу сіна. Спочатку злякалась, щоб ласки її не з’їли, а згодом щиро затужила, побудивши всіх ласків. Ті не могли її нічим втішити, бо не вміли розмовляти. Стривожені ласки збились докупи. Вранці, тільки-но Сава прочинив двері, істота кинулась йому до ніг, але він не зауважив її, бо ніс поперед себе велику в’язанку сіна.

— Похворіли, чи що? — здивувався він. — Нічого за ніч не з’їли…

Ласки з лементом кинулись надвір,

— Верніться назад! Назад! — крикнув Сава, але ласки наче побожеволіли, мчали наосліп, гнані незрозумілим жахом.

Тітус з вилами в руках стояв, роззявивши рота.

— Переймай їх, Тітусе!

Ласки мчали до річки, бо тільки там не було перешкод їм на шляху. Річку вкривав тоненький шар льоду, припорошений снігом. Кілька ласків провалилось одразу, заборсавшись в крижаній воді. Вони б усі там опинились, якби Сава не перепинив їм шлях.

— Заганяй у стайню! — гукнув він захеканому Тітусові, а сам плигнув одягнений у воду діставати ласків.

З дому вже бігли хлопці.

Ласки наче почули захист, чи, може, холод протверезив їх від страху, бо не опирались, коли Сава витягав їх на берег. Добре, що тут було мілко. З великими труднощами дітям вдалося загнати очманілих ласків у стайню; а Сава, допровадивши решту, побіг переодягатись. За грубою, під віником, чекала його хитра істота. Зметикувавши, що віник може знадобитися в будь-яку хвилину, сховалась ще далі і, склавши на грудях руки, не спускала слізливо-благальних очей з Сави. Присутність господаря надавала їй відваги і викликала поштиве бажання бути завжди поряд з своїм творцем.

"Міг би створити мене більшим, і ноги мені потрібні довші, а цей хвіст ні до чого. Я не ласк, бо я здатний мислити, чи, може, здатна? Цікаво, хто я, чоловік чи жінка?"

Сама думка про таку образливу невизначеність статі знову викликала в глиняної істоти розпач, і вона заскімлила. Це тихеньке скімління, підозріле й незрозуміле, довело Саву до того, що він почав цокотіти зубами і змушений був лягти в ліжко, під яке одразу перебралась істота. Правда, там було доволі темно, зате сухо і все чутно.

"Як господар мене цінує! — подумала істота. — Прикрив власним тілом. Він вгадує мої думки. Ми з ним одне ціле. Якби я зміг пробратись в його серце!.. Отоді була б справжня спорідненість душ. Він віддавав би мені трохи своєї крові. Він ще міцний дідуган — я б розкошував. А потім можна було б перебратись до когось з його синів. Я, хоч і людина, зате вічний".

І, щоб нагадати про своє існування, істота мрійливо заквилила в якомусь урочистому піднесенні, сповненому гідності, скорботи і відчуття власної сили.

Сава прохворів кілька днів. Його гарячого мозку досягали хвилі, які невтомно йшли від глиняної істоти, що палко прагнула якнайдовше втримати любого господаря в ліжку.

Одного разу Сава зауважив, що сніг почав сіріти і зі стріхи начебто капає. На душі йому одразу посвітліло. Він одягнувся, вийшов на подвір’я й поринув у господарські клопоти.

"А я, я, я!.." — схлипнула глиняна істота, затовкла кулачками в зачинені двері.

Селія, яка латала одежу, підняла голову, але нічого не побачила.

"Відчини негайно, дівчисько! — наказала їй істота, але дівчинка навіть не поворухнулась, тільки позіхнула. Горщик на плиті засичав, і вона звелась, щоб в ньому помішати. Більше їй не хотілось сідати. Дівчинка прибрала постіль, змела зі столу крихти, одна з них ледь не осліпила істоту. Та вилаялась і сховалась під ліжко: "Ще візьметься підмітати!"

Але долівка була чиста. Дівчинка виглянула у вікно.

"Сьогодні пограємось у сніжки і зліпимо щось велике й гарне зі снігу!" — зраділа вона.

"Зі снігу? — пхикнула істота. — Хіба зі снігу можна щось зліпити? Воно ж розтане. Інше діло — глина. З глини бог зліпив першого чоловіка. Стривай-но, як його звали? Ну, це не важливо! Значно важливіше знати, як звати мене. Господар, звісно, забув дати мені ім’я. Доведеться самому про це подбати. Втім, навіщо вигадувати? Хочу зватися Савою. Трохи старомодне ім’я: в ньому не вчувається смуток, але коли ось так: Саава. Гм, зовсім непогано, тим більше що господар теж Сава. І, звісно, спорідненість душ не дозволяє мені вибрати інше ім’я. Навіть коли я виберу собі іншого господаря, все одно не зміню ім’я. Це вноситиме якийсь трагічний дисонанс в наше з ним існування. Але для цього треба змужніти, набути життєвого досвіду, ще більше упевнитися у власній беззахисності. Література, кажуть, коли її творять не дурні оптимісти, а істинно скорботні натури, виховує смутні почуття. Треба поцупити книжку й почитати на дозвіллі. Я така тонка і вразлива натура: скільки я проллю сліз!"

Сава з Тітусом працювали в млині. Змітали павутиння, провітрювали відвологле приміщення, виносили й витрушували порожні мішки. Забутих півмішка з мукою Сава поклав сушитися коло грубки. Голодні роки змушували його бути ощадливим. Сава гукнув до Тітуса:

— Якби ще з місяць такої погоди! Можна було б уже сіяти...

— А хіба ми не підемо звідси? — спитав Тітус з якоюсь байдужою зацікавленістю.

Саву аж наче щось вдарило в груди:

— Ти хочеш усе це залишити?

— Дорога, — з притиском сказав Тітус, і очі його потемніли.

— Тоді я буду вас чекати...

— Я так і знав. Я з самого початку не вірив. Ти вгруз у цю землю, а десь вона сама родить — без поту і мозолів.

— Земля ніколи не вродить без поту і мозолів. Нема такої землі.

— Зате є інші люди, крім нас. Ми хочемо їх бачити, а ти нас тримаєш!

— Хіба тебе втримаєш... — посміхнувся Сава, дивлячись на свого дужого й гарного сина. — Потепліє — продовжимо будувати дорогу.

— І копати криниці, — іронічно додав син. — А може, ми останні дурні і люди зовсім недалеко від нас? Ми постаріємо, як ти, поки дійдемо туди. А я не хочу прийти туди сивим і згорбленим. Навіщо нам цей млин зараз? Восени ми будемо уже далеко. Якщо ти лишишся тут, тобі вистачить до кінця життя зерна і муки. Вибач, тату, я, звісно, дуже хочу, щоб ти пішов з нами. Малі повірили в те, що ти казав, але я не вірив з самого початку. Ми ще повернемось сюди колись: зробимо все, що ти задумав.

— Це ваша справа! — відрізав батько. — Ваші руки будуть всюди потрібні. Але що трапиться з ласками, коли я помру?

— Ласки, ласки! Хай дають самі собі раду. Ми їх надто розпестили. Частину ми візьмемо з собою...

— А вони захочуть з вами піти?

— Тату, даруй, але мені здається, що ласки — не рівня нам, людям!

Сава помацав на голові роги і засміявся:

— А я?

Син густо почервонів і кинувся з млина. Блиснув лід на річці, волого плямкнув сніг. Сава поворушив жар, але більше не підкидав вугілля. Вийшов надвір і рушив по Тітусових слідах. Той сидів під стіною і плакав, по-дитячому схлипуючи й кусаючи губи.

Весна була уже в розпалі. Заквітли дерева в саду, і над ними кружляли метелики. Хлопці прокладали дорогу. Дочки вибілювали на зеленому березі річки виткану за зиму шерсть. Сава кінчив сіяти. Не було вже тієї великої радості, яка опановувала його кожного разу, коли він думав про урожай; але засіяв він не менше поля, ніж торік, і посадив багато дерев. Якось перед обідом Сава побачив, як до нього щодуху летить Назарій, розмахуючи руками, і щось кричить. Сава пішов назустріч хлопцеві.

— Анастас! Анастас приїхав!

Того дня вони більше не працювали. Анастас сидів за столом, а надворі на нього чатувала світло-синя автомашина.

— Я не міг привезти сюди дружину, — розповідав він. — Ми чекаємо дитину. А ви молодці, проклали зовсім непогану дорогу, але, боже мій, без бульдозера, руками!

"Їхати мені з ними чи не їхати? — міркувала глиняна істота у звичному закапелку. — Сава помре, що ж тоді? Але ж з ними мені зовсім буде сумно. Та й не личить поривати з Савою... От біда, треба все вирішити якнайшвидше, а я так не люблю вирішувати! Таки поїду, бо скоро не буде кому виплакатись. А може, діти навідають батька?"

— Там багато молоді, — пояснював Анастас. — Мені дали окрему кімнату, а згодом, коли народиться дитина, я матиму право у відпустку злітати на Ерідан. У дружини там батьки.

— Анастасе, дай мені свою куртку! — попросила Марія, середульша з сестер. — Вона така гарна...

— Це чоловіча куртка. О, я забув! Дружина передала вам кілька своїх платтів. Вони на неї вже вузькі.

Дівчатка захоплено вискнули.

— Симеончику, любий, збігай у машину. Там на задньому сидінні лежить пакунок.

— Сам можеш сходити! — гостро глянув на нього Тітус. — Ти не забув, що у нас кожен робить усе за себе? Це твоя машина?

— Моя. Тобто — ще ні. Машини дуже дорого коштують. Мені позичив її мій друг. Шикарний хлопець! Наступного разу я приїду з ним...

— Якщо тато дозволить! — втрутився Тітус.

— Чого ж, — озвався Сава. — Якщо він твій друг, хай приїжджає і гостює, скільки завгодно.

— Та що там казати! Це треба самому побачити. Всіх я не заберу в машину, лише трьох. Тітус поїде зі мною, Назарій... Я бачу, він зараз розплачеться. Марія або ти, тату. Я вже домовився на станції...

— Я не поїду! — сказав Тітус— Мені ніколи роз’їжджати, та й, врешті-решт, ти так упевнений, що ми горимо бажанням поїхати на цю станцію?

— Тітусе, тобі треба одружитись.

— Якщо вона захоче, приїде сюди!

— Ну, братику, там інші звичаї! Хлопець повинен шукати наречену, а не вона його.

— Я теж не поїду, — сказав Назарій.

— І я не хочу, — обізвалась тихо Марія.

— Ви — боягузи. Попереду нове життя, нові люди, друзі. А ви ще років тридцять будуватимете дорогу, доки вам не набридне це діло. Я ж не приїхав машиною звідти. Мене підкинув літак он до того пагорба. І тоді підібрав літак, коли я пішов звідси. Я б сконав у степу, якби не він. Ось я поїду без вас — і ви будете жалкувати.

— Піди відпочинь з дороги, — сказав Сава. — Уранці вирішимо усе.

— А тато для тебе хто? Хто??? — раптом побілів Тітус. — Як він скаже, так і буде. І нам начхати на дівок. Ми горді. І сестри наші горді. А ти що думав? Це ти хтозна-звідки взявся, а ми народились тут!

...Анастас, Симеон, Марія, Назарій, Селія, Юлія, Андрій, Неоптолем, Віктор... Саві залишилась їхня одежа, з якої вони повиростали, іграшки та їхні імена, котрі батько повторював, наче молитву, встаючи і лягаючи спати. Він знав, що, коли забуде їхні імена, настане кінець всьому.

Анастас, Симеон, Марія, Назарій, Селія, Юлія, Андрій, Неоптолем, Віктор. Серед старого мотлоху Сава знайшов і нову колиску, в якій мав гойдатися його наймолодший син, що найраніше покинув дім. Як же його було звати? Зате Сава пам’ятав Вітерницю, матір його дітей. Вітерниця, вічно юна й прекрасна, належала йому одному. Він голубив її у сні, ловив губами її чистий сміх, розчісував волосся, заплутане вітром. А вранці не плакав від розпуки, що це тільки сон, а мудро тішився з того, що смерть безсила проти кохання й вірності.

Анастас, Симеон, Марія, Назарій, Селія, Юлія, Андрій, Неоптолем, Віктор. Були діти й нема. Навколо все спорожніло. На величезну долину лише Сава, Тітус і ласки. Тітус вирвався з машини в останню мить. Сава ледь стримав тоді сльози.

Він не хотів нещастя власним дітям.

Просив дітей, щоб приїздили до нього. Вони й справді в перший рік приїжджали, привозили подарунки.

Сава з Тітусом хазяйнували самі. Мало сіяли, але невтомно садили дерева, бо після них як щось і виживе, то тільки дерева.

Дерева врятують землю, заплідняють її.

Проминуло два роки. Була пізня осінь. Сава з Тітусом закінчили усі польові роботи. Земля вкрилась тоненькою шкаралупою льоду, і бліде сонце ледь просвічувало крізь хмари.

Якогось дня приїхала до них машина. З неї вийшов незнайомий чоловік, вклав Саві у руку синій конверт,

ґречно вклонився і одразу ж поїхав назад. Сава покликав Тітуса. Вдвох вони розкрили конверт, вийняли білу картку. На картці було надруковано лише два незрозумілих слова: "Експеримент закінчено".

— Ти щось розумієш? — спитав Сава сина.

— Нічогісінько.

— Я теж.

Вони ще день помізкували над дивним листом і забули про нього. Незрозуміле в Сави уже не збуджувало цікавості, а страху й поготів.

Цим була дуже невдоволена глиняна істота, котра й досі не розбилась, бо вельми турбувалась про своє тіло. Вирішила діяти на власний розсуд.

Одного разу увечері батько з сином на столі знайшли нашкрябаний вугіллям напис:

"Експеримент закінчено. Горе вам!!!"

Сава з Тітусом здивовано перезирнулися: звідки міг взятися тут невідомий жартівник?

— То який біс сміє нам погрожувати? Спіймаю, примушу вилизати язиком підлогу! — розсердився Тітус.

З-під ліжка сміливо пискнула глиняна істота.

Наступного дня вони побачили на столі такий напис: "Заглибтеся в свою скорботу — в цьому єдиний сенс вашого існування!!!"

— Це оті, зі станції, — розлютився Тітус. — Вони щось задумали проти нас. Лишайся, тату, завтра дома. Припильнуєш, хто паскудить нам на столі.

"Дзуськи! — подумала істота. — Завтра я зроблю собі вихідний".

— Тату, — сказав через день Тітус в млині, — столомаз, здається, чує все, що ми говоримо. Давай я сховаюсь завтра і спіймаю його на гарячому. Тільки в хаті про це ні слова!

Так і зробили. Тітус сховався за дверима і крізь щілину не спускав ока зі столу. Певна річ, писака міг надійти ззаду, але Тітусові здавалось, що той не посміє увійти через вхідні двері, а лише через веранду. То було не вельми пристойне заняття для людини, яка себе поважає, але Тітус не міг стерпіти, щоб хтось паскудив у них в домі. Коло себе він тримав кочергу, котрою розправляв жар.

Яким же було його здивування, коли він почув шкряботіння і на стіл видряпалась глиняна лялька з ложку заввишки й, затиснувши вуглину в кулаці, висолопивши гострого язика, почала водити цим вугіллям по столі. Тітусові здалось, що він збожеволів. Коли напис був майже готовий, він поквапно шарпнув до себе двері. Лялька з переляку втратила рівновагу і гепнулась на підлогу, розбившись на друзки.

А на столі було нашкрябано таке: "З землі ви вийшли і в землю пі..."

Тітус розреготався:

— Так тобі й треба! З глини виліплений і в глину перетворився. Сам про себе написав...

Ця історія закінчилась кумедно.

— Тату, признайся чесно, — сказав Тітус, витираючи вологою ганчіркою стіл, — в тебе були коли-небудь вороги?

— Начебто-ні, — здвигнув плечима Сава.

Але через тиждень Саві вручили листа, де було написано:

"У зв’язку з закінченням експерименту вам необхідно покинути територію, яка належить компанії "Ерідан-349". Припинити всі роботи і чекати наших розпоряджень.

Адміністрація".

Наступного дня Тітус зник. "Тату, — прочитав Сава на столі, — мушу йти до них. Здається, я здогадуюсь, в чому справа. Чекай мене. Тітус".

Оце й усе. Вночі випав великий сніг. Сава блукав по долині, піднімався на скелі і дивився у моторошний білий степ, що поглинув його останнього сина.

Анастас, Симеон, Марія, Назарій, Селія, Юлія, Андрій, Неоптолем, Віктор, Тітус. Тітус...

Сава сидів тепер до пізньої ночі з ласками, грівся коло них. Весь пропах шерстю і сечею, сіном, яке застрягало в скуйовдженій бороді, і не хотів нічого думати. Очі в нього почервоніли і сльозились від постійного присмерку. Побачивши, що сили тануть, Сава порозкривав засіки з зерном і ожереди з сіном та соломою — і ласки самі ходили по їжу. Тепер вони блукали між будівлями. Кілька ласок народили своїх дитинчат просто на снігу.

Всюди віяло пусткою. Дим більше не здіймався з комина. Сава не варив собі їсти. Перебував у якомусь отупінні. Все чекав Тітуса, залишаючи для нього неторкані запаси. Вугілля коло груби відвологло, стіни вкрились інеєм. Сава не заходив туди давно.

Мав у кишенях трохи яблук. Цей ще недавно сильний чоловік, що легко піднімав мішок з мукою, постарів на сто років, тільки руки, що знали стільки роботи, безперестанно ворушились у нього на колінах, наче темне шкарубке коріння. Сава уже не міг жити інакше. Повторював імена дітей, котрі чомусь здавалися йому зовсім маленькими й безпомічними, однаковими на лице.

Іноді дитячий плач виривав його з дрімоти, і Сава довго не міг усвідомити, що це йому вчувається. Потім знову заривався в сіно,

шукаючи тепла й темряви. Може, він зовсім не був старим, а тільки збирався з’явитися на цей світ з материнського лона. Лежав, підібгавши до живота коліна, підклавши під щоку руку, і міцна пуповина в’язала його з матір’ю, і по ній текла кров, перемішана з пам’яттю й любов’ю.

Сава народився вдруге нестерпно холодного ранку. Це його життя не було таке довге, як попереднє. Він одразу звівся на ноги і пішов, приваблений запахом молока. Ласки збирались гуртами, прямуючи в низ річки, до скель. Сава йшов у самій гущавині, не маючи сил ні зупинитись, ані повернутись назад. Сотні сріблястих спин здригались при ходьбі, копитця ковзались по зашкарублій шкірці снігу, доки не розмелювали її на порох. Одне ласеня втомилось, і Сава взяв його на руки; поруч бігла ласка, заглядаючи Саві в лице.

Вони перейшли через річку по льоду. Далі ласки рушили в бік найстрімкіших скель, звідки чувся солодкий запах смерті. Все єство Сави прокинулось від цього запаху. Він закричав, намагаючись перепинити ласкам шлях, але ті ледь не збили його з ніг. Деручись все вище і вище по гострому камінню, притрушеному снігом, ламали собі ноги, і їхній жалібний плач, і запах шерсті і молока не могли перебити тиші й запаху смерті, котра нагадувала сон і була приязніша за зимове сонце.

Сава востаннє глянув на долину, де ріс колись хліб і дрімали дерева в саду. З зусиллям відірвав погляд від дому і ліг серед ласків. Білий туман почав ткати над ними своє смутне плетиво, навіюючи довгі сни...

Сава побачив себе маленьким на руках у пишнокосої жінки, тягнувся рученятами до її грудей, але вона відштовхувала його. Нарешті вона змилосердилась над ним, і він припав устами до бажаного, проте замість солодкого струменя рот йому обпекла нестерпна гіркота...

© ПАГУТЯК Г. В. Господар: Роман, повість. — К.: Радянський письменник. 1986. — 200 с.